

Szociológiai

SZEMLE

2012/2
22. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Angelusz Róbert, Böröcz József, Csepeli György, Feleky Gábor, Ferge Zsuzsa, Huszár Tibor, Karády Viktor, Kolosi Tamás, Kovách Imre, Lengyel György, Losonczy Ágnes, Márkus Mária, Némedi Dénes, Péli Gábor, Róna-Tas Ákos, Somlai Péter, Szelényi Iván, Szántó Zoltán (Elnök), Tardos Róbert, Utasi Ágnes, Vaskovics László

SZERKESZTŐSÉG

Pál Eszter (főszerkesztő), Keller Tamás, Medgyesi Márton, Sik Domonkos, Takács Károly, Vedres Balázs, Vicsek Lilla, Kund Attila (szerkesztőségi titkár)

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

Blaskó Zsuzsa, Csákó Mihály, Csurgó Bernadett, Fényes Hajnalka, Horváth Gergely Krisztián, Hrubos Ildikó, Kuczi Tibor, Moksony Ferenc, Örkény Antal, Róbert Péter, Rozgonyi Tamás, Sik Endre, Simonyi Ágnes, Szalai Júlia, Szirmai Viktória, Tamás Pál, Tomka Miklós, Tóth István János, Tóth Olga, Wessely Anna

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Olvasószerkesztő: Balikáné Bognár Mária

Design: Szalay Miklós

Műszaki szerkesztés: Prime Rate Kft.

Szerkesztőség: 1014 Budapest, Országház u. 30.

Levél cím: 1250 Budapest, Pf. 20.

Tel: +36 70-624-77-18

Fax: +36 1 224-0790

e-mail: mszt@socio.mta.hu

www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.

Levél cím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.

TARTALOM

Fókusz: Az egyenlőtlenség dimenziói

- 4** Huszár Ákos:
*Osztályegyenlőtlenségek.
Az egyenlőtlenségek ábrázolása Magyarországon*
- 27** Neményi Mária:
Interetnikus kapcsolatok hatása az identitásra
- 54** Feischmidt Margit:
*Kényszerek és illeszkedések. Gazdasági és szimbolikus
stratégiák aprófalvakban élő romák életében*
- 85** Ceglédi Tímea:
*Reziliens életutak, avagy a hátrányok ellenére sikeresen
kibontakozó iskolai karrier*
- 111** Hatos Adrian:
*Nyelvi hiányosságok vagy rossz attitűd?
A nagyváradi általános iskolás diákok tanulmányi
eredményeinek interetnikai vizsgálata*

Recenziók

- 129** Sivadó Ákos:
*Újdonság: hagyomány
Demeter Tamás: A szociologizáló hagyomány*
- 133** Gregor Anikó:
*A homofóbia sokféle arca
Takács Judit (szerk.): Homofóbia Magyarországon*

Osztályegyenlőtlenségek

Az egyenlőtlenségek ábrázolása Magyarországon

Huszár Ákos

akos.huszar@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÓ: A dolgozat az elmúlt tíz év jelentősebb hazai osztálymodelljeit veszi számba, s azt vizsgálja, hogy ezek miként jellemzik a magyar társadalom szerkezetét. A dolgozat célja ezeknek a sokszor igen különböző megközelítést alkalmazó, s nehezen összemérhető elméleteknek az összehasonlítása, illetve teljesítményük felmérése. Ennek érdekében először az utóbbi időben született munkák tömör bemutatására kerül sor, majd ezek egységes szempontok alapján történő értékelése következik. Az elemzés akkor látja el jól a feladatát, ha hozzásegít annak eldöntéséhez, hogy mely kísérletek tekinthetők a társadalmi struktúra jobb vagy rosszabb ábrázolásának.

KULCSSZAVAK: társadalmi struktúra, társadalmi rétegződés, osztályelmélet, társadalmi egyenlőtlenségek, társadalomelmélet

A következő dolgozat kiindulópontjában az az elégedetlenség és bizalmatlanság áll, amely az utóbbi időben az osztályelméletekkel, illetve a társadalmi egyenlőtlenségek osztályalapú ábrázolására törekvő különböző kísérletekkel szemben mutatkozik.¹ Ezek – úgy tűnik – egyre kevésbé képesek megfelelni a hagyományosan hozzájuk kapcsolódó igényeknek, s egyre kevésbé tudják orientálni a társadalomtudományi gondolkodást. Minden bizonnyal furcsa szemmel méregetnék azt, aki manapság Marx nyomán azzal a javaslattal állna elő, hogy a magyar társadalom szerkezetét két egymástól egyre inkább elkülönülő osztállyal, a tőkésék, illetve munkások osztályával jellemezzük. Nem sokkal kedvezőbb a fogadtatása azoknak a neomarxista, illetve neoweberiánus megközelítéseknek sem, amelyek ugyan kritikusan viszonyulnak a klasszikus osztályelméletekhez, de vizsgálódásuk középpontjába továbbra is az osztály fogalmát állítják. Szintén megszorodott a kritikák sora a statisztikai adatközlésekben használt osztálykategóriákkal kapcsolatban is. Kétséges, hogy ezek mennyire tudják megőrizni relevanciájukat a változó társadalmi környezetben.

Ennek az elégedetlenségnek és bizalmatlanságnak a tükrében egyáltalán nem meglepő, hogy az utóbbi időben többen fogalmaztak meg olyan téziseket, melyek szerint az osztályelméletek nem alkalmasak a mai társadalmak egyenlőtlenségrendszerének ábrázolására, s hogy felbukkantak olyan javaslatok, melyek azt indítványozták, hogy az osztály fogalmát hajtsuk ki a társadalomtudományos kuta-

1 A dolgozat elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

tás eszköztárából (lásd pl. Hradil 1987; Beck 2003; Schulze 2006; Pakulski-Waters 1996). E szerint az álláspont szerint, ha a klasszikus osztályelméletek egykoron alkalmasak is voltak arra, hogy megvilágítsák a társadalom struktúráját, s megfelelő fogalmi keretet kínáltak a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatához, mára elvesztették relevanciájukat. Az osztály fogalma nem alkalmas sem a mai társadalmak strukturális kényszereinek megragadására, sem arra, hogy bizonyos – hagyományosan az osztálypozíció következményének tartott – jelenségek magyarázatához hozzájáruljon. Habár az osztály fogalmával szemben tapasztalható elégedetlenség kétségtelenül nem alaptalan, a következőkben nem az osztályelemzés feladása, inkább a megújítása mellett fogok érvelni.

Ennyiben egyetértek Goldthorpe és Marshall (1992) álláspontjával, amely szerint a kritikák ellenére az osztályelemzés továbbra is figyelemre méltó eredményeket tud felmutatni, s amelynek jövőbeli perspektívája is ígéretesnek mutatkozik. Goldthorpe és Marshall az osztályelemzést olyan kutatási programként igyekeznek védelmükbe venni, amely annak feltárására törekszik, hogy az osztályhelyzet milyen szerepet játszik az egyének életésélyeinek alakításában és milyen hatással van a társadalmi cselekvés egyéb formáira. E kutatási stratégia nem kívánja elkötelezni magát semmilyen elméleti tradícióhoz, ahogy azt sem kívánja letagadni, hogy az egyének életésélyeire, illetve cselekvéseire az osztálypozíción túl számos egyéb tényező hatással van, illetve hatással lehet. Fő törekvése éppen az, hogy felmérje, mekkora az osztályhelyzet súlya az egyéb lehetséges tényezők-höz képest. Amikor azonban Goldthorpe és Marshall ily módon védelmükbe veszik az osztályelemzést, mindenekelőtt a meglévő osztálymodellek továbbra is létező tisztes magyarázóerejét hangsúlyozzák, nem látnak azonban különösebb okot arra, hogy ezeket a kritikák nyomán alaposan felül kellene vizsgálni, illetve revízió alá kellene venni. Magam inkább azokhoz kívánok csatlakozni, akik szükségesnek tartják, hogy felülvizsgáljuk az utóbbi időben kidolgozott osztálymodelleket (lásd pl. Esping-Andersen 1993), vagy legalábbis szorgalmazzák, hogy használhatóságukban újólag megbizonyosodjunk (lásd pl. Róbert 1997).

Ez az érdeklődés jelöli ki a jelen dolgozat közvetlen tárgyát is. A következőkben az elmúlt tíz év jelentősebb hazai osztálymodelljeit igyekszem számba venni, s azt vizsgálom, hogy ezek miként jellemzik a – rendszerváltás során bekövetkezett gyors gazdasági, illetve politikai változások után némileg konszolidálódott – magyar társadalom szerkezetét. A dolgozat célja pedig ezeknek a sokszor igen különböző megközelítést alkalmazó s nehezen összemérhető elméleteknek az összehasonlítása, illetve teljesítményük felmérése. Ennek érdekében először tömören bemutatom az utóbbi időben született munkákat, elsősorban arra koncentrálván, hogy milyen elvek mentén épülnek fel, s hogy milyen sajátos társadalmi kategóriákat különítenek el a magyar társadalom tagolódásának ábrázolásakor (I.). Ezt követően egységes szempontok alapján értékelem őket. Ennek során figyelembe veszem, hogy az egyes munkák milyen igényeket támasztanak magukkal szemben,

de az értékelés fő szempontjait az jelöli ki, hogy a struktúrakutatás marxi–weberi hagyománya alapján mi várható el egy a társadalom szerkezetének ábrázolását célzó általános osztálysémától (II.). Az elemzés akkor látja el jól a feladatát, ha hozzásegít annak eldöntéséhez, hogy mely kísérletek tekinthetők a társadalmi struktúra jobb vagy rosszabb ábrázolásának. A dolgozat lezáró egységének ez a kérdés képezi a tárgyát (III.).

I.

Már közvetlenül a rendszerváltás éveiben megindult, majd időről időre új lángra kapott a diszkusszió arról, hogy az államszocialista rezsím összeomlását követő gazdasági, illetve politikai változások miként hatnak a magyarországi társadalmi struktúrára.² E viták hátterét természetesen a rendszerváltást megelőző időszak termékeny struktúrairodalmának fő eredményei képezték. Mindenekelőtt a munkajelleg-csoportok Ferge Zsuzsa (1969) által kidolgozott elmélete, amelynek tükrében a hivatalos ideológia két osztály egy réteg modellje tarthatatlannak bizonyult, s amelynek kategóriái a hivatalos statisztikai adatközlésekben is sikeresen gyökeret vertek; Szelényi Iván (1990) kettőstársadalom-elmélete, illetve Kolosi Tamás (1987) L-modellje, amelyek mindegyike két társadalomszervezési elv párhuzamos működésére vezeti vissza a társadalom tagolódását. Szelényi és Kolosi egyaránt úgy vélik, hogy a magyar társadalom szerkezetét az államszocializmus időszakában alapvetően a redisztribúció integrációs modellje segítségével lehet megvilágítani, amit azonban a második gazdaság kiépülése és megerősödése folytán a kései időszakban egyre inkább kiegészítenek, illetve felülírnak a piac struktúraképző hatásai.

E háttér fényében a rendszerváltást követő időszakban tulajdonképpen konszenzus mutatkozott abban a tekintetben, hogy egy olyan társadalom szerkezetének a jellemzése a feladat, amely a domináns redisztributív modelltől egy alapvetően a nyugati társadalmak berendezkedésére jellemző piaci modell felé mozdul el. Talán csak Szelényi Iván, illetve kollégái jelentenek ez alól kivételt, akik komolyan elgondolkodtak azon, hogy a rendszerváltás után létrejövő új társadalmi formáció lényeges vonásaiban különbözni fog mind a korábbi államszocialista, mind pedig a példaként megjelenő nyugati modelltől (Szelényi–Eyal–Townesley 1996; Eyal–Szelényi–Townesley 1998). A menedzserkapitalizmus kiépülésére vonatkozó hipotézisét azonban a kétezres évek elejére maga Szelényi is felülvizsgálta (King–Szelényi 2004).

A következőkben azokat az utóbbi években keletkezett, jelentősebb munkákat tekintem át, amelyek egy átfogó osztálymodell segítségével igyekeztek jellemezni a magyar társadalom szerkezetét. Az osztály fogalma hangsúlyos e helyütt. Azokat a kísérleteket vonom be az elemzésbe, amelyek közvetlenül az osztályelméleti ha-

2 Lásd például Andorka Rudolf (1995), Hadas Miklós (1990), Róbert Péter (1997), illetve Kovács Imre (2006) vitaindító, illetve szélesebb körű reflexiót kiváltó munkáit.

gyományba ágyazhatók. A társadalmi struktúra- és rétegződéskutatás területén uralkodó terminológiai és megközelítésbeli sokszínűség kevésbé teszi lehetővé, hogy a különböző munkákat egyértelmű és kizárólagos címkékkel lássunk el, illetve hogy kategorikusan eltérő irányzatokhoz soroljuk őket. Az elemzés tárgyát képező osztályelméletek azonban viszonylag pontosan elkülöníthetők más irányzatoktól néhány szempont alapján. Eszerint, elsősorban, az osztályelméleteket a társadalom szerkezetének vizsgálatára kialakított különböző graduális megközelítések³ megkülönbözteti, hogy míg az utóbbiak bizonyos szempontok alapján sorba rendezik a társadalom tagjait, addig az osztályelméletek kategoriális különbségeket állapítanak meg közöttük. Másodsorban, az osztályelméletek és a rétegmmodellek hasonlítanak egymásra annyiban, hogy mindegyik különböző csoportokba sorolja a társadalom tagjait, különböznek azonban abban, hogy mi alapján alakítják ki e csoportokat. Míg a rétegmmodellek az egyének sajátos jellemzőinek empirikus vizsgálata alapján sorolják a hasonlókat azonos csoportokba, addig az osztályelméletek a társadalom strukturális kényszereiről kialakított valamely előzetes elmélet segítségével határozzák meg az osztályhatárokat.⁴ Harmadsorban pedig, amíg a milió-, illetve életstílus-kutatások újabb áramlatai abból indulnak ki, hogy az egyének társadalmi helyét egyre inkább sajátos egyéni döntéseik jelölik ki,⁵ addig az osztályelméletek úgy vélik, hogy a társadalom különböző – elsősorban gazdaságilag meghatározott – strukturális kényszerei továbbra is komoly hatással vannak a társadalom tagolódására.⁶ Ezek alapján a megfontolások alapján végül három szerző – Szalai Erzsébet, Ferge Zsuzsa, illetve Bukodi Erzsébet (és kollégái) – munkáit vontam be az elemzésbe. A következőkben ezeket mutatom be tömören.

A kettőstársadalom-elméletek hosszú magyarországi hagyományára visszanyúlva elemezte a társadalom tagolódását *Szalai Erzsébet* (2001).⁷ Vizsgálatai szerint az ezredfordulóra kettős gazdaság, illetve ennek bázisán kettős társadalomszerkezet alakult ki Magyarországon, aminek létrejötté a multinacionális vállalatok megjelenéséhez, illetve dominánssá váláshoz köthető. A megkettőződés arra vezethető vissza, hogy a letelepedő külföldi vállalatok nem épülnek be szervesen a magyar gazdaságba, a multinacionális, illetve a hazai szektor egymástól elszigetelt módon s eltérő logika alapján működik, ahol a magyarországi kis- és közepes vál-

3 Lásd pl. a SES, illetve ISEI indexeket, vagy a különböző foglalkozási presztízsskálákat. Ezekről összefoglaló olvasható Róbert Péter (1997) írásának vonatkozó fejezetében.

4 A rétegmmodellekre Kolosi Tamás munkái jelentik a legfontosabb hazai példát (lásd mindenekelőtt Kolosi 2000). Az utóbbi időben Kolosi Tamás, illetve kollégái kísérletet tettek különböző kevert foglalkozási osztálymodellek kidolgozására is, amelyekben a foglalkozás változóját vagy egy általános státuszindexszel, vagy pedig egy vállalkozói indexszel egészítették ki, illetve korrigálták (lásd Kolosi–Róbert 2004; Kolosi–Dencső 2006; Kolosi–Keller 2010). Ezekben a munkákban Kolosiek leginkább csak az osztályhelyzet operacionalizálásának bemutatására szorítkoznak, nem tesznek azonban kísérletet arra, hogy döntéseiket elméletileg megindokolják.

5 Az életstílus, illetve miliókutatás magyarországi eredményeiről összefoglaló olvasható Bukodi Erzsébet és kollégái munkáiban, illetve lásd még az általuk megkülönböztetett fogyasztói csoportokat (lásd Bukodi–Altörjai–Tallár 2005: 103–161; Bukodi 2006: 139–157). A társadalmi struktúra, illetve rétegződés ezen áramlatával mutat rokonságot Tardos Róbert (2008) kapcsolathálózati megközelítése is.

6 Az osztályelméletek, illetve a társadalmi struktúra- és rétegződéskutatás más irányzatainak elkülönítéséhez lásd még Huszár (2013) bevezető fejezetét. Az osztályelméletek, a rétegmmodellek, illetve az egyenlőtlenségkutatás új irányzatai kapcsán lásd továbbá Hradil (1987) munkáját.

7 A kettőstársadalom-elméletek magyarországi hagyományáról lásd Éber Márk Áron (2011) újabb írását.

lalkozások, illetve a külföldi nagyvállalatok között nem alakul ki számottevő kapcsolat. A kettős gazdaság Szalai meglátása szerint a társadalom megkettőződését is magával hozza. A két elkülönülő szféra tagjai különböznek egymástól mind anyagi lehetőségeik, mind életmódjuk, életstílusuk, mind pedig érdekeik, illetve politikai magatartásmintáik tekintetében. Az ily módon megkettőződő társadalom szerkezetét Szalai Erzsébet egy általános sémában foglalja össze (lásd az *1. mellékletet*).

A megkettőződött társadalmi struktúra csúcsán Szalai elgondolásai szerint a hatalmi elit áll. Az elit vizsgálatai szerint korántsem homogén, munkája nagyobbik részében tulajdonképpen azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy milyen elkülönülő csoportok azonosíthatók az eliten belül. Lényeges pont, hogy az elit privilegizált pozíciója e séma szerint az alárendelt csoportokhoz fűződő kizsákmányoló viszonyon alapul. A kizsákmányolás alapja azonban Szalai szerint nem a tulajdon, hanem az elit hatalmi pozíciója.⁸ Az elittel szemben alapvetően egy atomizált társadalom áll, amelynek szerkezete elsősorban az elit strukturáló hatása alapján mérhető fel. Ez alapján különíti el Szalai a középrétegen belül a külföldi tulajdonú szektorban, illetve a hazai tulajdonú szektorban alkalmazott munkavállalókat. A középrétegek alsó szegmenseiben önálló vállalkozásuk, kedvező inaktív státuszuk vagy magas képzettségük alapján kapnak még helyet bizonyos csoportok. A társadalmi struktúra alján pedig a kedvezőtlenebb helyzetben lévő inaktív státuszúak mellett azok találhatóak, akik nem kapcsolódnak a hatalmi elithez, s akiknek a képzettsége is alacsonyabb.

A magyarországi társadalmi struktúra vizsgálata továbbra is *Ferge Zsuzsa* egyik központi kutatási területét képezi. Az utóbbi években több munkát szentelt annak a kérdésnek, hogy mennyiben kell felülvizsgálni korábbi kutatási eredményeit a rendszerváltás nyomán bekövetkező gazdasági, illetve politikai változások nyomán, vagyis hogy miként jellemezhető a mai magyar társadalom szerkezete (lásd *Ferge 2002, 2006, 2010*). *Ferge* az államszocialista időszak magyar társadalmát hatalom által kettéosztott, hierarchikusan szerveződő társadalomként jellemezte, ahol az uralkodó pártelit szemben állt a hatalomból kizártak széles tömegével. E tömeg strukturálódását munkajelleg-csoportok segítségével ábrázolta, s ezt a megközelítést több évtizedes távlatból visszatekintve is adekvátnak tartja.⁹ A rendszerváltás után a demokratikus átmenet, illetve a piacgazdaság kialakulása nyomán azonban meglátása szerint a hatalom domináns, strukturáló szerepét elvesztette, s helyét a tőkeviszony vette át. A társadalmi struktúra ábrázolásakor (lásd a *2. mellékletet*) így a legfontosabb ismérv számára, hogy valaki rendelkezik-e tőketulajdonnal, vagy nem. *Ferge* emellett a munkaerőpiachoz való viszonyt tekinti még olyan alapvető struktúraképző jelentőségűnek, ami megszabja, hogy mely csoportok milyen esélyekkel, illetve feltételekkel jutnak a létfenntartás alapvető forrásaihoz.

8 Ezért használja Szalai az elit kifejezést az osztály fogalma helyett. Az elit meglátása szerint nem alkot osztályt, habár rendelkezik mind marxzi, mind pedig weberi értelemben bizonyos osztályvonásokkal. Megfogalmazása szerint a társadalmi struktúra csúcsán elhelyezkedő képződmenyt belsőleg rendiesen tagolt, osztályvonásokkal rendelkező hatalmi elitnek lehet nevezni (Szalai 2001: 256).

9 Újabb munkáiban *Ferge* visszatekint korábbi vizsgálataira, s a mai tapasztalatok felől értékeli azokat (lásd *Ferge 2010: 67–75*).

Ez alapján a társadalom legkedvezőbb helyzetben lévő csoportjainak a sok tőkével rendelkező nagyvállalkozókat, illetve nagyvállalkozókat, valamint a stabil munkaviszonnyal és magas jövedelemmel rendelkező politikai, illetve gazdasági vezetőket tekinti. E csoportok alkotják együttesen Ferge terminológiája szerint a társadalom felső osztályát (a 2. *melléklet*ben szereplő sémán az 1-es indexű csoportok). A társadalom egyenlőtlenségrendszerében a következő szinten, a felső középosztály szintjén (2) a kis- és középvállalkozók, valamint a középvezetők, illetve magas képzettséggel rendelkező szakemberek és technikusok találhatóak. A középosztályba (3) tartoznak Ferge meglátása szerint a kevés tőkével, illetve alkalmazott nélkül működő vállalkozók, valamint a viszonylag stabil munkaviszonnyal rendelkező szakképzett technikusok, illetve szakmunkások. A társadalom egyenlőtlenségrendszerének e heterogén szegmensében a középosztály, illetve az alsó középosztály (4) szintje környékén helyezkednek el a tőke nélküli önfoglalkoztatók. E csoportnál kedvezőtlenebb a helyzetük, s egyértelműen inkább az alsó középosztályban foglalnak helyet a nagyon kevés tőkével rendelkező kényszervállalkozók, valamint a bizonytalanabb munkaerő-piaci státuszú szakképzetlen munkások. A társadalom egyenlőtlenségrendszerének alján, az alsó osztályban (5) Ferge meglátása szerint olyanok kapnak helyet, akik nem, vagy csupán csekély tőkével rendelkeznek, s munkaerő-piaci helyzetük is instabil. E csoport tagjai általában csupán rendszertelenül képesek munkát vállalni, s azt is elsősorban a szürke-, illetve feketegazdaságban. Az inaktívak csoportjába tartozók attól függően, hogy jogosultak-e állami újraelosztásból származó jövedelemre, s hogy e jövedelem mértéke mekkora, a társadalom egyenlőtlenségrendszerének legkülönbözőbb pontjain lelhetőek fel.

A hazai struktúrakutatási, illetve statisztikai osztályozási gyakorlatra, valamint nemzetközi tapasztalatokra építve¹⁰ látott hozzá Bukodi Erzsébet kollégáival egy új foglalkozási osztályséma kialakításához, amelyet a 2001-es népszámlálás adatközléseiben alkalmaztak is (Záhonyi–Bukodi 2004), s amelynek felépítését és használhatóságát több munkában igyekeztek bemutatni, illetve igazolni (Bukodi–Ajótrjai–Tallér 2005; Bukodi 2006). Bukodiék kiindulópontja az, hogy a modern társadalmakban az egyének társadalmi helyzetét elsősorban a foglalkozási rendszerben elfoglalt pozíciójuk határozza meg. Az osztályséma kialakításakor így azokat a tényezőket igyekeztek figyelembe venni, amelyek a foglalkozási rendszeren belül a legfontosabb választóvonalakat jelentik. Ezek alapján Bukodiék egy differenciált osztálysémát állítottak elő, amelyet különböző szinteken aggregáltak: a legösszevontabb változat hét foglalkozási osztályt különít el (lásd a 3. *mellékletet*), míg a legrészletesebb verzió 35 csoportot tartalmaz.

¹⁰ A hazai előzmények közül mindenképp az ímént bemutatott Ferge-féle modell a meghatározó, a nemzetközi eredmények közül pedig elsősorban az Erikson, Goldthorpe, illetve Portocarero által kidolgozott osztálysémát, illetve az ennek továbbfejlesztése nyomán előállt European Socio-economic Classification-t (ESeC) kell kiemelni (ezekről részletesebb összefoglaló olvasható a következő helyen: Huszár 2013).

A séma megalkotásakor a legfontosabb rendezőelv Bukodiék számára a munkaerőpiachoz fűződő viszony volt. Ez alapján különítik el egymástól – az EGP modellben, illetve az ESeC-ben alkalmazott módon – egyrészt a tőkével rendelkező foglalkoztatókat, akik megvásárolják mások munkaerejét; másrészt az önfoglalkoztatókat, akik nem, vagy csupán csekély tőkével rendelkeznek, s vállalkozásuk saját munkaerejükön alapul; harmadrészt az alkalmazottakat, akik saját munkaerejüket a munkaerőpiacon áruba bocsátják; illetve negyedrészt azokat, akik vagy akaratuk ellenére kirekesztődnek a munkaerőpiacról, vagy egyáltalán nem is jelennek, jelentek meg azon (vö. Goldthorpe 2007; Rose–Harrison 2010). Az egyes csoportokat Bukodiék különböző, a csoport szempontjából releváns ismérvek mentén tovább bontják. A foglalkoztatók esetében a tőke, illetve az alkalmazottak száma alapján különbséget tesznek nagy-, közép- és kisfoglalkoztatók között. E kategórián belül még figyelembe veszik a tevékenység ágazati jellegét is, amennyiben külön kezelik a mezőgazdasági, illetve nem mezőgazdasági foglalkoztatókat. Az ágazati jelleg az önfoglalkoztatók csoportjának a felosztásában is megjelenik, s e szempont mellett még a munka során használt tudás mennyiségét veszik figyelembe. A sémán belül a legnépesebb csoportot az alkalmazottak teszik ki, e kategória felbontásához támaszkodnak a legtöbb alárendelt ismérvre. Mindenekelőtt az alkalmazotti szerződés jellege alapján különbséget tesznek a szolgáltatói, illetve „munkás” pozíciók között, illetve bevezetnek egy köztes kategóriát is. E megkülönböztetés szintén az EGP séma, illetve az ESeC egyik alapvető rendezőelvét követi, s aszerint igyekeznek elkülöníteni az egyes csoportokat, hogy munkájuk mennyire önálló, mennyiben kreatív, s általában mennyiben képesek önállóan meghatározni munkavégzésük tartalmát, illetve körülményeit. Az alkategóriák kialakításakor Bukodiék figyelembe veszik többek között a munkavégzéshez szükséges tudás mennyiségét, hogy vezetői pozíció társul-e a foglalkozáshoz, illetve e helyütt is támaszkodnak ágazati megkülönböztetésekre. A munkaerőpiacról kiszakadók, illetve távollévők csoportja magukba foglalja a tartós munkanélkülieket, illetve azokat a csoportokat, akik különböző okokból soha nem dolgoztak. Így a sémában e kategóriába kerülnek többek között a gyerekek, háztartásbeliek, rokkantak stb.

Az elmúlt évek jelentősebb osztálymodelljeinek tömör áttekintése után érdemes rövid figyelmet szentelni két olyan statisztikai mutatóra is, amelyeket ugyan legfeljebb csupán áttételesen lehet az osztályelméletek hagyományához kapcsolni, de a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálata során komoly jelentőségre tettek szert. Ezek gyakran szerepet kapnak kiegészítő szempontokként a különböző struktúraelméletek kialakításakor, de akár alternatívát is kínálhatnak velük szemben. E statisztikai mutatókat továbbá olyan viszonyítási pontoknak is tekinthetjük, amelyek segítséget nyújthatnak a különböző osztálymodellek teljesítményének értékelésekor.

A társadalomstatisztikai elemzéseknek rendszerint központi elemét képezik az egyének (vagy háztartások) jövedelmi, illetve vagyoni helyzete alapján képzett

decilisek. Ezek rendszerint a rendelkezésre álló jövedelem alapján, de bizonyos esetekben a birtokolt vagyon becsült értékére támaszkodva sorba rendezik a társadalom tagjait, majd tíz egyenlő nagyságú csoportba sorolják őket. Az első decilisbe tartozik a társadalom legszegényebb egytizede, míg a következőkbe rendre jobb helyzetű csoportok kerülnek, s végül a tizedikben a társadalom leggazdagabb tíz százaléka található. E mutató egy dimenzióra, a jövedelem, illetve a vagyon dimenziójára épül, s tulajdonképpen önkényes módon jelöl ki határpontokat a különböző nagyságú jövedelmek között. Az előzetes döntéseken, illetve a statisztikai összefüggéseken túl semmi nem indokolja ugyanis, hogy pont tíz csoportot érdemes elkülöníteni,¹¹ illetve hogy hol érdemes meghúzni a határvonalat az egyes csoportok között. Ennek ellenére a mutató kiválóan alkalmas annak vizsgálatára, hogy a társadalom egyenlőtlenségrendszerében különböző helyet elfoglalók életesélyei, életmódja, viselkedése és attitűdjei mennyire különböznek egymástól.

Szintén elmaradhatatlan kelléke minden társadalomstatisztikai felvételnek valamilyen a megkérdezettek *gazdasági aktivitására* vonatkozó kérdés. E kérdések megfogalmazása s a felkínált válaszlehetőségek az egyes felvételekben némileg különbözhetnek, alapvetően azonban mindegyik ugyanúgy épül fel (lásd a 2011-es népszámlálás gazdasági aktivitásra vonatkozó kérdését a 4. mellékletben). Ebben a változóban aszerint igyekeznek különböző csoportokba sorolni a társadalom tagjait, hogy azok milyen forrásból biztosítják a létfenntartáshoz szükséges alapvető erőforrásokat. A csoportosítás háttérben meghúzódó legfontosabb elv, hogy az illetők megjelennek-e a munkaerőpiacon vagy sem, vagyis hogy gazdaságilag aktívak-e vagy inaktívak. A dolgozók képezik az aktívakon belül a legnagyobb csoportot, amelyet némely esetben szintén tovább bontanak aszerint, hogy munkájukat milyen formában, jellemzően alkalmazottként vagy vállalkozóként végzik-e.¹² A gazdaságilag aktívak másik nagy csoportja a munkanélkülieké, akik munkaképesek, szándékaik szerint dolgoznának, de a munkaerőpiacon nem sikerült szert tenniük jövedelemszerző tevékenységre. Az inaktívak kategóriája is több kisebb csoportra bontható, amit a népszámlálás vonatkozó kérdése aprólékosan részletez. Ezen belül az egyik legnagyobb csoport a gyerekeké, illetve fiataloké, akik életkoruk miatt maradnak távol a munkaerőpiactól. A másik nagy csoport az időseké, akik szintén elsősorban életkoruk folytán nem dolgoznak, s rendszerint jogosultak valamilyen nyugdíjszerű ellátásra. Önálló csoportot alkotnak azok, akiknek egészségi állapota nem teszi lehetővé, hogy megjelenjenek a munkaerőpiacon. Külön kategóriába tartoznak továbbá azok, akik valamilyen gyermeknevelési támogatásban részesülnek, s ez rövidebb-hosszabb ideig lehetővé teszi számukra,

11 A decilisek mellett még a kvintilisek használata terjedt el széles körben. A (jövedelmi) szegénység vizsgálata során alkalmaznak emellett rendszeresen hasonló elvek alapján felépített mutatókat, amelyek vagy az átlagjövedelem, vagy a mediánjövedelem bizonyos százalékában határozzák meg a szegénységi küszöböt.

12 A népszámlálási kérdőív gazdasági aktivitásra vonatkozó kérdése a változón belül nem bontja tovább a dolgozók csoportját, viszont e körre vonatkozóan önálló kérdésben érdeklődik a munkavégzés formája iránt. E kérdés a következő válaszlehetőségeket kínálja fel: alkalmazott (1), egyéni vállalkozó, önálló (2), társas vállalkozás dolgozó tagja (3), szövetkezet dolgozó tagja (4), alkalmi munkavállaló (eseti megbízással dolgozó, alkalmi munkás, napszámos (5), közmunkás (közhasznú, közcélú stb. munkát végző, közfoglalkoztatott) (6), segítő családtag (7).

hogy inaktívak maradjanak. Az utolsó nagyobb csoportba pedig azok az aktív korúak kerülnek, akiknek elsősorban a családjuk lehetővé teszi, hogy háztartásbeliként vagy egyéb inaktívként távol maradjanak a munkaerőpiactól. E csoportosítás az egyenlőtlenségek ábrázolásának szintén általánosan elfogadott és széleskörűen elterjedt formája, s ahogy a korábbiakban láthattuk, a különböző osztálymodellek is szinte kivétel nélkül támaszkodnak kisebb-nagyobb mértékben e felosztásra.

II.

Az osztályelméletek – a legáltalánosabb megfogalmazás szerint – bizonyos ismérvek alapján különböző csoportokba sorolják a társadalom tagjait. A struktúratatás marxi-weberi hagyományának máig ható orientációs ereje mindenekelőtt abban mutatkozik meg, hogy támpontokat kínál azoknak a kérdéseknek a megválaszolásához, hogy egyrészt melyek azok a kitüntetett ismérvek, amelyek alapján a társadalom tagjai releváns módon osztályozhatók, illetve másrészt, hogy melyek azok a jellegzetes empirikus igények, amelyek az effajta klasszifikációkkal szemben támaszthatók.

A marxi, illetve weberi elmélet – a két megközelítés alapvetően különböző mi-volta ellenére – egyaránt azt a követelményt támasztja a kutatók elé, hogy valamely, a társadalom strukturális kényszereiről alkotott elmélet alapján indokolják meg, hogy melyek azok a releváns ismérvek, amelyek használata a különböző társadalmak tagolódásának jellemzése esetében indokolt lehet. A kapitalizmus kiépülésére reflektálva – ha különböző módon is, de – Marx és Weber egyaránt a gazdaság működésére irányítják a figyelmet, s ez alapján sorolják különböző csoportokba a társadalom tagjait. Amíg a rendi társadalmakban mindegyikük szerint valamilyen szubsztantív jog rögzítette a társadalmi tagolódás főbb választóvonalait, addig az univerzális jog létrejötte után a modern társadalmakban egyre inkább a kialakuló piacgazdaság válik a társadalom strukturálódásának alapvető meghatározójává. Osztályelméleteik alapján kidolgozott sajátos klasszifikációik empirikus igényeit is hasonló módon határozzák meg. Mindegyikük úgy véli ugyanis, hogy egyrészt az általuk megkülönböztetett osztályok különböznek egymástól a társadalmilag fontos javakkal való ellátottság, vagyis életesélyeik tekintetében; mindegyikük úgy látja másrészt, hogy az azonos osztályhelyzet alapja lehet valamilyen közös életmód és életvitel, illetve tágabban valamilyen sajátos osztálykultúra létrejöttének; s végül harmadrészt a közös osztályhelyzet ismerete, illetve felismerése mindegyikük feltételezése szerint forrása lehet kollektív politikai cselekvésnek, s végső soron a különböző osztályok között kibontakozó harcnak (lásd Huszár 2011a).

Amennyiben a mai magyar társadalom szerkezetéről alkotott különböző elméleteket kívánjuk összehasonlítani, illetve teljesítményüket felmérni, akkor a marxi-weberi hagyomány szellemében ezeket a kritériumokat kérhetjük rajtuk is számon. Mindenekelőtt azt kérdezhetjük tehát tőlük, hogy mily módon igyekeznek

megindokolni és alátámasztani az osztályozás során általuk használt ismérvek kiválasztását, vagyis hogy milyen elméletet alakítottak ki a társadalom strukturális kényszereiről. Ezt követően azt vizsgálhatjuk, hogy mennyiben képesek megfelelni az osztálymodellekkel szemben hagyományosan támasztott empirikus igényeknek, vagyis hogy mennyiben tudják megragadni az eltérő életesélyekkel rendelkező társadalmi csoportokat, miként képesek számot adni a társadalom kulturális-életmódbeli tagolódásáról, és végül mennyiben tudnak hozzájárulni a különböző társadalmi, illetve politikai konfliktusok magyarázatához. A következőkben alapvetően ezekre a kritériumokra támaszkodva igyekszem értékelni az előző fejezetben bemutatott osztálymodellek, illetve statisztikai mutatók teljesítőképességét. Mindegyik esetében azonban először azt kérdezem, hogy saját intencióik szerint mennyiben igyekeznek tartani magukat ezekhez a marxi-weberi hagyomány nyomán azonosított követelményekhez.

Az osztálymodellekkel szemben a fenti elméleti, illetve empirikus kívánalmakon túl azonban egyéb, az empirikus társadalomkutatás mai gyakorlata nyomán felvethető követelmények is támaszthatók. Ezek közül én e helyütt kettőt emelnék ki: a mérhetőség, illetve az átláthatóság követelményét. Ezek szerint a társadalmi struktúra valamely modelljének egyrészt törekednie kell arra, hogy az általa használt kategóriák jól operacionalizálhatók, illetve (lehetőleg statisztikailag) mérhetők legyenek. Ez biztosíthatja ugyanis megnyugtató módon a vizsgálatok reprodukálhatóságát, illetve az eredmények megerősítését. Másrészt e modelleknek megfelelően egyszerűeknek és átláthatóaknak kell lenniük ahhoz, hogy orientációs hatást gyakorolhassanak más társadalomtudományi kutatásokra.

A továbbiakban ezeknek a szempontoknak a segítségével igyekszem felderíteni a feljebb tárgyalt osztálymodellek és statisztikai mutatók erősségeit, illetve gyengéit. Az elemzéshez nem végeztem önálló empirikus kutatásokat – ahol azonban lehetőség mutatkozik, igyekszem korábbi vizsgálatokra utalni. A következő megállapítások mindazonáltal csupán annyiban lehetnek megalapozottak, amennyiben sikerül őket meggyőzően megindokolni és jó érvekkel alátámasztani.

A vizsgálódás *első* szempontja tehát, hogy a különböző megközelítések milyen módon igyekeznek megindokolni a társadalom szerkezetének ábrázolása során felhasznált ismérveket. Ahogy feljebb már utaltam rá, a társadalmi struktúra különböző mai elméletei világossá teszik, hogy milyen tényezőkre támaszkodnak, amikor különböző osztályokba, illetve csoportokba sorolják a társadalom tagjait, s a kiválasztott ismérvek használatát több-kevesebb gondossággal igyekeznek is megindokolni. Szalai Erzsébet és Ferge Zsuzsa ezek közül tágabb, a rendszerváltás nyomán bekövetkező változásokat bemutató történeti-szociológiai, illetve társadalomelméleti elemzésekbe ágyazzák struktúramodelljüket, s ezek alapján igyekeznek számot adni a mai magyar társadalom rétegződését meghatározó alapvető strukturális kényszerekről (lásd Szalai 2001: 227–262; Ferge 2010: 76–122). Bukodi és kollégái viszont önálló történeti elemzéssel nem jelentkeznek, inkább a

modelljük számára kiindulópontot és iránymutatást jelentő kutatási előzményeket igyekeznek bemutatni (Bukodi 1999, 2006: 111–122). Ezek közül különös jelentősége van a goldthorpe-i modellnek, illetve az ennek háttérében meghúzódó elméleti megfontolásoknak, amelyeket Bukodiék saját munkájukban maximálisan érvényesítenek (vö. Goldthorpe 2007). A két statisztikai mutatóval kapcsolatban némileg más a helyzet. Ezek megkonstruálását mindenekelőtt hosszú és bejáratott statisztikai gyakorlat alapozza meg, amely elsősorban nemzetközi statisztikai ajánlásokra, illetve kvázi politikai-jogi forrásokra támaszkodik.

Nehéz lenne ezen a ponton döntő érveket felsorakoztatni a különböző megközelítések ellen, illetve mellett. Fő értékelési szempontként azt lehet felvetni, hogy ezek mennyire kapcsolódnak, illetve szerzőik mennyire kapcsolják össze e modelleket a struktúrakutatás marxi–weberi hagyományával. Ebben a tekintetben a három szociológiai struktúraelmélet között megítélésem szerint nem mutatkozik lényegi különbség. Mindegyik alapvetően ennek szellemében igyekszik ábrázolni a magyar társadalom szerkezetét, ha a hangsúlyok különbözőek is: Szalai a kizsákmányolás problémájának tematizálásával – a weberi belátások mellett – igyekszik a marxi megközelítésből is meríteni, míg Ferge és Bukodi elsősorban a weberiánus hagyományra támaszkodnak. A két statisztikai mutató ezekhez a struktúramodellekhez képest üres, amennyiben nem támasztják alá őket mélyebb történeti-szociológiai, illetve társadalomelméleti vizsgálódások. Jelentős eltérés azonban közöttük, hogy míg az egyes decilisek nem különíthetők el kategoriálisan, s ebben az esetben gyakorlatilag a statisztikai véletlen jelöli ki a csoportthatárokat, addig a gazdasági aktivitás szerinti osztályozás világos elvek mentén körvonalazza a különböző csoportokat, amely elvek ráadásul megjelennek a feljebb bemutatott osztálymodellekben is.

Döntő érvek híján is érdemes azonban világossá tenni azokat a legfontosabb dilemmákat, amelyeket ezek az eltérő megközelítések felvetnek. Egyrészt csupán Szalai modelljében jelenik meg struktúraképző ismérvként – s ráadásul e helyütt a társadalom megkettőződését eredményező alapvető szempontként – a foglalkozottak munkahelyének tulajdonosi szerkezete. A többi osztályozási modell alsóbbrendű ismérvként sem veszi figyelembe, hogy valaki döntően magyar vagy külföldi tulajdonú vállalatnál dolgozik-e, esetleg a közsférában rendelkezik állással. Másrészt a fő gazdasági aktivitás szerinti osztályozást elválasztja a legtöbb struktúramodelltől, hogy ez az inaktív csoportokat az inaktív státuszukat alátámasztó különböző ismérvek alapján veszi figyelembe.¹³ Folyamatosan felmerülő dilemmát jelent a struktúrakutatás területén, hogy az inaktívakat miként foglalják be a társadalom szerkezetének ábrázolására törekvő modellekbe. E probléma különösen élesen merül fel azoknál a megközelítéseknél, amelyek a társadalom strukturális kényszereit a foglalkozási rendszer, illetve a munka világához kapcsolódó különböző ismérvek segítségével igyekeznek megragadni. A dilemmát rendszerint úgy

¹³ Az itt bemutatott struktúramodellek közül Szalai munkája e tekintetben kivételt jelent. E modellben az inaktív (illetve e csoport nem vagyonos része) az alsó osztály egyik önálló csoportját képezik, függetlenül az inaktivitás pontos formájától.

oldják fel, hogy azoknál az inaktívknál, akik életük során valamikor dolgoztak, a legutóbbi foglalkozást, illetve az utolsó munkaviszony jellemzőit veszik figyelembe a klasszifikáció során. Az itt tárgyalt struktúramodellek közül Ferge és Bukodi modellje is ily módon kezeli a kérdést.

A *második* nagyobb kérdéskör, amely alapján felbecsülhetjük az egyes struktúramodellek teljesítőképességét, hogy ezek mennyire képesek magyarázni a hagyományosan az osztályhelyzet következményének tartott jelenségeket. Mennyiben képesek tehát hozzásegíteni a társadalmilag fontos javak egyenlőtlen eloszlásának megértéséhez, hozzájárulnak-e a társadalom életmódbeli-kulturális tagolódásának vizsgálatához, valamint alkalmas fogalmi keretet kínálnak-e a politikai viselkedés, illetve a különböző társadalmi-politikai konfliktusok értelmezéséhez (vö. Breen 2005: 32).

Az első jelenségkör, a társadalmilag fontos javak, illetve *életesélyek* egyenlőtlen elosztásának problémája kapcsán rögtön megállapíthatjuk, hogy a gazdasági aktivitás szerinti osztályozás kivételével a dolgozatban vizsgált modellek egytől egyig hierarchikus felépítésűek. Az ezekben megkülönböztetett társadalmi kategóriák a szerzők szándékai szerint többé-kevésbé egyértelműen sorba rendezhetők aszerint, hogy a különböző társadalmi pozíciók milyen életesélyeket kínálnak a betöltőik számára. Hagományosan ezt is tekintik valamely osztályséma empirikus érvényességének legfontosabb kritériumaként: az életesélyek tekintetében a séma egyes kategóriái belül homogénnek, a többi kategóriához való viszonylatban viszont heterogénnek mutatkoznak.

A vizsgált osztálymodellek közül Bukodi Erzsébet és kollégái munkáját egyedülállóvá teszi, hogy a saját modelljükre vonatkozóan elvégezték ezt az érvényességi tesztet. Vizsgálatuk szerint a megkérdezettek anyagi-vagyoni helyzete tekintetében a foglalkozási osztálymodell legtöbb kategóriája jól elkülönül egymástól.¹⁴ Szalai és Ferge sémájára vonatkozóan sajnos nem állnak rendelkezésre efféle vizsgálatok, így egzakt módon nem is állapítható meg, hogy milyen különbségek vannak a különböző megközelítések között. Mivel mindegyik munka alapvetően törekedett arra, hogy a társadalom hierarchikus rétegződését megragadja, talán nem tévedünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy a különböző megközelítések között nincsenek számottevően nagy különbségek e tekintetben. A vizsgált statisztikai mutatók esetében más a helyzet, ezek teljesítőképességére vonatkozóan talán határozottabb következtetéseket fogalmazhatunk meg. Egyrészt vélhetően nem magyarázza semmi jobban az egyenlőtlen életesélyeket, mint maga az a tényező, amelyre rendszerint a különböző struktúramodellek érvényességi vizsgálatát alapozzák. E tekintetben a jövedelmi helyzet alapján képzett decilisek statisztikai ma-

¹⁴ Bukodiék egyrészt azt vizsgálták, hogy a különböző foglalkozási kategóriák között eltérés mutatkozik-e a bizonyos tartós fogyasztási cikkekkel (mosógép, számítógép, ingatlan, megtakarítások stb.) való ellátottság tekintetében, illetve másrészt e tényezők alapján egy összevont anyagi-vagyoni státuszindexet képeztek, majd ennek szóródását igyekeztek magyarázni többváltozós módszerekkel (lásd Bukodi–Altörjai–Tállér 2005: 43–69). Ez alapján fogalmazták meg fő következtetésüket, mely szerint „[a]z anyagi-vagyoni státus a társadalmi-foglalkozási rétegek szerinti helyzet egyik legfontosabb meghatározójának bizonyult. Az általunk kialakított séma segítségével egyértelműen differenciálni tudtuk a felnőtt népességet ebből a szempontból” (Bukodi–Altörjai–Tállér 2005: 68).

gyarázóereje minden bizonnyal kimagasló,¹⁵ ha ez a magyarázóerő – ahogy az előzőekben az egyes osztályozások háttérében álló elméleti feltevések kapcsán láttuk – a különböző struktúramodellekhez képest üres is. Másrészt, a gazdasági aktivitáson alapuló mutató valószínűleg mindegyik itt tárgyalt osztályozásnál rosszabbul magyarázza a társadalmilag fontos javak eloszlását. Ez, ahogy korábban említettem, nem hierarchikusan épül fel, s a többi modellhez képest a foglalkozottak csoportját viszonylag differenciálatlanul hagyja, míg az inaktívakat sokkal jobban részletezi. Ennek ellenére azonban, ha korlátozott módon is, de a gazdasági aktivitás összefüggése az életesélyekkel egyértelmű és jelentős.¹⁶

A második jelenségkör, a társadalom *életmódbeli-kulturális tagolódása* kapcsán mindenekelőtt azt fontos megjegyezni, hogy az e helyütt vizsgált struktúramodellek e tágabb témakört ha nem is tekintik legfontosabb alkalmazási területüknek, de az általuk kínált osztályozásokat e tekintetben is relevánsnak tartják. Ez az attitűd alapvetően megfelel a társadalomkutatás marxi–weberi hagyományának. A vizsgált struktúramodellek közül újra csak Bukodi Erzsébet és kollégái munkáit lehet kiemelni, akik közvetlenül reflektálnak a kérdésre, s igyekeznek statisztikai eszközökkel felderíteni, hogy az általuk készített osztályozás miként függ össze bizonyos életmódbeli, illetve kulturális fogyasztásra vonatkozó változókkal. Vizsgálataik szerint az összefüggés egyértelműen fennáll.¹⁷ Szintén fontos hangsúlyozni, hogy az e helyütt ismertetett megközelítések közül Szalai Erzsébeté az egyetlen, amely a modelljében megkülönböztetett csoportok életstílusát, illetve kulturális sajátosságait aprólékosan, statisztikán túli eszközökkel igyekszik jellemezni. Szalainál a kettős társadalom két eltérő világlátással, illetve mentalitással kapcsolódik össze, amelyet munkájában a történeti gyökerekre visszatekintve próbál bemutatni.¹⁸ A két statisztikai mutató esetében szintén rendelkezésre állnak bizonyos adatok, amelyek iránymutatóak lehetnek. Ezek az empirikus bizonyítékok arra utalnak, hogy mind a rendelkezésre álló jövedelem alapján képzett decilisek, mind pedig az egyének fő gazdasági aktivitása erősen összefügg az életmód, illetve a kulturális fogyasztás egyes indikátoraival.¹⁹

A harmadik nagyobb jelenségkör a *politika* világához kapcsolódik. Ahhoz a feltetelezéshez, hogy a közös osztályhelyzet ismerete alapja lehet a politikai viselkedés hasonló mintázatainak, illetve közös politikai cselekvésnek. Marx és Weber e

15 Lásd a háztartások különböző tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságát jövedelmi decilisek szerint (<http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xtabla/haztfogy/tahlhf10103a.html?198>), illetve lásd még a megkérdezettek egészségi állapotát jövedelmi kvintilisek szerint: (<http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=hltshild0&lang=en>).

16 Ezt Bukodiék vizsgálatai is megerősítik (lásd Bukodi–Altörjai–Tallér 2005: 54–61), illetve lásd még ezzel kapcsolatban az egyének fő gazdasági aktivitásának összefüggését a jövedelmi szegénységgel (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tessi124&language=en>), illetve az egészségi állapottal (<http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=hltshild0&lang=en>).

17 Bukodi és kollégái a szabadidő eltöltését, az olvasást, illetve a kulturális fogyasztás egyes aspektusait vizsgálják a különböző foglalkozási csoportokra vonatkozóan (lásd Bukodi–Altörjai–Tallér 2005: 70–102).

18 „Szemben áll egymással egy a nyugati piacokhoz kötődő, külföldi dominanciájú, koncentrált tulajdonosi és szervezeti struktúra, nyugati termelészervezési modell és életstílus – és egy döntően a belső piachoz kapcsolódó, hazai dominanciájú, dekoncentráltabb tulajdonosi és szervezeti struktúrájú, rendies, paternalista vonásokat felmutató termelészervezési modell és az arra épülő életstílus” (Szalai 2001: 240).

19 Lásd például a háztartások fogyasztási szerkezetét jövedelmi decilisek szerint (<http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xtabla/haztfogy/tahlhf10104b.html?3478>), illetve a háztartás referenciaszemélyének gazdasági aktivitása, illetve fő foglalkozási csoportja szerint (<http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/setupModifyTableLayout.do>).

probléma kapcsán hangoztatják a legtöbb megkötést, amennyiben az osztálycselekvés kialakulásának lehetőségét mindketten különböző, az osztályformálódáshoz kapcsolódó feltételekhez kötik.

Az e dolgozatban vizsgált hazai struktúraelméletek erre a területre fordítják a legkevesebb figyelmet, s ezt vizsgálják a legkevésbé szisztematikusan. A kérdéskör egyedül Szalai Erzsébet munkájában elsődleges jelentőségű, aki struktúramodellje középpontjába a hatalom problémáját állítja. A politikai viselkedés szempontjából lényeges, hogy a megkettőződött gazdaság, illetve társadalom elkülönülő szféráinak résztvevői Szalai elemzése szerint eltérő érdekvényesítési technikákkal, illetve érdekekkel rendelkeznek. E kérdéskörrel összefüggésben szintén fontos a kizsákmányolás Szalai által érintett problémája is, ami a felsőbb, illetve alsóbb társadalmi rétegek között okozhat különböző konfliktusokat. Szalai végső konklúziója azonban az, hogy a hatalmi elittel szembenálló magyar társadalom alapvetően individualizált, illetve atomizált, aminek következtében feltételezése szerint nem várható, hogy a társadalom egyes csoportjai között nyílt konfliktusok robbanjanak ki.²⁰ A másik két struktúramodell közül Ferge Zsuzsa (2010) újabb munkájában igyekezett érinteni a problémakört, amennyiben a társadalmi struktúra rendszerváltás utáni átalakulása kapcsán igyekezett felderíteni a „rendszerstruktúra” hatását, illetve a különböző cselekvők szerepét. Bukodi Erzsébet és kollégái viszont nem végeztek önálló vizsgáldásokat e területen.²¹

A két statisztikai mutató közül a jövedelmi decilisek szerepe akkor értékelődhet fel a politikai viselkedés vizsgálata szempontjából, ha a gazdag-szegény viszony komolyabb szerepre tesz szert a politikai választóvonalak, illetve konfliktusok kialakulásában, s változó módon és mértékben, de vélhetően a fő gazdasági aktivitás szerinti osztályozás is összefügg a politikai magatartás, illetve véleményformálás különböző indikátoraival.²² A gazdasági aktivitás mutatójával kapcsolatban azonban érdemes megjegyezni még két dolgot. A fő gazdasági aktivitásra vonatkozó kérdés a társadalomstatisztikai felvételek egyik legproblémamentesebb változója, ami direkt kérdéssel egyszerűen és pontosan felmérhető. Ezt mindenekelőtt az teszi lehetővé, hogy a társadalom tagjai gond nélkül el tudják helyezni magukat ennek az osztályozási sémának a kategóriáiban, tudják, hogy melyik csoportba tartoznak, s vélhetően azzal is többé-kevésbé tisztában vannak, hogy a többi csoportba kik és miért kapnak helyet. A csoporttagság ismerete, illetve a csoporttal való identifikáció szempontjából ez a séma vélhetően az összes itt vizsgált modellt felülmúlja. Szintén egyedülálló ez a klasszifikáció abból a szempontból, hogy kategóriái komoly szerepet játszanak a kollektív politikai cselekvés, illetve vélemény-

20 „[A]z adott struktúrából fakadó részérdekerek még távol vannak attól, hogy megfogalmazódjanak és alanyaik nyíltan szembe kerüljenek akár a hatalmi elittel, akár egymással. Ebből következően távol van az is, hogy az egyes rétegek egyáltalán felismerjék esetleges közös érdekeiket” (Szalai 2001: 259).

21 Róbert Péter (1999) az EGP sémát alkalmazva, amely sok szempontból rokon Bukodiék megközelítésével, vizsgálta a szavazói magatartás, illetve az osztályhelyzet összefüggését a rendszerváltás utáni első három parlamenti választás időszakára vonatkozóan. Róbert elemzése szerint (egy-egy időszakban) kimutatható az osztályhelyzet hatása egy-egy párt szavazótáborára esetében.

22 A választási részvétel, illetve a politikai preferenciák tekintetében Tóth István György (2006) vizsgálta a jövedelmi kvintilisek, illetve a gazdasági aktivitás szerepét, s kimutatott bizonyos (gyenge) hatásokat.

nyilvánítás formálódásában.²³ A többi osztályozási modell egyetlen csoportja köré sem épült ki annyi érdekérvényesítéssel foglalkozó, támogató vagy segélyező civil, illetve politikai szervezet, mint az alkalmazottak, a vállalkozók, a munkanélküliek, a nyugdíjasok vagy éppenséggel a gyermekneveléssel foglalkozók csoportjai köré. Ebben az értelemben ezek a csoportok nem csupán papíron léteznek, de a valóságban is (vö. Bourdieu 1985).

A vizsgálódás utolsó szempontjait az osztálymodellek *átláthatóságának*, illetve statisztikai *mérhetőségének* gyakorlatiasabb problémái képezik. E tekintetben nagyobb különbségek tapasztalhatók a különböző munkák között. A mérhetőség, illetve átláthatóság szempontjából kiemelkedik a két itt vizsgált statisztikai mutató. Ezek kialakítása világos és egyszerű, amit hosszú statisztikai gyakorlat támaszt alá. A decilisekkel kapcsolatban annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy megbízhatóságukat csökkenti, hogy a jövedelem statisztikai mérése hagyományosan azok közé az érzékeny kérdések közé tartozik, amelyek esetében magas a válaszmegtágadás, illetve a megbízhatatlan adatközlés aránya. A szociológiai struktúramodellek mindegyike alapvetően jól áttekinthető, viszont egyedül Bukodi Erzsébet és kollégái törekedtek arra, hogy az általuk kialakított kategóriákat olyan mélységben operacionalizálják, hogy az lehetővé tegyen statisztikai vizsgálatokat is.²⁴ A másik két megközelítés közül Ferge Zsuzsa elsősorban hagyományosan jól mérhető ismérvekre támaszkodik modellje megkonstruálásakor, ami könnyebbé teheti statisztikai felhasználását. Ezzel szemben Szalai Erzsébet modelljében olyan homályosabb kontúrral rendelkező megkülönböztetések szerepelnek – mint például a hatalmi elithez való kapcsolódás kritériuma –, amelyek ha nem is zárják ki eleve a séma részletesebb operacionalizálásának, illetve mérhetővé tételének lehetőségét, de komolyabb nehézségeket jelentenek ebből a szempontból.

A fenti értékeléseket leegyszerűsített módon összegezhethetjük úgy, ha osztályozzuk az egyes modellek teljesítőképességét a különböző dimenziók mentén. A következő táblázat az eltérő megközelítések erősségeit, illetve gyengéit kiemelve egy ilyesfajta összesítést tartalmaz. Ez az osztályozás relatív, elsősorban egymáshoz képest értékeli a vizsgált munkákat. Akkor kapott alacsony pontszámot (+) valamely modellel, ha teljesítőképessége az adott értékelési dimenzió mentén elmarad a többitől, magas pontszámot (+ + +) viszont akkor érdemelhetett ki, ha a többihez képest kiemelkedőnek mutatkozik.

23 A segélyezés magyarországi gyakorlatát vizsgálva Szalai Júlia (2007) aknáza ki talán a leginkább a gazdaságiaktivitás-mutatóhoz kapcsolódó fogalmi hálót a társadalmi-politikai konfliktusok kérdésköréhez kapcsolódva, de ebbe az irányba igyekeztem lépéseket tenni magam is (lásd Huszár 2011b, 2012).

24 Bukodiék részletes technikai leírást is közölnek arról, hogy milyen változókat felhasználva miként képezhetők meg statisztikai eszközökkel az általuk kialakított csoportok (lásd Záhonyi–Bukodi 2004: 383–390).

1. táblázat: A különböző osztályozási módok erősségei, illetve gyengéi

	Szalai	Ferge	Bukodi	Decilisek	Gazdasági aktivitás
Strukturális kényszerek	+++	+++	+++	+	++
Eltérő életesélyek	++	++	++	+++	+
Életmód, kultúra	++	++	++	++	++
Osztálytudat, osztályharc	++	+	+	+	+++
Mérhetőség	+	++	+++	++	+++
Átláthatóság	++	++	++	+++	+++

Ezek az osztályozások tehát a fenti értékeléseken alapulnak, röviden megpróbálom azonban megindokolni magukat a táblázatban szereplő pontszámokat is. Az osztállysémákban használt ismérvek elméleti megalapozottsága tekintetében az alapvető különbséget a szociológiai osztálymodellek, illetve a statisztikai mutatók között érzem. E problémakör mindegyik szociológiai modellnél hangsúlyos helyen szerepel, amiért mindegyik maximális pontszámot kapott. A statisztikai mutatók közül a deciliseket azért értékeltem alacsonyabb osztályzattal, mert ennél az egyes kategóriák határai esetlegesek, illetve nem elméleti belátásokon, hanem statisztikai összefüggéseken nyugszanak. Az egyes osztállysémák különböző területeken tapasztalható magyarázóerejének egzakt értékelését lehetetlenné teszi, hogy nem rendelkezünk összehasonlító adatokkal. Ez magyarázza, hogy e dimenzióknál – az értékelést inkább kerülő és semleges irányába mutató – közepes pontszámok dominálnak. Szisztematikus empirikus vizsgálatok nélkül is kiemelhető azonban néhány összefüggés. Először is, a társadalomban megfigyelhető eltérő életesélyek megragadásához vélhetően egyik mutató sem kínál alkalmasabb eszközt, mint a rendelkezésre álló jövedelem alapján képzett decilisek, ezért e dimenzió tekintetében ezt e mutatót értékeltem a legmagasabbra. Másodsor, a politikai viselkedés jelenségek köre kapcsán a gazdasági aktivitás mutatóját emeltem ki, mivel a csoporttal való identifikáció, illetve a mutatóban szereplő kategóriáknak a politikai diskurzusban betöltött szerepe tekintetében kimagaslik a mezőnyből. Az átláthatóság, illetve a mérhetőség dimenziója kapcsán a statisztikai mutatók teljesítménye kiemelkedő, a szociológiai megközelítések közül csupán Bukodi Erzsébeték törekedtek arra, hogy modelljük statisztikai eszközökkel is jól mérhető legyen.

III.

Az előző elemzések alapján megfogalmazhatjuk azt a következtetést, hogy az e helyütt vizsgált osztálymodellek egyes kritériumok alapján jól teljesítenek, mások esetében viszont kevésbé jól, egyikük a társadalmi jelenségek egyik csoportjának vizsgálatához kínálhat alkalmas fogalmi keretet, míg a másik másokhoz. Ha az előző értékelések helyesek, és megfelelően veszik számításba a különböző modellek erősségeit és gyengéit, akkor azt is megállapíthatjuk azonban, hogy összességében az egyének *gazdasági aktivitása* alapján készített osztályozás teljesített a legjobban. Ez a mutató átlátható és megbízhatóan mérhető statisztikai eszközökkel. A többi modellnél alkalmasabbnak mutatkozik a politikai viselkedés, illetve a társadalmi-politikai konfliktusok vizsgálatára. Fontos eszközül szolgálhat a társadalom életmódbeli, illetve kulturális tagolódása tanulmányozásának területén. A társadalmilag fontos javak eloszlásának magyarázata szempontjából elmarad a rivális osztálysémáktól, nehézségek nélkül kiegészíthető és pontosítható azonban pótlólagos, akár a többi megközelítés által felvetett ismérvek segítségével. Ahol kétségtelenül gyengébbnek mutatkozik azonban, az a történeti-szociológiai, illetve társadalomelméleti megalapozottsága. Ebben a tekintetben, legalábbis a szociológiai osztálymodellekkel összehasonlítva, a mutató bizonyos értelemben üres.

Ez a tartalmi üresség azonban relatív, a hosszú statisztikai gyakorlat, illetve az empirikus társadalomkutatás gazdag és szerteágazó jelentéstartalommal tölti fel, ami alapján e sajátos klasszifikáció háttérét képező társadalomelméleti megfontolások is felfejthetők. Ez jelenleg nem áll módomban, a dolgot lezárásaként ezzel kapcsolatban csupán két pontra szeretném ráirányítani a figyelmet, amelyek a jövőbeli munka kiindulópontjai lehetnek: ezek közül az első a mutatóban szereplő kategóriák „eredetének” kérdését érinti, a másik pedig azoknak az osztályozási elveknek a tartalmához kapcsolódik, amelyek e klasszifikációban központi jelentőségre tesznek szert.

Ami az *első* problémakört illeti, a struktúrakutatás marxi-weberi hagyománya azt a követelményt támasztja a kutatóval szemben, hogy – elsősorban a gazdaság, illetve a munkaerőpiac működése nyomán – találja meg azokat az ismérveket, amelyek segítségével a társadalom tagjai osztályozhatók (lásd Huszár 2011a). A kutató feladata ezek után, hogy a kiválasztott ismérvek segítségével konstruálja meg a társadalom tagolódását ábrázoló modelljét. Ennek során úgy osztályozza a társadalom tagjait, hogy a hasonlóak azonos kategóriába kerüljenek, a különbözők pedig különbözőkbe, végül pedig megnevezi az így előállt csoportokat. A kutató akkor látta el jól a feladatát, ha egyrészt az osztályozás során a megfelelő ismérvek segítségével valóban hasonló csoportokat hozott létre, illetve másrészt, ha az általa megnevezett csoportok nem csupán az előzetesen kiválasztott ismérvek tekintetében hasonlóak, de más egyéb jellemzők vonatkozásában is. Ebben az esetben a modell alkalmas lehet arra, hogy a segítségével magyarázzunk különféle jelenségeket.²⁵

25 E két szempontot nevezi Geoffrey Evans, illetve Collin Mills az osztálymodellek konstrukciós, illetve ismérv szerinti érvényességének [construct validity, criterion related validity] (Evans 1992; Evans–Mills 1998).

A gazdasági aktivitás mutatójában szereplő kategóriák eredetével kapcsolatban némileg más a helyzet. Ezeket nem a kutató nevezi meg, hanem jogi, illetve kvázi jogi forrásokból származnak. Ezeket a kategóriákat a jogalkotó teremti meg különböző jogszabályokban a társasági törvénytől a munka törvénykönyvén, a családjogi törvényen, a társadalombiztosításra vonatkozó jogszabályokon stb. át egészen az alkotmányig. Ezekből a jogi forrásokból kerülnek át – néha változatlanul, némely esetben kisebb-nagyobb változtatásokkal – a statisztikai adatközlésekbe, illetve a társadalomtudományi elemzésekbe. Míg az előző esetben az osztályozás nyomán létrehozott csoportok homogenitásának megteremtése kutatói feladat, addig itt ezt a jog biztosítja oly módon, hogy egyének bizonyos világosan körülhatárolt köre számára azonos státuszt teremtsen, amely státuszhoz bizonyos jogokat és kötelességeket, előnyöket, illetve hátrányokat rendel. Miután e státuszok, illetve az általuk megteremtett társadalmi kategóriák létrejöttek, a társadalmi struktúra és egyenlőtlenségkutatás számára az a kérdés adódik, hogy ezek a csoportok vajon csupán azon tényezők tekintetében különböznek egymástól, amelyek a jogszabályokban is szerepelnek, vagy pedig az eltérő jogi státuszuk az egyenlőtlenségek, illetve különbségek egyéb formáival is összekapcsolódik, ami eltérő életesélyeket biztosít számunkra, illetve ami a társadalmi és politikai cselekvés különböző formáira ösztönzi őket.

A második problémakör a gazdasági aktivitás mutatójában alkalmazott osztályozási elvek tartalmára vonatkozik. Ezzel kapcsolatban az a fő kérdés számomra, hogy milyen társadalomelméleti előzményekhez kapcsolódhatunk, amelyek hozzájárulhatnak a mutatóban szereplő megkülönböztetések megvilágításához, illetve az osztályelemzés területén való kiaknázásukhoz. Ehhez a feladathoz talán segítségül hívhatjuk a gazdasági integrációs modellek Polányi Károly (1976, 2004) által kidolgozott elméletét. Polányi terminológiáját használva azt mondhatjuk, hogy a gazdasági aktivitás mutatójában szereplő kategorizálás egy olyan társadalom képét tárja elénk, amelyben egyszerre intézményesül a *piac*, a *redisztribúció*, illetve a *reciprocitás* integrációs modellje. Ez alapján a három elv alapján ragadható meg, hogy a társadalom tagjai milyen módon tehetnek szert a szükségleteik kielégítéséhez nélkülözhetetlen alapvető javakra.

Ami a *piac* elvét illeti, Magyarországon alkotmányos szinten rögzül a vállalkozás szabadsága, illetve a tulajdon szentsége. Mindenkinek jogában áll, hogy különböző jogi formákban, *vállalkozóként* profit elérése érdekében üzleti tevékenységbe kezdjen, s ennek segítségével elégítse ki szükségleteit. E jognak csupán mások jogai állítanak korlátokat. Szintén alkotmányos jogok rögzítik, hogy mindenki szabadon léphet szerződéses kapcsolatba, s bocsáthatja áruba munkaerejét a piacon. Az *alkalmazotti* viszony ugyancsak többfajta jogi formát ölthet, amelynek kereteit, illetve a hozzá kapcsolódó jogokat és kötelességeket részletes szabályozás rendezi.

Az alapvető szükségletek kielégítését azonban nem csupán a vállalkozóként, illetve alkalmazottként végzett munka alapozhatja meg. Az állam ugyanis a meg-

termelt jövedelem egy részének *újraelosztása* révén bizonyos jogosultságokat teremt, amelyek hosszabb-rövidebb időszakokra és eltérő színvonalon lehetővé teszik egyes társadalmi csoportok számára, hogy munkavégzés nélkül tegyenek szert jövedelemre. Jól körülhatárolhatók azok az elvek, amelyek ma Magyarországon e tekintetben elismerésre tettek szert, s effajta jogosultságok alapjául szolgálhatnak: újraelosztásból származó jövedelemre számíthatnak a *munkanélküliek*, hogy újra visszatálhassanak a munka világába, a kisgyermeküket nevelő *szülők*, a gyermekvállalás fontosságának elismeréseként, a *rokkantak*, illetve egészségkárosodást szenvedők, mivel egészségi állapotuk nem teszi lehetővé, hogy dolgozzanak, illetve a *nyugdíjasok* koruk, illetve korábbi teljesítményük elismerése nyomán.

A piac, illetve a redisztribúció modellje mellett komoly szerep hárul a *reciprocitás* elvére is. Azok számára ugyanis, akik nem dolgoznak, illetve újraelosztásból származó jövedelemmel sem rendelkeznek, szolidáris közösségük (elsősorban családjuk) biztosíthatja az alapvető szükségletek kielégítéséhez nélkülözhetetlen eszközöket. Ez az elv mindenekelőtt a *gyermekeket* érinti, illetve mellettük a *háztartásbelieket* és egyéb inaktívakat, akik számára szolidáris közösségük lehetővé teszi, hogy tartósan távol maradjanak a munkaerőpiactól.

ABSTRACT: The paper reviews the most important Hungarian class models of the last ten years and examines how they represent the structure of Hungarian society. The aim of the paper is to compare these, often hardly incommensurable, theories and to evaluate their achievements. Hence, the most important works of the last ten years are first briefly introduced, and then they are compared and evaluated on the basis of unified criteria. The goal of the analysis is to contribute to an evaluation of these approaches based on how plausible their representations of the social structure are.

Irodalom

- Andorka R. ([1990] 1995): A rétegződélmélet haszna a mai magyar társadalom kutatásában. In: Andorka R. – Stefan H, J. L. Reschar (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula, 33–65.
- Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég.
- Bourdieu, P. (1985): The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society*, 14 (6): 723–744.
- Breen, R. (2005): Foundations of a neo-Weberian class analysis. In: E. O. Wright (szerk.): *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 31–50.
- Bukodi E. (1999): Osztály vagy réteg? Történeti változások, emberi tőke, karrierminták a foglalkozási osztály- és réteghelyzet vizsgálatában. *Szociológiai Szemle*, (2): 28–57.
- Bukodi E. (2006): Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In: Kovách I. (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 109–159.

- Bukodi E. – Altorjai Sz. – Tallér A. (2005): *A társadalmi rétegződés aspektusai*. Budapest: KSH–NKI.
- Esping-Andersen, G. (1993): Post-industrial Class Structures: An Analytical Framework. In: G. Esping-Andersen (szerk.): *Stratification and Mobility in Post-Industrial Society*. London: SAGE, 7–31.
- Evans, G. (1992): Testing the Validity of the Goldthorpe Class Schema. *European Sociological Review*, 8(3): 211–232.
- Evans, G. – Mills, C. (1998): Identifying Class Structure: A Latent Class Analysis of the Criterion-Related and Construct Validity of the Goldthorpe Class Schema. *European Sociological Review*, 14(1): 87–106.
- Eyal, G. – Szelényi, I. – Townsley, E. (1998): *Making Capitalism Without Capitalists. Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London: Verso.
- Éber M. Á. (2011): Melyik kettő? Miért kettős? A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról. *Szociológiai Szemle*, 21(3): 4–22.
- Ferge Zs. (1969): *Társadalmunk rétegződése*. Budapest: KJK.
- Ferge Zs. (2002): Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, (4): 9–33.
- Ferge Zs. (2006): Struktúra és szegénység. In: Kovách I. (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 479–499.
- Ferge Zs. (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Budapest: Napvilág.
- Goldthorpe, J. H. (2007): Social Class and the Differentiation of Employment Contracts. In: John H. Goldthorpe: *On Sociology. Illustration and Retrospect. Vol. 2*. Stanford: Stanford University Press, 101–124.
- Goldthorpe, J. H. – Marshall, G. (1992): The Promising Future of Class Analysis: A Response to Recent Critiques. *Sociology*, 26(3): 381–400.
- Hadas M. (1990): Marxizmus és makroszociológia. Kritikai észrevételek két évtized hazai struktúrakutatásához. *Replika*, (1): 3–15.
- Hradil, S. (1987): *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft. Von Klassen und Sichten zu Lagen und Milieus*. Opladen: Leseke + Budrich.
- Huszár Á. (2011a): Egyenlőtlenség és osztály. Mit várunk, mit várhatunk el egy osztályismétlőtől? *Társadalomkutatás*, 29 (4): 405–421.
- Huszár Á. (2011b): Társadalmi rétegződés és az egyenlőtlenségek igazolása. Sérülékeny csoportok a magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 21(3): 107–124.
- Huszár Á. (2013): Foglalkozási osztályszerkezet: elméletek, dilemmák. *Statistikai Szemle* (Megjelenés alatt)
- Huszár Á. (2012): Társadalmi rétegződés és politikai viselkedés. A státuszinkonzisztencia problémája. *Társadalomkutatás*. (Megjelenés alatt)
- King, L. P. – Szelényi, I. (2004): *Theories of the New Class. Intellectuals and Power*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Kolosi T. (1987): *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Kolosi T. (2000): *A terhes babapiskóta*. Budapest: Osiris.
- Kolosi Tamás – Dencső B. (2006): Osztálytársadalom? In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2006*. Budapest: Tárki, 19–41.
- Kolosi T. – Keller T. (2010): Kikristályosodó társadalomszerkezet. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2010*. Budapest: Tárki, 105–138.
- Kolosi T. – Róbert P. (2004): A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2004*. Budapest: Tárki, 48–74.
- Kovács I. (szerk.) (2006): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Pakulski, J. – Waters, M. (1996): The Reshaping and Dissolution of Social Class in Advanced Society. *Theory and Society*, Vol. 25 No. 5: 667–691.
- Polányi K. (1976): A gazdaság mint intézményesített folyamat. In: P. Károly: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat: 228–273.
- Polányi K. (2004): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest: Napvilág.
- Róbert P. (1997): Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle*, (2): 5–48.
- Róbert P. (1999): Osztály és párt Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, (1): 67–96.
- Rose, D. – Harrison, E. (2010): *Social Class in Europe. An introduction to the European Socio-economic Classification*. London: Routledg.
- Schulze, G. (2000): Élménytársadalom. A jelenkor szociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása. *Szociológiai Figyelő*, (1–2): 135–157.
- Szalai E. (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Szalai J. (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Szelényi I. (1990): *A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus felülvizsgálata*. In Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa, 51–98.
- Szelényi, I. – Eyal, G. – Townsley, E. (1996): Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai. *Politikatudományi Szemle*, (2, 3): 7–29, 7–32.
- Tardos R. (2008): Foglalkozás, milió, kapcsolathálózatok: külön világok? Egy tipológiai kísérlet körvonalai. *Századvég*, 50(4): 5–50.
- Tóth I. Gy. (2006): A választókorú népesség társadalmi összetétele és politikai tagoltsága. In: Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): *Feketén, fehéren. Tárki monitor jelentések 2005*. Budapest: Tárki, 163–174.
- Záhonyi M. – Bukodi E. (2004): *A társadalom rétegződése*. Budapest: KSH.

1. melléklet

A magyar társadalom szerkezete Szalai Erzsébet ábrázolásában

Felső rétegek	Hatalmi elit		
Középrétegek	A hatalmi elithez kapcsolódó középrétegek		
	A külföldi tulajdonú elitszektor munkavállalói		A hazai tulajdonú elitszektor munkavállalói
	A hatalmi elithez tartozó középrétegek		
Alul lévő társadalmi rétegek	Önálló egzisztenciával rendelkezők (pl. közép- és kisvállalkozók, vagyonos inaktívok)		Beosztott, de magas kvalifikált munkavállalók, akik nem kapcsolódnak a hatalmi elithez
	Nem vagyonos inaktívok	Nem a hatalmi elithez kapcsolódó és nem magasan képzett állami alkalmazottak	Nem a hatalmi elithez kapcsolódó, nem magasan képzett egyéb munkavállalók

Forrás: Szalai 2001: 257 – Szalai Erzsébet nem szerepelteti a sémában az elitet, talán nem elképzelési ellen való, hogy ezen a ponton az ábrát kiegészítettém

2. melléklet

A magyar társadalom szerkezete Ferge Zsuzsa ábrázolásában

GAZDASÁGI TŐKETULAJDONOSOK		TŐKE NÉLKÜLIEK	
Tőkeerő, foglalkoztatottak száma	Társadalmi osztály, csoport (struktúrában elfoglalt hely)	Munkaerőpiachoz való viszony, illetve munkaerő-piaci hely	Társadalmi csoport (struktúrában elfoglalt hely)
Sok (1a)	Nagytőkés, nagyvállalkozó (felső osztály)	Erős, stabil, legális – rendszeres alkalmazásban	Fent: felső politikai, gazdasági stb. vezetők (felső osztály) (1b)
Közepes, illetve némi gazdasági és jelentős tudástőkével rendelkező szabadfoglalkozásúak (2a)	Közép-, kisvállalkozó, magasan képzett szabadfoglalkozású (esetleg alkalmazottakkal) (felső osztály)		Középen-fent: szakember, középvezető (felső osztály) (2b)
			Középen-lejjebb: szakképzett technikus, szakmunkás (középosztály) (2b, többnyire 3b)
Kevés (3a)	Önálló, kistőkés önfoglalkoztató (középosztály, „kispolgárság)	Tőke nélküli önfoglalkoztató, megbízással „számára” dolgozó	Lent: szakképzetlen munkás, alkalmazott (alsó középosztály?) (4b)
		Rendszertelen, szürke-fekete munkaerőpiac	A munkamegosztás szinte bármely posztján (főleg 3b, 4b)
Nagyon kevés (tömeges megoldásként feltehetően átmeneti kategória) (4a vagy 5a)	Kis, bizonytalan kényszervállalkozók (alsó osztály?)	Korábban volt stabil hely, van jogcím újraelosztási jövedelemre (pl. nyugdíjra)	Lent: alkalmi vagy feketemunkás (alsó osztály?) (5b)
		Nincs munkaerő-piaci hely, nincs munkaerő-piaci jogcím újraelosztási jövedelemre	Korábbi helytől függ, de 1-es helyezés elvesz a nyugdíjjal (2b, 3b, 4b)
			Lent: kiszoruló (alsó osztály?) (5)

Forrás: Ferge 2010: 124–125

3. melléklet

A Bukodi Erzsébet és kollégái által kialakított foglalkozási csoportok

Sorszám	Foglalkozási csoportok
1	Felső- és középszintű vezetők, nagy- és közép vállalkozók, magasan képzett értelmiségiek, magas beosztású hivatalnokok, szakértők
2	Alsó szintű vezetők, alsó szintű értelmiségiek, beosztott hivatalnokok, magasan képzett technikus, irányítói foglalkozásúak
3	Egyéb technikus, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak
4	Kisfoglalkoztatottak, önálló vállalkozók
5	Közvetlen termelésirányítók, szakképzett ipari foglalkozásúak
6	Betanított és egyszerű, szakképzetlen munkát végzők
7	Munkaerőpiacról kiszakadók, inaktívak, akiknek sohasem volt munkaviszonyuk

Forrás: Bukodi–Altörjai–Tallér 2005: 31, illetve Bukodi 2006: 123–124. – E helyütt csupán a legösszevontabb kategóriák szerepelnek, a részletesebb sémához lásd az idézett helyeket

4. melléklet

A 2011-es Népszámlálás gazdasági aktivitásra vonatkozó kérdése

Jelölje meg, hogy Ön a következő csoportok közül melyikbe tartozik! (Több válasz lehetséges!)

Sorszám	Csoportok
1	dolgozik (alkalmazott, vállalkozó, segítő családtag, alkalmi munkás, őstermelő, szervezeteti tag stb.)
2	munkanélküli, álláskereső
3	saját jogon öregségi nyugdíjas, járadékos
4	saját jogon rokkantsági nyugdíjas, baleseti járadékos
5	hozzátartozói (özvegyi, szülői) jogon nyugdíjas, járadékos
6	gyermekgondozási ellátást (gyes, gyed, gyet) kap
7	ápolási díjban részesül
8	bölcsődébe, óvodába járó gyermek, tanuló, felsőfokú oktatási intézmény hallgatója
9	bölcsődébe, óvodába, iskolába nem járó 0–15 éves gyermek
10	vagyonából, ingatlan-bérbeadásból élő
11	háztartásbeli
12	szociális segélyezett
13	egyéb

Forrás: A 2011-es Népszámlálás személyi kérdőíve, 22. kérdés

Interetnikus kapcsolatok hatása az identitásra

Neményi Mária

nemenyi@socio.mta.hu

ÖSSZEFOGLALÓ: Egy nemzetközi kutatás (EDUMIGROM) magyar adatainak elemzésével vizsgálom, mit jelent a vegyes etnikai környezetben tanuló roma serdülők számára etnikai hovatartozásuk. A kérdőíves kutatás mintáját két város és a vonzáskörzetéhez tartozó falvak összesen 611 nyolcadik osztályos tanulója, köztük 20%-nyi roma diák képezte. Az etnikai identitásról mint a szociális identitás egyik meghatározó dimenziójáról beszélünk egyéb, a csoport-hovatartozást meghatározó tényezők (családi háttér, lakókönyezet, a tanuló neme stb.) között. Ugyancsak meghatározó jelentőségűnek tekintjük az iskolák integrációval/szegregációval kapcsolatos politikáját is, amely az interetnikus kapcsolatok különböző feltételeit nyújtva befolyásolja mind a többségi, mind a kisebbségi tanulók csoport-hovatartozásának tudatosodását, az etnikai identitás alakulását. A cikkben elemezzük, milyen hatást gyakorolnak a roma diákok iskolai helyzetére a tanárok és társak részéről érő pozitív és negatív tapasztalatok, hozzájárul-e az iskola a „másság” érzéséhez, hogyan alakítja a szegregáció, a nyílt vagy rejtett diszkrimináció a roma tanulók önértékelését, és hogy ezek a tapasztalatok vajon a roma származás eltitkolásához, vagy éppen az etnikai identitás megerősítéséhez vezetnek-e.

KULCSSZAVAK: etnikai identitás, integráció/szegregáció, önértékelés, identitás stratégia

Bevezetés

Ebben az írásban egy nemzetközi kutatás¹ magyarországi adatainak segítségével arra vállalkozom, hogy serdülőkorú, 14–15 éves roma és nem roma tanulók iskolai tapasztalatain keresztül közelítsem meg a különböző iskola- és osztálytípusokba járó serdülők önképének, önértékelésének és identitásának alakulását. A tanulmány egy kérdőíves vizsgálat eredményeire épül, azaz két település összes iskolájának, valamint a vonzáskörzetükhöz tartozó néhány falusi iskolának minden egyes, nyolcadik osztályba járó tanulójával (18 iskola 35 osztályának összesen 611 diákjával, köztük a 20%-ot kitevő, magukat cigánynak valló diákkal) készült kérdőíveknek e kérdéskörre vonatkozó adatain alapszik. Ebben a cikkben csak érintőlegesen foglalkozom a tanulók iskolai teljesítményével, habár a nyolcadik osztály mint kutatási terep kiválasztására azért kerül sor, mert a tanulók több-

¹ Ethnic Difference in Education and Diverging Prospects for Urban Youth in an Enlarged Europe (EDUMIGROM): A 2008–2011 között az FP7-es program által támogatott, kilenc ország együttműködésével lefolytatott kutatást, melyben az MTA Szociológiai Kutatóintézete partnerként vett részt, a Center for Policy Studies (CEU) koordinálta, szakmai vezetője Szalai Júlia volt.

sége ekkor hozza meg a továbbtanulásra vonatkozó, vagyis a későbbi életpályát nagyban befolyásoló döntését. Írásom fókuszában azon tényezők állnak, amelyek az iskola tudásátadó szerepén túl inkább annak szocializációs hatásmechanizmusaival függenek össze, amelyek a serdülőkor végén, a felnőtté válás küszöbén járó tanulók identitásának alakulására gyakorolnak döntő befolyást.

A múlt század hatvanas éveitől kezdve rendkívül kiterjedt azon kutatások köre, amelyek az oktatási rendszer egyenlőtlenségeit és megkülönböztető jellegét a faji/etnikai kisebbségek szempontjából vizsgálják. A társadalomtudományok művelőinek többsége a fajt/etnicitást olyan történelmileg kialakult társadalmi konstrukciónak tekinti, amelyek identitással társulnak. Az etnikai identitás a mai, nem esszencialista, főáramú felfogás szerint folyamatorientált és relációs jellegű. A faji/etnikai identitásnak két egymást kiegészítő aspektusa van: hogyan identifikálják a személyt mások, és hogyan építi fel a személy a saját identitását. Az etnikai kisebbségi csoport tagjainak identitására meghatározó jelentőséggel bírnak a külső – a domináns, többségi – csoport felől érkező hatások, legyenek azok intézményi vagy személyes jellegűek. Saját kutatási eredményeink értelmezéséhez az identitás fejlődésére, a csoportközi viszonyokra és előítéletekre, az auto- és hetero-sztereotípiákra, a csoportfenyegetésre, a stigmatizációra és stigmatudatosságra, valamint a rasszizmus megnyilvánulásaira vonatkozó elméleteket hívjuk segítségül.

A kisebbségek oktatási hátrányaival foglalkozó, empirikus kutatásokra alapozó szakirodalomban két fő irányzat tűnik meghatározónak. A szociológiai nézőpont a tanuló etnikai csoportjának strukturális pozícióját állítja előtérbe, az antropológiai ihletésű kutatások pedig inkább az etnikai csoportok kulturális jellemzőire fókuszálnak, és azt vizsgálják, hogyan segíti vagy akadályozza egy adott csoport kulturális orientációja a tanuló iskolai beválását. Mindkét nézőpontra jellemző azonban, hogy kevésbé foglalkozik az etnicitás, a rasszizmus, a diszkrimináció pszichológiai, szociálpszichológiai jelenségeivel. Ezeknek a szociális csoportokkal kapcsolatos fogalmaknak a jelentőségét az adja, hogy általuk társadalmi viszonyok mintázatai fejeződnek ki azon egyének között, akik magukat bizonyos csoport tagjainak látják.

Az Egyesült Államokban 1954-ben hozott, a feketék iskolai elkülönítését tiltó *Brown vs. Board of Education*-döntés után, a deszegregációs folyamat elindulásával a különböző etnikai összetételű iskolák kiváló terepet nyújtottak kutatók számára ahhoz, hogy az interetnikus viszonyokat és azoknak az etnikai kisebbséghez tartozók identitásának fejlődésére gyakorolt hatását vizsgálják. A migráció egyre erőteljesebb megjelenése óta az európai országokban is fontos kutatási területet jelent az etnikai sokféleség kezelése az iskolarendszerben. Magyarországon ugyancsak élő kérdés, amely az oktatáspolitikusokat és a szakmai és laikus közvéleményt egyaránt foglalkoztatja, hogy hogyan viszonyuljunk a különböző etnikai háttérű tanulók oktatásához. Egy sor kutatás vizsgálja a hazai iskolarendszert

abból a szempontból, hogyan képes eleget tenni annak az – egyelőre – domináns elvárásnak, amely az integrált oktatást tűzi ki célul – vagyis a különböző szociális és etnikai háttérű, de ezen túl a különböző képességű tanulók együttes nevelésére törekszik (Kertesi 2005; Kézdi–Surányi 2007). Döntések születtek a beiskolázási körzetek átrajzolásától kezdve az integrált oktatás módszereit támogató képzéseken keresztül a különböző normatívák bevezetéséig, amelyek mind ezt a távlati célt szolgálják (Messing–Molnár 2009). Ennek ellenére, a kutatások tanúsága szerint, az iskolai szegregáció nemhogy csökkenne, hanem éppenséggel erősödik. Az iskolák közötti és az iskolákon belüli szelekció erősödésének történeti, regionális, lokális, szociálpolitikai és társadalom-lélektani okait is alaposan feltárták már a közelmúltban (Szalai 2010; Kertesi–Kézdi 2009). A kutatások többsége azt bizonyítja, hogy a társadalmi kirekesztésnek/kirekesztődésnek egyik legfontosabb eleme maga a szelektív iskolarendszer, amely a társadalmi hátrányokkal induló szegény és roma diákok számára nem teremti meg az egyenlő feltételeket az érvényes tudás megszerzésére az alapfokú oktatásban, így akadályozza a továbbtanulásnak azokat a formáit, amelyek a felnőtt életben hasznosítható ismereteket, ezáltal a munkaerőpiacra kerülve megélhetést, valamint a méltó emberi élethez elengedhetetlen önérvényesítési képességet biztosíthatnának. A kutatók a kisebbségi tanulók iskolai hátrányainak feltárásával és a tanulókkal-továbbtanulókkal kapcsolatos esélyegyenlőség kérdéseivel foglalkozva többnyire az iskolarendszer strukturális jellemzőiből indulnak ki. Az ilyen irányú fontos kutatások mellett viszonylag háttérben marad az a szempont, hogy hogyan hat magukra a diákokra az együtt, vagy éppen az elkülönülten történő oktatás. Milyen szerepet játszik az iskola mint szocializációs színtér és mint interperszonális kapcsolatok létrejöttének terepe a többségi és a kisebbségi (Magyarországon elsősorban a roma) tanulók egymáshoz fűződő viszonyainak alakulásában, és ezen keresztül szociális/etnikai identitásuk formálódásában.

A Kutatás Elméleti Háttere

A kisebbségek oktatási hátrányainak és gyengébb iskolai teljesítményüknek a magyarázatához különbözőképpen közelítenek az egyes diszciplínák képviselői. Mára már elfogadhatatlannak tekinthető a humángenetikai megközelítés, amely a kognitív képességekben mutatkozó örökölt, fixálódott faji különbségekről beszél (Jensen 1969). A szociológiai kutatások főleg a strukturális jellemzőkre fókuszálnak: az iskolai lemaradást az etnikai/faji kisebbségek hátrányos lakóhelyi, foglalkoztatási, gazdasági-társadalmi jellemzőivel magyarázzák. Miután az iskolarendszer is a társadalmi struktúra része anyagi és emberi forrásaival, a finanszírozás módjával és az ezekkel korreláló egyéb tényezőkkel (mint például az adott közösség etnikai és társadalmi összetétele, az iskolához tartozó családok érdekeltsége az iskoláztatásban, a tanulói összetétel és a társak motiváltsága, az iskola klímája,

stb.), így az egyes iskolákba járó diákok tanulási esélyei is etnikailag meghatározottak. Azonban a szociológiai kutatások is gyakran felvetik, hogy nehéz analitikusan szétválasztani a társadalmi struktúrából és a faji/etnikai hovatartozásból fakadó hátrányokat. Bizonyos becslések szerint a gazdasági-társadalmi háttér a többség és az etnikai kisebbség közötti iskolai eredményességben tapasztalható különbség csupán 33%-át magyarázza (Mickelson 2003).

Égészen más irányból közelítenek a kisebbségi tanulók iskolai hátrányához a nem statisztikai adatokra, hanem a terepen – iskolákban – végzett antropológiai kutatásokra támaszkodó szerzők. A legtöbbit idézett oktatásantropológus, John Ogbu koncepciója szerint a faji kisebbségek bizonyos típusainak (a „nem önkéntes” kisebbségeknek, ilyennek tekinthetők magyarországi körülmények között a romák) gyenge iskolai teljesítményét az okozza, hogy nem kívánnak alkalmazkodni, hanem egyenesen szembe fordulnak az iskola által közvetített értékekkel. Ogbu szerint a faji kisebbségi csoportokhoz tartozó diákok közösségük diszkriminációval kapcsolatos kollektív tapasztalatai miatt a domináns csoporttal szemben határozzák meg magukat, igyekeznek fenntartani saját kulturális és nyelvi normáikat, és bizalmatlanok a domináns társadalommal szemben. Az ilyen kisebbségi csoportok tagjai nem tartják az iskolai előmenetelt olyan útnak, amely sikerhez vezetné őket, mert tisztában vannak az előttük álló korlátokkal, például a munkaerő-piaci diszkriminációval, amit az oktatás révén sem tudnak majd átlépni. A többségi és a kisebbségi csoportok közötti különbségek a tanulók személyes jellemzőire – értékrendszerükre, motivációs szintjükre – is hatással vannak, ezáltal kapcsolat létesül a társadalmi feltételek és a személyes aktusok között. A nem önkéntes kisebbségek kollektív ellenállása fejeződik ki abban, hogy negatívan reagálnak az alárendeltség, rasszizmus, diszkrimináció tapasztalatára. Kulturális identitásuk azért fordul el a fehér középosztályétól, mert az veszélyezteteti kisebbségi identitásukat és csoportszolidaritásukat. Az iskolai sikertelenség mögött tehát az ellenállás kultúrája áll (Ogbu 1991).

A szociálpszichológia az a tudomány, amely *par excellence* foglalkozik a többség-kisebbség viszonyral, az ezt meghatározó kognitív, emocionális és viselkedésben megnyilvánuló feltételekkel. A másik csoporttal kapcsolatos elfogultságot és az előítéleteket közel száz éve tanulmányozza a szociálpszichológia. Az előítéletek hátterében a hamis általánosítások, sztereotípiák állnak, amelyek alapján az egyént nem önálló individuumként, hanem egyediségétől megfosztva, mint egy csoport tagját értékeli (Allport 1979; Csepeli 1990). Bár az újabb kutatások szerint az előítéletesség többnyire nem nyílt, inkább rejtett formában mutatkozik, kutatások tanúbizonysága szerint a faji kategória még a –relatíve előítélet-mentes személyek számára is automatikusan sztereotípiák sorát váltja ki (Dovidio–Gaerter 1986). Felmérések bizonyítják, hogy az európai társadalmakban a lakosság nagy része legalábbis enyhe elfogultságot, kisebb része pedig veszélyes, nyílt előítéletességet mutat a különböző (faji) kisebbségekkel szemben.

Az enyhe elfogultság szerepe abban áll, hogy alátámasztja az egyszerű csoportközi megkülönböztetést azáltal, hogy megerősíti a saját csoporthoz kötődést és hajlamosít a másik csoport elkerülésére. A mérsékelt, jó szándékú többség tagjainak elfogultsága, előítéletei sokszor csak abban nyilvánulnak meg, hogy kevesebb pozitív érzelmet nyilvánítanak a másik csoport tagjai iránt. Nem ellenségesek velük szemben, de tiszteletet sem mutatnak irántuk, inkább hajlamosak saját csoportjuknak kedvezni, mint a másoknak. Egyúttal eltúlozzák a kulturális különbségek jelentőségét, hiszen már maga a saját csoport-másik csoport megkülönböztetése megnöveli a kategóriák közti, és csökkenti a kategórián belüli különbségek jelentőségét. Az ilyen elfogultság a domináns többség számára igazolja a saját csoportjuk előnyét kifejező status quót. Az elfogult, előítéletes személyek az alárendelt, adott esetben részvétet kiváltó csoportok tagjaitól elvárják, hogy kooperáljanak velük annak fejében, hogy segítséget kapnak tőlük, azonban a kialakult hierarchiába nem engedik őket bekerülni. Az elfogult hozzáállás önbeteljesítő jóslatként működik azáltal, hogy megerősíti azokat a viselkedéseket, amelyek a csoportközi különbségeket igazolják. Ez a viszonyulás tetten érhető a kisebbségek mint másik csoport tagjainak foglalkoztatási, lakhatási, oktatási, igazságszolgáltatási stb. megkülönböztetésében, így a mérsékelt előítéletesség is kirekesztéshez vezet.

Ezzel szemben a nyílt előítéletesség azokat a szélsőséges személyeket jellemzi, akik tudatosan, direkt módon különböztetik meg a „másokat”. Ők a világot hierarchikusnak, veszélyesnek látják, a csoportközi konfliktusokat felnagyítják. Ez a hozzáállás általában azokra jellemző, akik fenyegetve érzik magukat csoportjukban, például a gazdasági helyzet romlása miatt. Szerintük a különböző faji, kulturális, nemi, szexuális csoportok elfoglalják a többség helyét, és érdemtelenül részesülnek különféle támogatásokban. Az ilyen szélsőségesen elfogult személyek nem tűrik a „mások” közelségét, ezért nyíltan támogatják a szegregációt, kirekesztést, sőt akár a fizikai agressziót is a leértékelt csoportokkal szemben. A gyűlöletből fakadó bűncselekmények ennek a szélsőséges előítéletességnek a megnyilvánulásai (Fiske 2002).

A faji/etnikai alapon történő hátrányos megkülönböztetés objektív módszerekkel történő mérése szinte lehetetlen, hiszen a ténylegesen megvalósuló diszkrimináció és az áldozatait által észlelt diszkrimináció nem feltétlenül esik egybe (Erős 2005). A faji diszkrimináció elsődleges értelmezése szerint olyan tudatos cselekvés, amely igazságtalanul különböztet meg személyeket csupán faji/etnikai hovatartozásuk miatt, kedvez a saját csoportnak, és negatív hatást gyakorol a másik csoport tagjaira. Ezzel szemben az észlelt etnikai diszkriminációban a kisebbségi csoport tagjainak szubjektív percepciója fejeződik ki az általuk igazságtalannak érzett viselkedéssel, bánásmóddal kapcsolatban. Miután pedig a diszkrimináció, az előítéletesség, a „faji megkülönböztetés” az etnikai kisebbségi csoportok tagjainak életét átszövő tapasztalat, az ezekhez való viszonyulás központi szerepet játszik a kisebbségi identitás alakulásában (Phinney 1992). Így feltételezhető,

hogyan aki faji/etnikai kisebbségi csoport tagjaként szocializálódik, folyamatosan ki van téve a többség negatív attitűdjeinek és elutasító viselkedésének. Különböző országokban végzett empirikus kutatások tapasztalatai pedig azt igazolják, hogy az etnikai diszkrimináció és az önértékelés között negatív kapcsolat áll fenn (Verkuyten 2003).

A multikulturálissá vált Európában és az USA-ban az utóbbi években egyre inkább előtérbe kerültek a kulturális különbségekkel kapcsolatos kérdések. A szegregáció jelensége, a szociális kohézió hiánya, vagy éppen a városi zavargások a multikulturális politikáról az integrációs diskurzus felé terelték a gondolkodást. Az oktatási egyenlőségért és a szegregáció felszámolásáért folytatott törekvés ellenére jól látható, hogy a nyugati világ iskoláiban ma is aktuális a szociálpszichológusok által vizsgált kérdés, vagyis a faji és etnikai stigma viszonya az identitáshoz és a tanulási motivációhoz. Sok „látható” kisebbségi fiatal küzd azzal, hogyan definiálja magát és etnikai/faji identitását a „fehér” többségi intézményekben (Tatum 2004). Az etnikai identitás olyan stratégiaként szolgálhat, amellyel a stigmatizált csoportok fiataljai ellenállhatnak az őket sújtó leértékelő, sztereotipikus megítélésnek. Az erős etnikai identitás hozzájárulhat az iskolai sikerességhez, eszközt jelenthet a faji és etnikai diszkrimináció ellen és eszközt jelenthet a fenyegetéssel kapcsolatos érzések ellen (Zirkel 2005).

A szociálpszichológia jól ismert elmélete szerint az emberek szociális identitásukat csoporttagságukból származtatják (Tajfel–Turner 1986), ezért fontos számukra, hogy saját csoportjuk társadalmilag elismert, elfogadott, értékelt legyen. Így a csoportok közötti különbség bagatellizálása, elfedése vagy elfojtása – vagyis ha nincs lehetőség a különbözőség észlelésére – egy adott csoport szociális identitásának leértékelődéséhez, fenyegetettségérzéséhez vezethet. A sztereotípiákkal, az etnocentrizmussal kapcsolatos újabb kutatások arra is rámutatnak, hogy a csoportok közti különbségről jellemzően másképp gondolkoznak a többségi és a kisebbségi csoportok tagjai. A csoportok közti különbségtétel kerülése, az ún. „színvak” perspektíva inkább a többséget jellemzi, míg a multikulturális, a csoportok közti különbségek elismerését, ezáltal az etnikai büszkeséget támogató nézőpontot inkább a kisebbségek képviselik (Sidanius–Pratto 1999). Pedig – a multikulturális hipotézis szerint – a saját etnikai csoport iránti elkötelezettség nemcsak a pozitív etnikai identitás záloga, hanem egyúttal nyitottá tesz más etnikai csoportok iránt is. Multikulturális környezetben az is kimutatható, hogy az etnikai többféleség azáltal, hogy megnöveli a csoportközi interakciók lehetőségét, a másik csoport iránti pozitív attitűdöket is megerősíti. Ez azonban nagyban függ a társadalmi struktúrától is, és ebben a különböző etnikai csoportok egymáshoz viszonyított státusától, egyenlő, illetve hierarchikus helyzetüktől (Phinney–Ferguson 1997).

A különböző faji/etnikai csoportok közötti kapcsolatok létrejöttének szükséges, de nem elégséges feltétele az adott környezet – például az iskola – etnikai heterogenitása. Az interetnikus kapcsolatok minőségére, pozitív vagy negatív ki-

menetelére azonban egyéb fontos strukturális és személyes tényezők is hatással vannak. Az iskolák ugyanis különböznek lokalitásuk, tanulói összetételük – tehát a családok társadalmi-szociális háttere – szerint, de különböznek aszerint is, hogy létezik-e az iskolán belül valamiféle szelekció, eltérő forrásmegosztás, ami akár a tanulók későbbi iskolai pályafutását és felnőttkori esélyeit is befolyásolja, különösen, ha ezek összefüggésben állnak a tanulók faji/etnikai hovatartozásával. A szegregáció „modern” eszköze a képességek vagy más szempontok alapján meghatározott osztálytípusok létrehozása („tracking”), amelynek eredményeképpen a különböző csoportokba soroltak – jellemzően a szociális helyzetük alapján különböző és/vagy a többségi és kisebbségi tanulók – között korlátozott a találkozás, a barátkozás lehetősége (Moody 2001). Általában igaznak tekinthető, hogy minél magasabb egy iskola heterogenitási szintje, annál inkább nő a különböző háttérű tanulók közötti barátság esélye, a barátságszegregáció viszont ott a legerősebb, ahol a kisebbségek nagymértékben koncentrálnak. A csoportfenyegetés elmélete pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az interetnikus kapcsolatok – barátságok és konfliktusok – a csoportok méretétől is függenek. Ha a csoportok mérete hasonló, inkább versengés alakul ki közöttük, de ha valamelyik csoport számszerű többségben van, hajlamos lesz a kisebbségi csoport felett uralkodni, különösen, ha ez a magatartás megerősítést nyer az iskolát körülvevő világ etnikai/faji kisebbségekkel kapcsolatos attitűdjei, előítéletei, kirekesztésre irányuló gyakorlatai által.

Az, hogy egy kisebbségi személy a beilleszkedés útját vagy a kulturális különbözőség megőrzését választja-e, nemcsak a többség-kisebbség találkozásának lehetőségeitől függ. Az ilyen kapcsolatokból származó hatások vizsgálata félrevezető és hiányos akkor, ha csupán az egyénre koncentrál, mert leértékeli a többség szerepét, és egyúttal a kisebbség beilleszkedésének, más szóval az akkulturáció folyamatának felelősségét azokra hárítja, akik elszenvedik. Azért van szükség a domináns csoport szerepének feltárására a kisebbségek többségi kultúrához való alkalmazkodásában, mert ezáltal nemcsak a mi-ők különbségtétel figyelhető meg, hanem az is, hogy kinek érdeke a status quo fenntartása (Berry 1990).

A kutatás tapasztalatai

A terep

Az EDUMIGROM nemzetközi projekt komplex kutatásának hazai részeként végzett kérdőíves felvétel két magyarországi középváros minden egyes általános iskolájának, és a kutatási koncepciónak megfelelően néhány környékbeli település iskoláinak összes nyolcadikos osztályában készült. A válaszadók tehát az adott korcsoport iskolába járó tanulóinak helyi szinten teljes körű mintáját adták.²

² A falusi iskolák bevonását részben koncepcionális, részben technikai okok tették szükségessé. Jól ismert a középosztályhoz tartozó családok törekvése, hogy a kistelepülésekről a magasabb presztízsű városi iskolába irányítják gyermekeiket, tehát a városi iskolák tanulói között ők is jelen vannak. Ennek mintegy ellenpólusaként viszont ezek a „kibocsátó” települések gyakran a roma tanulók szegregált iskoláivá válnak. A viszonylag kis minta etnikai szempontú elemzéséhez biztosítani kívántuk a megfelelő roma arányt, így kutatásunkat kiterjesztettük a városok vonzáskörzetéhez tartozó néhány iskolára is.

A két kiválasztott város térben ugyan messze esik egymástól, de gazdaság- és társadalomtörténete igen sok hasonlóságot mutat.³ Mind az észak-magyarországi, mind a dél-dunántúli település fejlődése és fontos ipari központtá válása szorosan összefügg a szocialista nagyipar megteremtésének időszakával. A hatvanas-hetvenes években e két város lakónépessége rohamosan felduzzadt, mivel alacsonyán képzett tömegek, köztük romák áramlottak be a munkalehetőség reményében. Ma mindkét városban nagyjából hasonló a roma lakosság aránya (különböző szakértői becslések szerint 10–15%). A nagyarányú bevándorlást városiasodás – főként lakótelepek építése – kísérte. A rendszerváltást követő gazdasági szerkezetátalakítás a helyi üzemek, bányák bezárásával járt, ezáltal a munkanélküliség egyre nagyobb arányokat öltött. A korábban a „modern” Magyarország szimbólumaiként ismert szocialista mintavárosok a korszak jellemző kihívásaival fokozottan szembesültek: a munkahelyekről való kiszorulást különösen azok szenvedték meg, akik alacsony iskolai végzettségük, vagy éppen roma származásuk miatt alig tudtak a legális munkaerőpiacra visszakérülni. A valamikor komfortos lakótelepi lakások mára a szegény családok számára szinte fenntarthatatlanná váltak, az addig integrált lakókörnyezet helyett egyre több roma család szorult ki a városi lakásokból is, és került ismét telepi körülmények közé, vagy éppen valamely közeli, szegregátumnak tekinthető településre.

Mindkét városban az elmúlt években – a társadalompolitikai elvárásoknak megfelelően, a roma és hátrányos helyzetű tanulók integrációja érdekében – az iskolai kínálat terén fontos változások történtek, részben az iskolai körzetek átrajzolása, részben iskola-összevonások révén. Az integrációs cél azonban több esetben is megtört az átalakítás végig gondolatlansága, a fenntartó önkormányzatok és az iskolai vezetés érdekütközése és a tanárok és az érintett szülők olykor ellentmondásos hozzáállása miatt. Vizsgálatunk idején az észak-magyarországi városban hét általános iskola működött (vonzáskörzetében pedig öt falusi iskolát kerestünk fel), a dél-dunántúli terepen pedig az öt létező városi iskola mellett egy falusi iskola nyolcadikos osztályait vontuk be a kutatásba.

A tanulók maguk töltötték ki a kérdőíveket. Az etnikai hovatartozásra vonatkozó kérdést („Hová sorolnád magad az alábbi csoportok közül?”) egy lista alapján válaszolhatták meg, ahol a következő válaszlehetőségeket kínáltuk fel: magyar, magyar cigány, oláh cigány, beás cigány, félcigány (egyik részről cigány/roma, másik részről magyar), egyéb származású, egyszerre cigány is és magyar is, nem tudom). A válaszok alapján a tanulók 20%-a sorolta magát a roma kategóriák valamelyikébe.⁴ Ez nagyjából egybeesett a tanároknak az egyes osztályok összetételére vonatkozó becslésével.

3 A terek részletes leírását lásd Messing Vera és Molnár Emília közelmúltban megjelent cikkében. A szerzők a cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiáira vonatkozó kutatásuk alkalmával az EDUMIGROM kutatásával azonos terepen dolgoztak (Messing–Molnár 2011).

4 Az előkészítés során kutatásetikai megfontolásból az osztályfőnökökön keresztül felvettük a kapcsolatot a szülőkkel, és hozzájárulásukat kértük a kutatásban való részvételre. Csak a szülői nyilatkozatok birtokában kezdtünk hozzá a survey felvételéhez, amikor az egyes iskolákban egy iskolai óra keretében, kollégáink segítségével, de a tanárok felügyelete nélkül folyt a kérdőív kitöltése. Ebben a légkörben az etnicitásra vonatkozó kérdések sem okoztak zavart, válasziánnyal szinte nem találkoztunk.

1. táblázat: A tanulók megoszlása a különböző iskolatípusokban

A tanuló etnikai háttere	A mintában résztvevő tanulók aránya az etnikai szempontból különböző osztály-típusokban ¹ (%)		
	„Szegregált” osztályok Romák aránya 30% felett	„Elit” osztályok Romák aránya 30% alatt	Nem szelektáló iskolák etnikailag vegyes osztályai
Roma	49	24	27
Nem roma	5	42	53
Összesen	13	39	48
Az egyes osztálytípusokba járó tanulók száma	80	238	293

Interetnikus viszonyok az iskolában

Az EDUMIGROM kutatás magyarországi kérdőíves felmérése alapján az iskolai élet olyan fontos aspektusait kívánom az alábbiakban bemutatni, amelyek hatással lehetnek a diákok közérzetére, tanulmányi eredményére, a tanulók társas kapcsolataira, iskolán belüli presztízsiükre és ezáltal iskolai sikerességükre vagy kudarcukra, amelyek továbbtanulásukat, későbbi sorsukat is befolyásolják.⁵ A megkérdezett tanulókat a családi és szociális háttérre, valamint az iskolai eredményességre és a továbbtanulási tervekre, illetve a jövővel kapcsolatos elképzelésekre vonatkozó kérdéseken túl az iskolai együttléttel kapcsolatos tapasztalataikról is kérdeztük, azaz kérdőívünkben az osztályközösség hangulatára, a tanulók egymással kapcsolatos viszonyaira, a köztük kialakuló barátságokra vagy feszültségekre, a tanár-diák kapcsolatra és a tanári bánásmódra vonatkozó kérdések is szerepeltek. Miután a tanulók megjelölhették, milyen etnikai csoporthoz sorolják önmagukat, így a válaszokat az etnikai hovatartozás függvényében vizsgálhattuk. A tanulók etnikai önbesorolása arra is alkalmat adott, hogy az iskolákat, illetve az osztályokat abból a szempontból jellemezzük, milyen bennük a roma tanulók aránya, miáltal következtethettünk arra, hogy alkalmaz-e az iskola valamiféle szelekciós politikát a tanulók szociális helyzete és származása alapján.

Az osztály légköre

Az iskolai osztályokban formálódó társas kapcsolatok meghatározzák az osztályközösség légkörét. Ha a tanulók közötti baráti viszonyok, társas interakciók keveset játszik a nemi, etnikai, vagy éppen társadalmi különbségeket, valószínűleg barátságos, jó közösségről beszélhetünk. Ahol a gyerekek különböző csoportjai

⁵ Az osztályokban kitöltött kérdőívek segítségével a tanulók szemszögéből vizsgáltuk az iskolai lét szocializációs szerepét és a tanulók identitására gyakorolt hatását. Az oktatási rendszerhez és a tanuláshoz való viszony elmélyültebb és több szempontú elemzését a kutatás további, kvalitatív módszerekkel történő elemei biztosították. Tanórai és egyéb, iskolán belüli és azon kívüli résztvevő megfigyelések, tanári és szülői interjúk és fókuszcsoportos beszélgetések, a roma tanulókkal és családjukkal, valamint az iskolák fenntartóival és a helyi roma közösség képviselőivel folytatott egyéni interjúk alapján jártuk körül a ki-sebbségi tanulók iskolai hátrányainak okait. A survey és a kvalitatív kutatás eredményeit lásd Messing–Neményi–Szalai (2010), illetve Feischmidt–Messing– Neményi (2010), <http://www.edumigrom.eu/>

között élesek a konfliktusok, ott a szembenálló, elkülönülő, versengő csoportok miatt ellenséges légkör alakulhat ki.

Amikor az osztályt mint interperszonális kapcsolatok, barátságok és ellenségeskedések, együttes tevékenységek és nyílt konfliktusok színterét néztük, amelyek együtt az osztályok hangulatát, az osztályközösség szerkezetét is meghatározzák, a tanulóknak az idevonatkozó kérdésekre adott válaszait különböző szempontok szerint csoportosíthattuk. Úgy találtuk, hogy a tanulmányi eredmény, amely külső megítélés szerint az iskolai élet legfontosabb aspektusa, nem játszott meghatározó szerepet a társas kapcsolatok alakulásában. A gyerekek szociális, nemi vagy etnikai hovatartozása alapján viszont jellegzetes különbségeket találtunk. Azok a tanulók, akik magas társadalmi státusú családból érkeztek, közülük is inkább a fiúk, a barátválasztás, a társakkal való együttes tevékenységek fontos szempontjának tartják a társ azonos etnikai hátterét. Ezzel szemben a lányok, az alacsony státusúak és a romák mind a barátválasztásban, mind a különböző tevékenységtípusokban nyitottabbaknak tűntek a más származásúakkal való interakciókra. Többségi és kisebbségi tanulók között jelentős különbséget tapasztaltunk egy olyan változó alapján, amely az azonos származást olyan tényezőnek tekinti, ami szerepet játszhat, vagy éppen határozottan nem játszik szerepet a társas kapcsolatok alakulásában. Azt találtuk, hogy a többségi gyerekek 40%-a a származást kifejezetten fontosnak tartja a barátok megválasztásában, szemben azzal a mindössze 16%-kal, aki ezt lényegtelennek érezte. Ugyanakkor a roma tanulók alig 14%-a szerint lehet jelentősége az etnikai hovatartozásnak a társas kapcsolatok alakulásában, viszont több mint felük kategorikusan tagadta ezt.

A tanulók nemi, társadalmi státusbeli és az etnikai hovatartozása szerinti kategóriái mentén megmutatkozó különös együtt járás, amit több szempontból is tetten érhattünk, a magyar iskolarendszernek (és tágabb értelemben véve a magyar társadalomnak) némiképp rejtve maradó, de makacsul érvényesülő hierarchikus jellegére világít rá. Talán nem túlzó megállapítás, ha kimondjuk, hogy az iskola előnyben részesíti a fiúkat, a magas státusúakat és a többséghez tartozókat, és másodrendűvé teszi, leértékeli a lányokat, az alacsony státusúakat és a romákat. Ezért nem véletlen, hogy általában a fiúk, különösen a magas státusú családokból érkező többségi fiúk radikálisan máshogy viszonyulnak osztálytársaikhoz, ítélik meg osztályközösségük légkörét, mint az iskola által kevésbé favorizált lányok, a társadalmi hierarchia alsóbb szegmenseibe szoruló, vagy éppen a roma tanulók. Ez utóbbi csoportok között – talán éppen a leértékelés, a másodrendűvé tétel következtében – bizonyos szolidaritás, egymás iránti nyitottság alakul ki, és éppen ez teszi számukra kellemesebbé az iskolai együttlétet.

Az iskola általános hangulatát, benne barátságokkal és konfliktusokkal, az osztályközösség szerkezetét, valamint a többséghez és a roma kisebbséghez tartozók nézőpontjának különbözőségét egy komplex változó segítségével kívántuk tovább árnyalni. E változót, mely az iskolának egy több szempontú kategorizációját

teszi lehetővé, kutatásunk egyik fő kérdésének – azaz hogy az iskola milyen befolyással van a diákok tanulmányi esélyeire, osztályon belüli helyzetére, etnikai identitásának alakulására – összetettebb elemzése céljából hoztunk létre. Az iskolákat ugyanis megkülönböztetjük abból a szempontból, hogy milyen gyakorlatot követnek a roma és nem roma tanulók együtt nevelésével kapcsolatban. Vajon elkülönítésére törekednek-e, azaz élve a párhuzamos osztályok adta lehetőséggel, a többségi gyerekek dominanciájára építő „elit” osztályok mellett a nagyszámú roma tanulóval jellemezhető „szegregált” osztályokat hoznak-e létre, vagy éppen az integrált oktatásra törekedve arányosan osztják el az osztályok között a hátrányos helyzetű és/vagy roma tanulókat. Mintánkba azonban több olyan iskola is bekerült (ezek többnyire a vizsgálathoz kiválasztott városok vonzási körzetében lévő falusi iskolák voltak), amelyekben csak egyetlen nyolcadikos osztály volt, így nem volt lehetőség a tanulók közötti szelekcióra. Az ilyen iskolák közül néhányat a minta átlagát jóval meghaladó roma arány jellemezte, ami – ismerve a települések etnikai összetételét – arra a jól ismert jelenségre enged következtetni, hogy a szelekciót nem az iskola, hanem a település többségi társadalmához tartozó családok hajtják végre azzal, hogy gyermekeiket a közeli városi iskolákba irányítják.

Az iskola szelekciós politikája alapján létrehozott változó segítségével kiderült, hogy nemcsak az osztályokon belüli roma arány van befolyással a roma és nem roma tanulók társas kapcsolatainak alakulására, hanem az is, hogy milyen az iskola viszonyulása roma tanulóikhoz. Ezek a különbségek azonban máshogy hatnak a szelekció előnyeit érzékelő többségi diákokra és az etnikai alapú szegregációt elszennvedő, roma kisebbséghez tartozó tanulókra. A tanulókat etnikai hovatartozásuk (és ezzel szoros összefüggésben a szülők státusa, a családok szociális helyzete) alapján szelektáló iskolák közül a „szegregált”, a roma tanulók magas arányával jellemezhető osztályokba járó többségi diákok számoltak be legnagyobb arányban negatív társas tapasztalataikról. Ezzel szemben viszont a romákat kiszorító, „elit” osztályokba járók többnyire jónak érzik az osztálytársakhoz fűződő kapcsolataikat, ennek mintegy tükörképeként viszont az ilyen osztályokba járó roma diákok az átlagosat jóval meghaladó arányban jelezték, hogy kiszorulnak az osztályközösségből.

Az osztály légkörének, szociometriai szerkezetének megítélésében nem találtunk lényeges különbségeket akkor, amikor a válaszokat a minta különböző metszeteiben (nem, szociális státus, etnikai hovatartozás) külön-külön hasonlítottuk össze. Arra azonban számítottunk, hogy az iskola szelekciós/szegregációs politikája alapján kialakult, a roma tanulók különböző arányaival jellemezhető osztályok légkörét már nem egyformán ítélik meg a többségi és kisebbségi válaszolók.

2. táblázat: Az osztály légköre az osztály jellege és a tanulók etnikai háttere szerint (%)

Az osztály légköre	Az osztály jellege etnikai szempontú szelekció és roma arány szerint							
	Etnikailag szelektáló iskolák				Etnikailag nem szelektáló iskolák			
	„Szegregált” Romák aránya 30% felett		„Elit” Romák aránya 30% alatt		„Integrált” Romák arány 30% alatt		Nincs párhuzamos osztály	
A válaszoló etnikai háttere								
	Többségi	Roma	Többségi	Roma	Többségi	Roma	Többségi	Roma
Összetartó, jó közösség	4	48	39	26	48	48	58	56
Szembenálló csoportokra bomlik	57	39	41	65	39	44	34	19
Mindenki a maga útját járja	26	7	10	-	6	4	1	15
Nem tudja eldönteni	13	6	10	9	7	4	7	10
Együtt	100	100	100	100	100	100	100	100

Mind a roma, mind a nem roma tanulók számára a leginkább kellemes hangulatú iskoláknak az egyetlen nyolcadik osztállyal rendelkező falusi iskolák tűnnek, különösen azok, amelyeket a magas roma arány jellemez. Ezekben az osztályokban a válaszolók abszolút többsége (a roma többségű osztályokba járók közel kétharmada) az osztály hangulatát barátságosnak írja le. Etnikai hovatartozásuktól függetlenül hasonlóan vélekednek az osztályközösség jellegéről a diákok az „integrált” osztályokban is, amelyeket alacsony roma arány és a családok társadalmi státusa szerinti viszonylagos homogeneitás jellemez. Ezeket az osztályokat a tanulók közel fele kiforrott, barátságos közösségként látja, és kisebbségben vannak azok, akik szerint a társaság konfliktusban álló klikkekre bomlik.

Ezzel szemben az etnikai szempontú szelekciót érvényesítő osztályokat igencsak eltérően ítélik meg a többségi és a kisebbségi tanulók. Alig akadt olyan a keves, magas roma-arányú, etnikailag szegregált osztályokba járó nem roma tanuló között, aki összetartó, barátságos légkörűnek érezte volna a közösséget, a többség ellenséges klikkek konfliktusos terepeként, negyedük pedig a társas kapcsolatok kiépítésére nem is törekvő individuumok laza konglomerátumaként jellemezte osztályát. És habár igaz, hogy az „elit” osztályokba járó többségiek között is majdnem egyenlő arányban voltak azok, akik osztályukat inkább széteső, klikkekre szakadóként, illetve barátságos légkörűként jellemezték, az ilyen osztályokba járó romák szemében az osztály teljesen más megítélés alá esett. Csak negyedük érezte jó hangulatú, barátságos közösségnek ezeket az osztályokat, kétharmaduk viszont úgy látta, hogy osztálya ellenségeskedő csoportokra bomlik.

Miután láttuk, hogy az osztályok hangulatát, szerkezeti sajátosságait igencsak befolyásolja, milyen politikát alakít ki az iskola a különböző etnikai hátterű tanulók integrálásával vagy elkülönítésével kapcsolatban, illetve van-e mód egyáltalán et-

nikai alapú szelekcióra, nem csodálkozunk, hogy az iskolatársak közötti éles, akár fizikai inzultusokká fajuló konfliktusok is a fentiekhez hasonló megoszlást mutatnak. Az eltérő etnikai háttérű tanulókat integráló osztályokban, illetve az egyetlen nyolcadik osztállyal rendelkező falusi iskolákban válaszolják legkisebb arányban azt roma és nem roma válaszolóink, hogy a nyílt ellenségeskedés gyakran előfordul osztályukban – a roma tanulók még a nem romákhoz képest is alacsonyabb arányban vélik így. Az etnikai alapon szelektáló iskolákban viszont, legyen szó akár „elit”, kevés roma gyereket befogadó, vagy éppen a kisebbségeket elkülöníteni kívánó, a roma tanulók magas arányával jellemezhető osztályról, mind a romák, mind a nem romák sokkal többször említettek gyakori konfrontációt, mint más osztálytípusokban. De míg az „elit” osztályokban a romák közel kétszer annyian mondták, hogy gyakori az erőszakos vita, veszekedés, mint ahogy ezt a többséghez tartozók érzékelték, a roma többségű, etnikailag szelektált osztályokban éppen a többséghez tartozók számoltak be az ilyen nyílt összecsapás gyakori előfordulásáról.

Megkülönböztetés az osztályban

Az iskolai légkörhöz, az oktatás és az iskolai munka fontosságának elismeréséhez nagyban hozzájárulhat, mennyire érzik úgy a diákok, hogy egyenrangú tagjai a közösségnek, vagy éppen azt kell tapasztalniuk, hogy társaik vagy tanáraik különböző okok miatt megkülönböztetik, hátrányba hozzák őket. Az osztálytársak, kortársak közötti nemi alapú, a szociális helyzethez, a család társadalmi státusához vagy az eltérő etnikai háttérhez köthető feszültségek, konfliktusok, illetve a tanárok részéről érzékelt igazságtalan bánásmód együttesen azt a meggyőződést erősítheti fel az érintettekben, hogy nem egyedi esetekről, véletlen megnyilvánulásokról van szó, hanem őket csoport-hovatartozásuk miatt éri hátrányos megkülönböztetés, diszkrimináció. Az, hogy valaki fiúnak vagy lánynak született, gazdag vagy szegény családban, milyen vallást követ, milyenek a fizikai adottságai, és végül, hogy a többséghez vagy a roma kisebbséghez tartozik-e, olyan szinte elkerülhetetlen, strukturális meghatározója az egyénnek, amely szociális identitása felépítését is meghatározza. Ha pedig az identitást a diszkrimináció révén fenyegetés éri, az minden bizonnyal nemcsak az iskolai életre gyakorol hatást, hanem tágabb értelemben is kihat az önértékelésre, az önképre, és ezen keresztül a jövőképre és az ahhoz vezető út megtervezésére.

Ahogy az már az osztályokban kialakuló társas kapcsolatoknak az iskolai munkához képest érzékelt kiemelkedő fontossága alapján várhattuk, a mintába került tanulók általában érzékenyebben viszonyultak a kortársaik által elkövetett, mint a tanárok részéről megnyilvánuló diszkriminációhoz. A válaszadók összességének több mint harmada említette, hogy társai részéről érte már megkülönböztetés, ehhez képest a tanárok igazságtalanságát és az ebből származó sérelmet

csupán negyedük tette szóvá. Igaz, az alacsony státusú családokból érkező gyerekek és a roma tanulók között ez az arány valamivel magasabb volt (32, ill. 29%).

A megkülönböztetés szinte mindegyik, a kérdőív által felkínált területén úgy láttuk, hogy a társak által elkövetett megkülönböztetésre mind a roma, mind a többségi tanulók érzékenyebbek voltak, mint a tanári diszkriminációra. Egyedül a nemi alapú megkülönböztetést tapasztalták gyakrabban válaszolóink a tanárok, mintsem a társak részéről. Érdekes módon ez különösen a fiú válaszolókat érintette: a nem roma fiúk tizede, a roma fiúknak pedig 16%-a említette, hogy a tanáraik nemi hovatartozásuk miatt bánnak velük diszkriminatív módon.

Ha összehasonlítjuk a tanulók saját diszkriminációs tapasztalatait azzal, milyen mértékben voltak tanúi mások megkülönböztetésének a kérdőív által felkínált területeken, látható, hogy rendre magasabb a tanúként megfigyelt, mint a személyesen átélt megkülönböztetés aránya.

3. táblázat: *Tapasztalt és észlelt diszkrimináció a tanulók etnikai háttere szerint**

A diszkrimináció oka	Személyesen átélt megkülönböztetés		Tanúként észlelt megkülönböztetés	
	A tanuló etnikai háttere			
A tanuló ...	Többségi	Roma	Többségi	Roma
Neme	16	25	20	32
Vallása	8	15	24	28
Társadalmi háttere	14	20	41	51
Külső megjelenése	38	35	63	57
Egészségi állapota	11	18	25	33
Etnikai hovatartozása	8	34	47	49

* A társak, tanárok, illetve más személyek részéről megvalósuló diszkrimináció együttesen, a válaszok százalékában – több válasz is lehetséges

A vezető ok mindkét nézőpontból a külső alapján történő megkülönböztetés. Ez az eredmény minden bizonnyal összefügg azzal, hogy a serdülőkorú válaszolóink számára ebben az életkorban az egyik legfontosabb szempont mások megítélésében, hogy megfelelnek-e annak az ideális képnek, amit fiúk és lányok számára az adott társadalmi környezet előír. Sértések és sérelmek születhetnek abból, ha valaki nem tud az ideális elvárásokhoz alkalmazkodni. A külső megjelenésben feltehetően szerepet játszik az öltözködés, a hajviselet, a divat követése, ezeknek azonban lehetnek szubkulturális, vagy akár etnikus vonatkozásai is. Ez magyarázhatja, hogy a társadalmi háttér alapján tapasztalt megkülönböztetésnek – amely magába foglalja az etnikai hovatartozásból és a szociális háttérből (is) adódó habitus, külső megjelenés különböző vonatkozásait – ilyen nagy arányban voltak tanúi roma és nem roma válaszolóink egyaránt.

Az etnikai alapú diszkrimináció terén is érdekes összefüggéseket láthatunk a két nézőpont összehasonlításával. Bár a roma gyerekek harmada számolt be öt származása miatt érő diszkriminációról jellemzően az osztálytársak, kisebb mér-

tékben a tanárok részéről, ezt az arányt jóval meghaladja a másokat érintő, etnikai alapú diszkrimináció észlelése. Minden második roma válaszolónk említette, hogy tudomása van a romákat érő hátrányos megkülönböztetésről. Úgy gondoljuk, a roma gyerekek egyfajta pszichológiai önvédelemre törekvését érhetjük tetten abban a paradox jelenségben, hogy saját esetükben igyekeznek a diszkriminációs tapasztalatot alulbecsülni, miközben a társakat a származásuk miatt érő hátrányos megkülönböztetést fontosnak tartják megemlíteni. Arra gondolhatunk, hogy a megkülönböztetés miatti sérelem alááshatja az önbecsülésüket, ezért igyekeznek ezt a tapasztalatot bagatellizálni, miközben a mások kárára elkövetett diszkrimináció kinyilvánítása kevésbé érinti az önképet, abban inkább az igazságtalanság elleni felháborodás fejeződik ki.

A nem roma gyerekek viszont, akik pszichológiailag kevésbé érintettek a kérdés megítélésében, valószínűleg reális képét adják a társaikat származásuk miatt érő megkülönböztető gyakorlatnak. Erre utal a nem roma és roma válaszadók körében hasonlóan a válaszolók mintegy felének állítása, miszerint az etnikai alapú diszkrimináció környezetükben előfordul. Maguk a nem roma tanulók is azonban úgy látják, hogy ez a megkülönböztetés leggyakrabban éppen az osztálytársak részéről valósul meg, és szinte észre sem veszik a tanárok roma tanulókkal szembeni megkülönböztető gyakorlatát, amit viszont a roma válaszadók mintegy tizede tanúsít.

A gyerekeket az iskolán kívüli közegben, más személyek részéről érő, etnikai alapú megkülönböztetés gyakorisága hasonló mértékű, mint az osztálytársak, kortársak által elkövetett diszkrimináció tapasztalata. A mintánkba került tanulók tehát ebben az életkorban már bőven szembesülnek azzal, hogy nemcsak az iskolában, hanem tágabb társadalmi környezetükben is létezik az etnikai alapú megkülönböztetés. Abból, hogy ez az arány a legmagasabb a csak egyetlen nyolcadik osztállyal rendelkező falusi iskolákban, és ettől csak alig maradnak el a 30%-osnál magasabb roma-arányú, „szegregált” osztályokba járók hasonló tapasztalatai, az a következtetés vonható le, hogy az iskolának csak akkor van némi esélye arra, hogy megvédje roma tanulóit az őket és családjukat a tágabb környezetben is jócskán érő megkülönböztetéstől, ha tudatos integrációs politikát folytat. A hátrányos helyzetű és roma tanulók – ha az utcán, a boltban, a szórakozóhelyeken, vagy éppen az osztálytársak szülei részéről is megkülönböztetést tapasztalnak – érzékenysége csak felerősödik az olyan iskolákban, amelyek nem dolgoznak ki tudatosan esélyegyenlőségi politikát. Ezt igazolja az is, hogy az ilyen osztályokba járó nem roma tanulók még roma társaikhoz képest is magasabb arányban voltak már tanúi annak, hogy létezik származáson alapuló diszkrimináció.

Az osztályoknak az iskola szelekciós gyakorlata alapján kialakuló típusai is megosztják a mintát a tanárok, illetve a társak részéről érő hátrányos megkülönböztetés észlelésében. Az „elit” osztályokba járó többségi tanulók jóval ritkábban, a roma tanulók pedig jelentősen gyakrabban számoltak be a tanárok részéről elkö-

vetett megkülönböztetésről a minta átlagához képest. A társak részéről viszont a magas roma aránnyal rendelkező, szegregált osztályokba, illetve a falusi iskolákba járó többségi tanulók szenvedtek el az átlagosnál gyakrabban diszkriminációt. Az „integrált” osztályokba járó tanulók között nem volt különbség többségi és kisebbségi diákok között a tanárok részéről tapasztalt megkülönböztető bánásmód terén, és ezekben az osztályokban történt legkevesebb említés arról is, hogy a társak bármilyen okból hátrányt okoztak volna egymásnak, legyen szó roma vagy nem roma diákokról. A roma tanulók a legtöbb hátrányos megkülönböztetést tanáraik és társaik részéről is az egyetlen nyolcadik osztállyal rendelkező, falusi iskolákban szenvedték el, de a társas viszonyok diszkriminatív jellegét ezekben az osztályokban a többségi gyerekek is átélhették.

4. táblázat: Személyesen átélt és tanúként észlelt diszkrimináció az osztály jellege szerint

A diszkrimináció elkövetője	Az említés gyakorisága (%)							
	Etnikailag szelektáló iskolák				Etnikailag nem szelektáló iskolák			
	„Szegregált” Romák aránya 30% felett		„Elit” Romák aránya 30% alatt		„Integrált” Romák aránya 30% alatt		Nincs párhuzamos osztály	
	A válaszoló etnikai háttere							
	Nem roma	Roma	Nem roma	Roma	Nem roma	Roma	Nem roma	Roma
Személyesen átélt diszkrimináció elkövetője								
Tanár	–	4	1	9	2	12	–	4
Osztálytárs/kortárs	9	2	3	22	1	–	1	7
Más személy	–	13	1	–	1	16	4	22
NA	91	81	95	69	96	72	95	67
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100
Tanúként észlelt diszkrimináció elkövetője								
Tanár	–	13	1	4	2	8	1	7
Osztálytárs/kortárs	35	15	26	22	17	8	17	22
Más személy	22	17	14	4	15	8	21	22
NA	43	55	59	70	67	76	71	49
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

Adatainkból az azonban nem derül ki, hogy az etnikai alapú diszkrimináció kizárólag csak a roma tanulókat érinti-e. Hiszen többségi és kisebbségi válaszolóink is átélhettek, vagy tanúi lehettek olyan megkülönböztetésnek, amit kisebbségi etnikai hovatartozásuk, származásuk miatt kellett nekik vagy társaiknak elszenvedniük. Ad absurdum tehát elképzelhető, hogy a többséghez tartozók közül is érezhetik úgy egyesek, hogy éppen magyarságuk ad okot diszkriminációra. Erre utalhat, hogy a „szegregált” osztályokba járó nem roma diákoknak is közel egytizede számolt be a társak részéről őket ért megkülönböztetésről. Ez a viszonylag jelentős arány azonban származhat a „roma” kategória bizonytalanságából is.

Hiszen ebben a kutatásban is láthattuk, hogy az etnikai hovatartozás deklarálása nem egyszerű, már csak a vegyes családi háttér vagy a kettős identitás miatt sem. Így a magukat nem romaként definiáló, de a társak, a tanárok, a más személyek által mégis romának tekintett diákok is lehetnek azok, akik etnikai alapú megkülönböztetésről számoltak be. De talán megkockáztathatjuk azt a feltételezést is, hogy a többségi diákok között valóban vannak olyanok, akik osztják a mai magyar társadalmi közhangulat bizonyos sztereotípiáit, előítéleteit, a „túltámogatás mítoszát”, vagyis azt érzékelik, hogy az állam – adott esetben az iskola – romákat célzó pozitív diszkriminációs politikája éppen őket hozza hátrányba.

Az etnikai identitás formálódása

Az identitáshoz fűződő érzelmek, attitűdök

Az alábbiakban az etnicitást, az etnikai identitást nem a csoportközi viszonyok szempontjából, hanem az individuum felől közelítjük meg. Azt a kérdést járjuk körül, hogyan látják a magyarországi többséghez és a roma kisebbséghez tartozó serdülőkorú diákok, hogy mi a helyük abban az iskolai világban, amelyben mindennapi életük zajlik. Hogyan élik meg kisebbségi hovatartozásukat a roma tanulók, akiknek már a családokban is különbözőképpen megalapozódó és formálódó etnikai identitását az iskolában a többséggel való szembesülés, a társakhoz és tanárokhöz fűződő viszony továbbépíti, új tapasztalatokkal bővíti. Vajon azáltal, hogy kisebbségi pozíciójukban helyüket a többség jelöli ki, megerősödik-e csoportjuk iránti elkötelezettségük, vagy éppen az asszimiláció vágyát erősíti-e bennük. És végül: hogy az identitás konstrukciójának folyamatára milyen befolyást gyakorol az iskola romák oktatásával kapcsolatos politikája, azaz hogy a roma tanuló olyan iskolába jár-e, amely nem kíván vagy nem tud etnikai szelekciós szempontokat érvényesíteni az osztályok kialakításában, vagy pedig arra törekszik, hogy elkülönítve oktassa a többségi és a roma diákokat.

A kérdőívben felkínált válaszlehetőségek alapján tehát megnéztük, hogyan viszonyulnak saját etnikai hovatartozásukhoz válaszolóink, mennyire érinti őket, hogy a magyarországi többséghez vagy a roma kisebbséghez tartoznak-e.

5. táblázat: Az etnicitáshoz fűződő viszony

Az etnicitással kapcsolatos érzések, attitűdök	A tanuló etnikai háttere					
	Többségi			Roma		
	Fiú	Lány	Együtt	Fiú	Lány	Együtt
BÜSZKESÉG*						
Előfordult	63	40	52	53	48	50
Nem emlékszik rá	12	28	20	23	23	23
SZOLIDARITÁS*						
Előfordult	62	56	59	67	50	59
Nem emlékszik rá	14	22	18	18	28	23
KÉNYELMETLENSÉG*						
Előfordult	4	2	3	36	22	29
Nem emlékszik rá	11	12	11	19	22	21
JOBBA LENNE ELTITKOLNI*						
Előfordult	1	2	1	18	10	14
Nem emlékszik rá	7	9	8	15	13	14
AZ ETNIKAI HOVATARTOZÁS HATÁSA A MINDENNAPI ÉLETRE**						
Inkább előnyös	38	39	38	12	12	12
Inkább hátrányos	-	-	-	13	2	7
Nem játszik szerepet	39	42	40	18	43	31

* A sorok az előfordulás és a latens előfordulás százalékos arányát tartalmazzák.

** A táblázat csak a határozott válaszokat tartalmazza. Az „is-is”, „nem tudom eldönteni” válaszokat kihagytuk.

Roma és nem roma tanulók válaszait összehasonlítva azt látjuk, hogy az etnikai hovatartozás pozitív vonatkozásai terén nincs lényeges különbség a két csoport között. Mind a többséghez tartozóknak, mind a magukat romaként definiálóknak nagyjából a fele állította, hogy a származása büszkeséggel tölti el. Ennél mindkét etnikai csoportban valamivel többen, szintén közel egyforma arányban állították, hogy átértékelték már a szolidaritás érzését saját csoportjuk tagjai iránt.

Az etnikai csoport-hovatartozás negatív, hátrányos vonatkozásai azonban láthatóan csak a roma válaszolókat érintették. A többséghez tartozók között szinte elő sem fordult, de a romák közel harmada már érzett kényelmetlenséget származása miatt. A roma válaszolók viszonylag jelentős hányada jelezte, hogy volt már olyan alkalom eddigi életében, hogy inkább eltitkolta volna származását. Arra is felfigyelhetünk, hogy a kérdőív etnicitással kapcsolatos érzésekre vonatkozó minden egyes válaszelehetőségét a roma válaszolók rendre nagyobb arányban hátrították el, mint többségi társaik, és inkább úgy nyilatkoztak, hogy nem emlékeznek arra, átértékelték-e már valaha ezeket az érzéseket. Itt a kellemetlen tudattartalom elfojtásának lehetünk tanúi. Összességében pedig látható, hogy a többséghez tartozók közül háromszor annyian mondták, hogy származásuk inkább előnyt jelent számukra, mint amilyen arányban roma válaszolóink állították ugyanezt, de a kisebbségi származású társaikat meghaladó arányban voltak azok is, akik úgy érezték, hogy életükben az etnicitás semmi szerepet nem játszik. Mindezt alátámasztja az is, hogy a többségi gyerekek harmada pozitív érzésekkel viszonyul saját

A többségi tanulók – ahogy ezt az eddigiek alapján vártuk – minden osztálytípusban a romákat jóval meghaladó, átlagosan egyharmadukat érintő arányban számoltak be arról, hogy etnikai hovatartozásuk pozitív érzéseket kelt bennük. Az ő számukra az sem jelentett különbséget, hogy „elit” vagy a kisebbségi gyerekek integrálására törekvő osztályba járnak-e, vagy a csupán egy 8. osztállyal rendelkező falusi iskolákat látogatják-e. Az „elit” vagy az „integrált” osztályokban, de a falusi iskolákban is a többségi tanulók körében 40% körüli volt azok aránya, akik származásukat egyértelműen előnyösnek tekintették. Egyedül a „szegregált”, a romák magas arányával jellemezhető osztályokba került többségi gyerekek körében volt alacsonyabb azok aránya, akik etnikai hovatartozásukat egyértelműen pozitív színben látták, és ők érezték a más osztálytípusokba járókhoz képest legkevésbé azt, hogy származásuk előnyös lenne számukra, vagy éppenséggel gondolták azt, hogy a származásnak semmi jelentősége sincs az életükben.

A roma tanulók válaszai már szorosabb összefüggést mutattak az osztályok jellegével. A magas roma-arányú osztályokba és az egyetlen nyolcadik osztállyal rendelkező falusi iskolákba járók érzései inkább pozitív irányban tértek el a többi osztálytípushoz képest, míg az „elit” osztályokba került romák között talákoztunk leggyakrabban annak bevallásával, hogy etnikai hovatartozásuk olykor kényelmetlenséget okoz nekik, vagy arról, hogy gondoltak már arra, jobb lenne, ha nem derülne ki roma származásuk. Legkevésbé ezekben az osztályokban érezhették, hogy származásukból előny is származhat – csak 4%-uk említette ezt, miközben negyedük egyértelműen hátrányosnak érezte etnikai hovatartozását. És bár úgy találtuk, hogy a roma tanulók integrációjára törekvő osztályokban és a falusi iskolákban valamivel többen vallották, hogy származásuk mindent egybevéve inkább előnyt jelent számukra, mint hátrányt, de az ilyen válaszok aránya is csak az ide járó kisebbségiek 16%-át jellemezte.

Önértékelés és etnicitás

Azt feltételeztük, hogy a személyközi viszonyokból, a társas interakciókból szerzett tapasztalatok, a tanár-diák viszony iskolai teljesítménytől is függő kedvező vagy kedvezőtlen volta, valamint az elsősorban a roma tanulókat sújtó igazságtalan bánásmód és diszkrimináció nem marad hatás nélkül a serdülők önértékelésére, önbizalmára sem. A kérdőív különböző válaszlehetőségeket kínált fel annak érdekében, hogy megtudjuk, hogyan értékelik önmagukat serdülőkorú válaszolóink, személyiségük mely vonásaival elégedettek, hogyan látják magukat a társas összehasonlítás tükrében.

7. táblázat: Önértékelés és etnicitás (a válaszok százalékában)

A tanuló önértékelésére vonatkozó állítások	A tanuló etnikai háttere			
	Nem roma		Roma	
	Nagyon vagy valamelyest egyetért	Nagyon vagy valamelyest nem ért egyet	Nagyon vagy valamelyest egyetért	Nagyon vagy valamelyest nem ért egyet
Sokan becsülnék engem	77	22	80	20
Jók a képességeim	82	14	81	16
Csinos vagyok, jó a külsőm	64	32	73	26
Meg vagyok magammal elégedve	74	25	74	24
Szeretném, ha többre tartanának az emberek	67	31	73	26
Vagyok annyira tehetséges, mint mások	89	9	91	9

A táblázatból kitűnik, hogy a tanulók, függetlenül etnikai hovatartozásuktól, többnyire pozitívan értékeli saját magukat. Mindkét etnikai csoportban a legnagyobb mértékben azzal értettek egyet, hogy nem érzik magukat kevesebbnek másoknál, de hasonlóan magas arányban válaszolták, hogy jók a képességeik, és azt is, hogy emiatt sokan értékeli is őket. Külső megjelenésükkel kapcsolatban már több kétséget fogalmaztak meg, e téren ráadásul a nem roma válaszolók voltak bizonytalanabbak abban, hogy külsejük megfelel-e az általuk vélt ideális képnek. Paradox módon az iskolai életbe minden mutató alapján problémamentesebben és könnyebben beilleszkedő nem roma gyerekek fogalmazták meg inkább azt a vágyukat, hogy több tiszteletet igényelnének, mint a többszörös hátrányt elszenvedő roma társaik.

Ha az iskola/osztály változó, vagyis az iskola szelekcióval kapcsolatos politikája tükrében – amely a korábbiakban felvetett szempontok szerint minden esetben jócskán megosztotta a mintát – nézzük ezeket az adatokat, akkor is csak apró különbségeket tudunk felfedezni roma és nem roma válaszolóink önértékelése, önbizalma terén. A többséghez tartozó tanulók magukról alkotott pozitív képe a legerősebb a falusi vagy a magas roma aránnyal rendelkező, az iskolai szelekció következtében „elcigányosodott” osztályokban. Nem állítható ugyanakkor, hogy az ugyanezekbe az osztálytípusokba járó roma tanulók önképe az általánosan tapasztalható képest csorbulna. Az „elit” és az „integráló” osztályokba járó roma és nem roma diákok egyaránt a többi osztálytípushoz képest viszonylag kisebb, de még így is kb. kétharmados arányban számolnak be erős pozitív önértékelésről. Az „elit” osztályokba járó roma diákok között találoztunk viszont a legnagyobb, egytizedüket is meghaladó arányban kifejezetten negatív önértékeléssel. Úgy tűnik tehát, hogy a különböző osztálytípusokban a társak és a tanárok részéről más és más arányban tapasztalható, de mindenütt jelenlévő etnikai alapú diszkrimináció, amely a magyarországi viszonyok között elsősorban a roma tanulókat érinti, nem gyakorol különösebb hatást a tanulók önbizalmára, önértékelésére.

A tanulók iskolai teljesítménye, tanulmányi eredményei viszont nem egyformán érintik a roma és nem roma tanulók önértékelését. A többséghez tartozóknál erőteljesen látszott az a tendencia, hogy minél jobb tanuló valaki, annál pozitívabb módon értékeli önmagát. A jól tanuló többségi gyerekek háromnegyede, a közepesen teljesítők kétharmada, a gyenge tanulóknak csak alig több mint fele mutatott erős pozitív önértékelést. Sőt a gyengén teljesítő nem romák körében volt a legmagasabb (12%-os) azok aránya is, akik kifejezetten negatív módon értékelték önmagukat. Ehhez képest a roma tanulók tanulmányi eredményüktől függetlenül általában véve hajlamosabbaknak látszottak magukat pozitív módon értékelni, mint a többségi gyerekek, habár közöttük is kiemelkednek ebből a szempontból azok, akik az iskolában is jól teljesítenek. Ez a különbség valószínűleg abból fakadhat, hogy a romákhoz képest a többségiek számára nagyobb a tétje az iskolai teljesítménynek, hiszen az, hogy hogyan értékeli iskolai munkájukat, nagyobb mértékben határozza meg jövőbeli iskolai karrierjüket és ezáltal távlati céljaikat, mint a roma diákokét. Ahogy a kérdőíves kutatás egyéb, itt nem tárgyalt adatai, és különösen a terepen végzett kvalitatív munka alapján láttuk, a roma diákok előtt szinte tanulmányi eredményüktől függetlenül nem áll más választás, mint a gyengébb színvonalú iskolák, elsősorban szakiskolák felé való orientálódás – a későbbi foglalkoztatási karrier legcsekélyebb esélye nélkül. Így önképüket kevésbé befolyásolja, hogyan minősítik iskolai teljesítményüket a tanárok.

Mindezekén túl pedig már maga az iskolai teljesítmény értékelése sem elfogultság-, előítélet-mentes, és távolról sem objektív. Ebben a kutatásban is tetten érhattük, hogy egy-egy osztály tanulóinak teljesítményét a tanárok nem szigorú kritériumok alapján, hanem az osztály egészének teljesítményéhez viszonyítva mérik, sőt az egyes tanulókkal kapcsolatos elvárásaikat is hajlamosak alárendelni akár korábbi tapasztalataikra, akár előítéleteikre épülő prekoncepcióiknak. Így a jellemzően gyengébben teljesítő roma diákoknak, különösen, ha a tanárok részéről igazságtalanságot tapasztalnak, legfeljebb az a véleményük erősödik meg, hogy nem érdemes erőfeszítést tenniük az iskola által elvárt normák betartása érdekében, hiszen csoporttagságukat kívülről már meghatározta az őket elutasító többségi társadalom.

Összegzés

Egy statikus, dekontextualizált képlet szerint a kisebbségi személy előtt négy lehetséges út áll az interetnikus együttlét elfogadása vagy elvetése és a saját kultúrához való pozitív vagy negatív viszony egymásra vetítése alapján: az asszimiláció, az integráció, a szeparáció és a marginalizáció útja (Berry 1997). Aki az asszimilációt választja, jellemzően megszakítja a szálakat eredeti csoportjával, és egyedül a domináns társadalom normáival, elvárásaival, értékrendszerével kíván azonosulni. Az integráció esetében egyidejűleg áll fenn a domináns társadalomhoz és

a saját kisebbségi csoport hagyományos etnikai kultúrájához való erős elkötelezettség, identifikáció. Szeparációnak nevezhető, amikor a kisebbségi személy csak saját etnikai csoportja értékeivel, szokásaival, kulturális gyakorlatával azonosul, és alig van kapcsolata a domináns társadalommal. Végül a marginalizáció olyan út, amikor a kisebbségi személy elveszíti minden kötődését eredeti csoportjának saját kultúrájához, hagyományaihoz, de nem képes beilleszkedni a többségi társadalomba sem. Az integráció tekinthető a leginkább adaptív, a marginalizáció pedig a leghátrányosabb válasznak. A kisebbségi személy előtt álló különböző stratégiák hatással vannak a diszkrimináció észlelésére, a diszkriminációs tapasztalat pedig bizonyos esetekben hozzájárul a saját csoporthoz tartozás érzésének megerősödéséhez. Ezt azonban mégsem lehet pozitív hatásnak tekinteni, mert aki magát folyamatosan az előítéletek és a diszkrimináció áldozatának tekinti, annak óhatatlanul csorbul az önbecsülése, és csoportjának értékelését is beárnyékolja a többség negatív ítélete (Neto 2006).

Azonban az etnikai kisebbségek esetében a társadalmi beilleszkedéshez szükséges attitűdök egydimenziós megközelítése helyett érdemes a saját és a befogadó kultúra iránti attitűdök egyidejű jelenlétét figyelembe venni. A saját, kisebbségi és a többségi kultúra iránti attitűdök nem zárják ki egymást, hiszen mindkét kultúrával kapcsolatban lehetnek pozitív és negatív attitűdjei is a kisebbségi személynek. Serdülőkorú, vegyes etnikai összetételű iskolákban végzett kutatások azt igazolják, hogy a befogadó társadalomba integrálódott kisebbségi tanulók kevesebb igazodási kényszert mutatnak, kevésbé szoronganak, kevesebb pszichológiai problémáik vannak, mint a marginalizált vagy szeparálódott társaiknak. Az asszimiláltak és integráltak az iskolai teljesítmény terén is sikeresebbek, vagyis az iskolai osztályzatok pozitívan korrelálnak az integrációval. Az a folyamat, amely során a serdülő képessé válik saját etnikai identitásának tudatos felvállalására, az idő során változik, függően a domináns csoporttal kapcsolatos tapasztalatoktól és a hatásukra formálódó attitűdöktől. Aki integrálódni képes, azt nagyobb fokú etnikai elkötelezettség jellemzi, mint a marginalizáltakat vagy szeparáltakat, az etnikai identitás magasabb foka pedig hozzájárulhat az egészséges önkép kialakításához serdülőkorban (Phinney et al 2001).

Az EDUMIGROM kutatás fentiekben ismertetett adatai és összefüggései alapján elmondható, hogy az iskolai osztályok általános hangulatára, az osztályokban kialakuló baráti viszonyokra és együttes tevékenységekre, az interetnikus interakciók és konfliktusok kialakulásának valószínűségére nagy hatást gyakorol az iskolának a többségi és kisebbségi gyerekek oktatásával kapcsolatos politikája. Az etnikai alapú szelekció felerősíti roma és nem roma gyerekek kapcsolataiban az etnicitás fontosságát, meghatározza nézőpontjukat, etnikai színezettel látja el a csoportközi konfliktusokat. Az etnikai származásbeli különbségekről tudomást nem vevő iskolák viszont – legalábbis a most vizsgált kérdések tekintetében – valóban elérik integrációs céljukat: egyik vizsgált szempont szerint sem láttunk

jelentős eltéréseket roma és nem roma tanulók válaszaik között az osztálylégkör, a baráti viszonyok és társas interakciók megítélésében. Az is látható, hogy a falusi, egyetlen nyolcadik osztállyal rendelkező, részben elcigányosodott iskolákban (amelyek ha akarnának, sem tudnának szelektálni a diákjaik között, hiszen a szelekció már előzetesen megtörtént a jobb módú, magas státusú, nem roma családok gyermekeinek más, városi iskolákba történő irányításával) a gyerekek nézőpontját mintegy homogenizálja a hasonló élethelyzet, tartozzanak akár a többséghez, akár a roma kisebbséghez.

Összességében tehát úgy látjuk, hogy a magyarországi iskolarendszernek nem sikerült többségi és kisebbségi tanulói számára egyenlő feltételeket biztosítani az identitás felvállalása, a különbözőség elismerése terén. A többséghez tartozók számára nem jelent különbséget pozitív önképük, saját csoportjuk iránti elkötelezettségük fenntartásában, hogy milyen iskolatípusba járnak. Ezzel szemben az iskola éppen ott nyújt a roma tanulók számára kellemes légkört, ott erősíti nagyobb mértékben önfogadásukat és pozitív identitásukat, ahol akár tudatos kirekesztő politikája révén, akár a település adottságai miatt nagy arányban koncentrálna őket. Ezt pedig minden bizonnyal az magyarázza, hogy az identitást kívülről érő fenyegetésre (ami jelen esetben az iskolai szelekcióban vagy a többségi családok gyermekeinek a falusi iskolákból való kimenekítése [*white flight*] révén ezek „elcigányosodásában” nyilvánul meg) egyetlen adekvát válasz a saját csoport iránti szolidaritás kifejezése, a csoportkohézió megerősítése. Szociálpszichológiai közhely, hogy minél nagyobb a kisebbségi csoportot érő előítéletesség és kirekesztés, annál jobban felerősödik a fenyegetett csoport összetartása, a saját csoportba való bezárkózás. A hasonló sorsot elszenvedő kisebbségiéek ezáltal a közösségükhöz való elkötelezettségüket is megerősítik – igaz, annak árán, hogy az etnikai hovatartozásuk meghatározóvá válik identitásuk egyéb összetevőjéhez képest. Az pedig, hogy a saját csoportba való bezárkózás az egyén szempontjából a csoportra nehezedő stigma miatt öngyűlölethez vezet-e, vagy adott esetben a fenyegető többséggel szembeni konfrontációhoz, nyílt agresszióhoz, már nemcsak személyes kérdés, hanem annak a közhangulatnak is a függvénye, amely a romákat a mai Magyarországon körülveszi. Azokban az iskolákban, osztályokban viszont, ahol a roma tanulók számszerűen is jelentős kisebbségben vannak, nem kínálkozik számukra a többségtől való elfordulás lehetősége. Ezekben a közösségekben viszonyítási perspektívájuk nem a saját csoport, hanem a többség, amely vagy az asszimiláció iránti vágyat válthatja ki belőlük, vagy pedig a kívülről rájuk kényszerített negatív reprezentáció révén öngyűlöletet, negatív önértékelést eredményezhet.

Némi reményt adhat azonban, hogy az „integráló” iskolákba járó többségi és kisebbségi diákok között kevesebb feszültség, kevesebb sérelem, valamint több interetnikus kapcsolat jön létre, mint máshol. Ezekben a tanulók társadalmi hovatartozása szempontjából homogénebb iskolai osztályokban, amelyekben a különböző etnikai háttérű diákok között kisebb a társadalmi távolság, a roma tanulók

önelfogadásának nem elsődleges meghatározója az etnikai hovatartozás. És miután ez nincs ellentmondásban az identitásukhoz fűződő, a többi osztálytípusba járókhoz képest relatíve gyakrabban megnyilvánuló pozitív érzelmeikkel, azt feltételezzük, hogy nemcsak a romákra stigmaként nehezedő, és ezáltal interiorizált „másság” válhat a roma tanulók önellfogadásának meghatározó elemévé, hanem a kiegyensúlyozott interetnikus viszonyok hozzájárulhatnak a kisebbségi tanulók pozitív etnikai identitásához.

KEYWORDS: Based on results of the Hungarian data of a comparative research project, EDUMIGROM, the article analyzes what ethnicity, minority ethnic belonging means to Roma children studying in an ethnically integrated school environment. Roma students constitute 20% of our sample of 611 elementary school students in their last year of primary education in two towns and neighbouring villages. Ethnic identity is discussed as one of the dimensions of social identity, among other aspects that define one's group belonging, such as social-economic situation of families, gender, neighbourhood, etc. For the purpose of our research project, the school policy on integration/segregation is also analyzed as a factor that influences inter-ethnic relations, thus identity-formation, self-evaluation, self-esteem of both majority and minority students. The following issues are discussed in particular: how both positive and negative experiences with teachers and peers influence Roma students' position at school; how the school environment contributes (if it does) to the feeling of being „othered”; how open or hidden discrimination and segregation of minority ethnic students in schools shape students' self-perception and whether these phenomena drive Roma children to hide or, on the contrary, to strengthen their ethnic identity.

Irodalom

- Allport, G.W. (1979): *The Nature of Prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Berry, J. (1997): Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46(1): 5–34.
- Berry, J.W. (1990): Psychology of acculturation: Understanding individuals moving across cultures. In R. W. Brislin (ed.). *Handbook of cross-cultural psychology*, Boston: MA. 221–279
- Csepeli G. (1990): ... és nem is kell hozzá zsidó. Kozmosz könyvek.
- Dovidio, J. F. – Gaertner, S. L. (eds.) (1986): *Prejudice, discrimination, and racism*. San Diego: Ca: Academic Press.
- Feischmidt, M. – V. Messing - M. Neményi (2010): *Ethnic Differences in Education in Hungary: Community Study EDUMIGROM Community Studies*, <http://www.edumigrom.eu/>
- Fiske, S.T. (2002): What We Know About Bias and Intergroup Conflict, the Problem of the Century. *Current Directions in Psychological Science*, 11(4): 123–128.
- Erős F. (2005): Az előítélet-kutatás dilemmái. In: Neményi M.–Szalai J. (szerk.). *Kisebbségek kisebbsége*. Új Mandátum Könyvkiadó: Budapest, 353–375.

- Jensen, A. R. (1969): How much can we boost IQ and scholastic achievement? *Harvard Educational Review*, 39(1): 1–123.
- Kertesi G. (2005): *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Budapest: Osiris.
- Kézdi G. – Surányi É. (2007): *A hátrányos helyzetű gyermekek integrációs programjának hatásvizsgálata 2005–2007*. Budapest: ASK FOR Kft. – MATT.
- Messing V. – M. Neményi - J. Szalai - A. Szász (2010): *Ethnic Differences in Education in Hungary: Survey Report EDUMIGROM Survey Studies*, <http://www.edumigrom.eu/>
- Messing V. – Molnár E. (2011): Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. *Esély*, 1: 53–80.
- Messing V. – Molnár E. (2009): Tanulmányi ösztöndíjak etnikai és szociális alapon. *Educatio*, 4: 480–494.
- Mickelson, R. A. (2003): When Are Racial Disparities in Education the Result of Racial Discrimination? A Social Science Perspective. *Teachers College Record*, 105(6): 1052–1086.
- Moody, J. (2001): Race, School Integration, and Friendship Segregation in America. *American Journal of Sociology*, 107: 679–716.
- Neto, F. (2006): Psycho-Social Predictors of Perceived Discrimination Among Adolescents of Immigrant Background: A Portuguese Study. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32(1): 89–109.
- Ogbu, J. U. (1991): Immigrant and Involuntary Minorities in Comparative Perspective. In: *Minority Status and Schooling: A Comparative Study of Immigrant and Involuntary Minorities*. Margaret A. Gibson and John U. Ogbu (eds.). New York: Garland Publishing.
- Phinney, J. S. (1992): The multigroup ethnic identity measure: A new scale for use with adolescents and young adults from diverse groups. *Journal of Adolescent Research*, 7: 156–176.
- Phinney, J. S. – Horenczyk, G. – Liebkind, K. – Vedder, P. (2001): Ethnic identity, immigration and well-being: An interactional perspective. *Journal of Social Issues*, 57: 493–510.
- Phinney, J. S. – Ferguson, D. L. – Tate, J. D. (1997): Intergroup Attitudes among Ethnic Minority Adolescents: A Causal Model. *Child Development*, 68(5): 955–969.
- Sidanius, J. – Pratto, F. (1999): *Social dominance: An intergroup theory of social hierarchy and oppression*. Cambridge: UK, Cambridge University Press.
- Szalai J. (2010): A szabadságtalanság bővülő körei Az iskolai szegregáció társadalmi „értelméről”. *Esély*, 3: 3–22.
- Tajfel, H. – Turner, J. C. (1986): The social identity theory of intergroup behavior. In: S. Worchel and W. G. Austin (eds.). *Psychology of Intergroup Relations*, 7–24. Chicago: Nelson-Hall.

- Tatum, B. D. (2004): Family life and school experience: Factors in racial identity development of Black youth in White communities. *Journal of Social Issues*, 60: 117–135.
- Verkuyten, M. (2003): Positive and negative self-esteem among ethnic minority early adolescents: social and cultural sources and threats. *Journal of Youth and Adolescence*, 32(4): 267–277.
- Zirkel, S. (2005): Ongoing Issues of Racial and Ethnic Stigma in Education 50 Years after Brown v. Board. *The Urban Review*, 37(2): 107–126.

Kényszerek és illeszkedések

Gazdasági és szimbolikus stratégiák aprófalvakban élő romák életében

Feischmidt Margit

feischmidt@mtaki.hu

ÖSSZEFOGLALÓ: E tanulmányban a kényszerek működését és a hozzájuk való viszonyulás lehetőségeit vizsgálom egy olyan társadalmi térben – a délnyugat-magyarországi aprófalvak világában –, amelyet általában a kiszolgáltatottsággal és a mozdulatlansággal szoktunk jellemezni. Azokra a társadalmi különbségekre fogok rámutatni, amelyek e falvak világában a szűk lehetőségek közepette egyeseket esélyesebbé, másokat esélytelenebbé, sokakat pedig teljességgel esélytelenné tesznek a boldogulásban, a materiális és szimbolikus javakhoz való hozzáférésben. E különbségek között különösen nagy hangsúlyt fektetek arra, amit az etnikai származás, illetve az etnikai és rassz kategóriákban folyó társadalmi diskurzusok hoznak létre. Amellett fogok érvelni, hogy „a cigánysággal” kapcsolatos identitásstratégiák legfőképpen az érintettek társadalmi és gazdasági helyzetével, az adott társadalmi térben működő strukturális kényszerekre adott válaszaival függenek össze. Ugyanakkor hangsúlyozni fogom, hogy a társadalmi státuszt nemcsak a gazdasági javakhoz való hozzáférés eredményessége határozza meg. Különösen jól látható ez olyan, magukat cigánynak, cigány származásúnak, beásnak vagy romának valló emberek esetében, akik boldogulnak a munka világában, társadalmi elismertségre mégsem tudnak szert tenni.¹

KULCSSZAVAK: társadalmi mobilitás, etnicitás, romák, Bourdieu, identitásdiskurzus

Bevezetés

Egy bourdieu-iánus megközelítés lehetőségei a magyarországi aprófalvak és a romák kutatásában

Bourdieu szerint a társadalmi térben betöltött pozíció alakítja azokat az elvárásokat és törekvéseket, melyek felé a társadalmilag beágyazott egyén cselekvései irányulnak. E várakozások és törekvések, valamint a cselekvők szubjektív önért-

¹ „Az aprófalvak és aprófalusiak esélyegyenlőségéért” című NKFP kutatási program keretében (MTA Regionális Kutatások Központja 2005–2007, témavezető Kovács Katalin) négy mikrotérségben felvett háztartási adatokat tanulmányoztam, továbbá két településen folytattam elmélyültebb etnográfiai munkát: a horvát határ közelében fekvő Drávacehiben és a somogyi dombok között elterülő Szenyéren. A munka első szakaszát Virág Tündével és Szuhay Péterrel közösen végeztük, amiért különösen hálás vagyok nekik. Ugyancsak köszönettel tartozom a drávacehi terepmunkát végző kutatócsoport diáktagjainak: Dombai Ágnesnek, Gál Szimonettának, Höss Editnek, Nyári Boglárkának, Nyőgér Melindának és Reinhold Frigyesnek. E munka korábbi verzióját bemutattam a Roma Kutatási Hálózat műhelykonferenciáján, majd a Pécsi Kulturális Központ „Kelet–Nyugati Átjáró” (2008. 09. 18–21.) című konferenciáján. Mindkét alkalommal értékes hozzászólásokat kaptam, amelyekért ugyancsak köszönettel tartozom. A kutatómunka befejezését és a tanulmány megírását a Bolyai Kutatási Ösztöndíj tette lehetővé.

telmezése együtt képezik az egyéni stratégiák alapját (Bourdieu 1997: 175, 166–168; Bourdieu 1990). Az önértelmezés ebben a megközelítésben elválaszthatatlan a társadalmi térben elfoglalt helytől, amit a rendelkezésre álló összes gazdasági, kulturális, társadalmi és szimbolikus tőke mennyisége és összetétele határoz meg. A bourdieui paradigmát a németországi törökök mobilitási stratégiáinak és társadalmi kirekesztésének értelmezése során alkalmazó Ayşe Caglar úgy találta, hogy a gazdasági tőke tekintetében nincs jelentős különbség a török és a német munkások között, valamint, hogy a németországi törökök csoportján belül egyre nagyobb mértékű rétegződés figyelhető meg. Hátrányuk van azonban a kulturális tőkét jelentő iskolázottság területén, és még inkább a szimbolikus tőke vonatkozásában (Caglar 1999).

Caglartól eltérően, ugyanakkor erőteljesen kapcsolódva a kérdés kutatásának szociálintropológiai hagyományához, az etnicitásra úgy tekintek, mint szimbolikus erőforrásra, amely leginkább azokban a diskurzusokban, kategorizációs küzdelmekben fogalmazódik meg, amelyeket kívülről és belülről alkotnak egy csoportról. A diskurzusokban életre hívott másság vagy különbség különösen nagy hatását akkor, amikor a sajátosság – itt a cigányság – mint egy sajátos életmód, értékvilág háttérbe szorul, úton van afelé, hogy feledésbe merüljön. A szimbolikus dimenzió vonatkozásában két dologra koncentrálok, egyfelől a hatalomhoz formális úton, intézményeken keresztül való hozzáférés lehetőségeit vizsgálom, másfelől – az előbbi logikát követve – azokat a diskurzusokat, amelyek a „cigány”/„roma” kategóriát és az ahhoz tartozó társadalmi valóságot, relációkat megteremtik. A gazdasági stratégiák, a társadalmi pozíció és az etnikus identifikáció összefüggéseinek alternatíváit weberi értelemben vett ideáltípusokon keresztül fogom bemutatni.

Köztudott, hogy az aprófalvas települési szerkezet, ha periferikus elhelyezkedéssel párosul, a legnagyobb szegénység melegágya Magyarországon, valamint az is, hogy e tartós vagy mélyszegénység állapotában élő népesség körében sokan – messze az országos átlagot meghaladó arányban – vannak a roma vagy cigány kisebbséghez tartozók. Ezért érthető, hogy a szakirodalom velük kapcsolatban három jelenséget, a települési hátrányokat, a szociális értelemben vett marginalitást és a kulturális kisebbségi lét sajátosságait egyszerre tárgyalja, egymással szoros összefüggésben.² Mindeközben a kutatók figyelmét elkerülik a teljes kiszolgáltatottságon túlmutató esetek, avagy azok az aspektusok, amelyek a szegénység körülményei közepette az ellenállás, az egyezkedés, a bármilyen értelemben aktív életstratégiák lehetőségeit mutatják. Ebben a tanulmányban az utóbbit kíséreltem meg, a szegénység adottságainak feltérképezése mellett a boldogulás és a szembe-szegülés lehetőségeit vizsgálom.

Előljáróban nagyon fontos leszögezni, hogy amiről írok, nem vonatkozik az aprófalvakra általában, csupán azoknak egy típusára. Olyan vegyes etnikai össze-

2 Minderről összefoglalást ad: Kovács (2008); Kiss (2008); Váradi (2007); Szuhay (2007).

tételű településekről van szó, amelyekben a társadalmi státusz és az etnicitás sajátosságai nem egyértelműen esnek egybe, ahol a magukat cigánynak/romának vallók között különböző gazdasági stratégiákat követő, eltérő mértékben boldoguló családokat találunk, egyfelől: a legszegényebbek nem feltétlenül és nem kizárólag romák, másfelől: szép számmal vannak közöttük másféle okokból marginalizálódott, kiszolgáltatott emberek és családok. Emiatt olyan szemléleti és fogalmi keretet próbálok alkalmazni, amely szerint az etnikai „többség” és „kisebbség” határai nem egyértelműek és nem merevek, és amely lehetővé teszi az átmenetek és átjárások értelmezését.

Írásommal azt a gondolkodást szeretném folytatni, amely a falusi roma/cigány közösségek belső tagolódásáról az elmúlt években Magyarországon elkezdődött. Továbbá, amely a szegregáció formáiról és az integráció lehetőségeiről szól. A magyarországi szociológiai irodalom az aprófalvakban megjelenő etnikai gettókat két, a nemzetközi szakirodalomból vett fogalommal írja le: az egyik a vidéki „underclass” fogalma (Szelényi-Ladányi 2001; 2004), amivel azt hangsúlyozzák, hogy a gettók lakói elszakadnak a társadalom egészétől, kívül, pontosabban „alul” kerülnek az osztálystruktúrán, egy társadalom alatti csoportot alkotnak. A másik az alsó osztályokba való „kasztos betagozódás” fogalma, amelyet a társadalom legalsó, legrosszabb helyzetű csoportjaiba való következetes besorolás eseteinek leírására használnak akkor, amikor azt tapasztalják, hogy ha újabb lehetőségek jelennek meg a vidék munkaerőpiacán, akkor a magukat mobilizálni tudó cigányok a társadalom legalsó szegmensébe kerülhetnek (Virág 2008, Virág 2010). Az első megközelítéssel expliciten, az utóbbival csak impliciten vitatkozó Michael Stewart a strukturális kiszolgáltatottsággal, „a hiány kultúrájával” szemben a „saját erőforrások” jelentőségére hívja fel a figyelmet, továbbá arra, hogy ezekből a speciális erőforrásokból táplálkozó önálló – teszem hozzá – etnikus mobilitási stratégiák is lehetségesek (Stewart 2001; 1994). A vizsgált településeken azt tapasztaltam, hogy a saját erőforrások kulturális értelmezése távolról sem olyan egyértelmű, mint a zárt, hagyományőrző kisebbségi közösségek esetében, az azonban kétségtelenül igaz, hogy a gazdasági dimenzióban érvényesülő kényszerrel szemben az aktív viszonyulás lehetőségét is feltételeznünk kell, másfelől a társadalmi tagságot és társadalmi státuszt a gazdaságin kívül egyéb dimenziókban értelmezhető erőforrások is befolyásolják.

A szegregációval ellentétes irányú folyamatokra mások is felfigyeltek, és azt a társadalmi integráció fogalmával próbálták megközelíteni. Durst szerint az általa vizsgált északkeleti országrészben található falvak esetében ez a romák „parasztozódását” jelenti, vagyis annak a termelési és fogyasztási mintának az átvételét, amelyet a parasztok képviselnek. Durst Judit két falu – „Lápos” és „Bordó” – összehasonlításával mutat rá azokra a mechanizmusokra, amelyek egyik oldalon előidéztek az etnikai zárványképződést, a másikon pedig létrehozták a „beilleszkedett” „parasztcigányokat” (Durst 2008; 2001). Szuhay egy 60%-ban romák ál-

tal lakott településen, ahol a romák is tagolt társadalmat alkotnak, az integráció lehetőségét ugyancsak a parasztosodással azonosította, ami ott három lépésben valósult meg: a földhöz jutás, a falu belső részein – tehát nem a telepen – történő ingatlanvásárlás, valamint a szőlő- és pincetulajdonossá válás folytán. Szuhay szerint ez a mozgás osztály- és nem etnikus – kategóriákban leírható folyamat. Van azonban következménye az etnicitás kezelésére vonatkozóan is: a gazdasági felemelkedés, illetve parasztosodás együtt jár egy etnikai öntudatosulási folyamattal (Szuhay 2007: 97; 1993).

Két egymást erősítő példa: Drávacsehi és Szenyér

A magyar társadalom modernizációjának egyik kísérőjelensége – hasonlóan más európai társadalmak modernizációjához –, hogy a legkisebb, a városi vagy ipari központoktól távol eső települések, amelyek az elmúlt évszázadban többször átalakult szerkezetű mezőgazdasági termeléssel sem tudtak lépést tartani, elvesztették gazdasági funkciójukat. Ugyanakkor, miközben munkaalkalmat és megélhetést már nem tudnak nyújtani, továbbra is tízezrek lakóhelyeül szolgálnak. A magyar aprófalvak nagy része „funkcióvesztése” következtében az országos átlagnál sokkal rosszabb infrastruktúrával rendelkezik. A korábbi alapítású intézményeket – iskolákat, orvosi rendelőket – megszüntették vagy egyesítették, a vasúti és autóbusz-közlekedéssel való ellátottság szintje ugyancsak romlott a legtöbb területen az elmúlt évtizedekben. A kulákosítással elkezdődött, majd a téjesítés következtében fellendült elvándorlás az iparosítás által diktált lassúbb ütemben, de a következő évtizedekben is töretlen maradt. A tehetősebbek távoztak, de a szegényebbek maradtak, akikhez újabb hullámokban további szegény családok csatlakoztak (Juhász 2006: 206). A beköltözők egyik jelentős csoportja azokról a cigánytelepekről származott, amelyeket egy 1961-es, majd 1975-ös párthatározat értelmében mint „lakhatásra alkalmatlant” ítélték felszámolásra. Az országban a legtöbb ilyen cigánytelepet Borsodban, Szabolcsban és Baranyában írták össze (Kertesi–Kézdi 1998: 299–312). A rendszerváltást követő években az alacsony ingatlanárak miatt költöztek az aprófalvakba a munka nélkül maradt és megélhetési gondokkal küzdő ipari munkások és kisnyugdíjasok (Virág 2008). Ezek a folyamatok a két közelebről vizsgált falu esetében a következőképpen néznek ki.

Drávacsehi³ Baranya megyében a déli határszélhez közel eső zsákfalú, közigazgatásilag a drávaszabolcsi körjegyzőséghez tartozik, inkább a Drávaszög, mint az Ormánság része, de kétségtelenül magán hordozza mindkét tájegység bizonyos vonásait. Lakossága a XIX. század közepén 700 fő körül volt és leginkább reformátusokból állt. A századfordulón a teljes népesség 400 körül mozgott, és jelentős részét már ekkor a bevándorolt katolikusok tették ki, a rendszerváltás körül érte el a 200 fős mélypontot, majd elsősorban az új beköltözéseknek és a magas gyerek-

3 Erről a faluról bővebben írtam a kutatás eredményeit közlő korábbi tanulmánykötetben, lásd Feischmidt (2008).

számnak köszönhetően lassú gyarapodásnak indult. A falu közigazgatási önállóságát 1961-ben veszítette el, amit rövid időn belül a téesz és az iskola Drávaszabolcs székhelyel történő körzetesítése is követett.

A falu második világháború előtti foglalkozási és birtokszerkezetét kevés közepes, 20 katasztrális holdnál nagyobb, és sok 10 katasztrális hold alatti kisbirtok jellemezte, a nagyszámú gyári munkás többsége pedig a drávaszabolcsi lengyárban dolgozott.⁴ A téesz megalakulása után az aktív lakosság fele, egy évtizeddel később mintegy 40%-a dolgozott a mezőgazdaságban. A környék ipari központjainak vonzása ugyanakkor egyre erősebb lett, míg 1970-ben még csak 26 iparban dolgozóról (az aktív lakosság 18%-a), 1980-ban már 134-ről (az aktív lakosság 57%-a) tudunk.

Az első jelentős betelepítés a 20-as, 30-as évek fordulóján érte el a falut, ekkor az Alföldről érkezett sokgyermekes családokat telepítettek le a határba, ahol tanyaikat építettek nekik. A második meghatározó jelentőségű betelepülési hullám a közeli cigánytelepek felszámolásakor érte el a falut, mintegy négy évtizeddel később.⁵ Az 1960-as évek elejéig egyetlen cigány család élt a faluban, továbbá egy másik család a falu határától csupán egy kilométerre lévő Drávapalkonya szélén álló pásztorházban. Drávapalkonyán alakult ki az első olyan utca, ahol további vándoriparos és a telepről beköltöző családok építettek maguknak kis házakat.⁶ 1965 és 1975 között, amikor a közeli Gordisán felszámolták a cigánytelepet,⁷ a közös, drávaszabolcsi székhelyű tanács, amelynek feladata volt a telep felszámolás koordinálása, felvásárolta a Drávacsehiben üresen álló házakat, és azokat olcsón vagy részletre a beköltözni szándékozó cigány családoknak juttatta.⁸ A községi krónika tanúsága szerint 1974-ben 10 frissen beköltözött család élt a faluban, a lakosságon belüli arányukat pedig akkor 20%-ra becsülték.

Ezeknél kisebb horderejű, mégis számottevő települőt hoztak a spontán költözések, a Délvidékről indult menekülési hullámok a második világháború után, majd fél évszázaddal később a délszláv háború alatt. A rendszerváltás óta a falu a környék városaiból (Pécsről, Siklósról vagy Harkányból) és gazdagabb falvaiból kiinduló, az elszegényedő családokat érintő vándorlás célpontja lett.

A vizsgált másik falu, Szenyér, ugyancsak a Dél-Dunántúlon, a somogyi dombok között fekszik; története egészen másként kezdődik, csak a XX. század végére válik a drávaszögi, Ormánság-széli Drávacsehihez hasonlatossá. Szenyér a XV. században városi ranggal rendelkezett, országszerte ismerték állatállományáról, a

4 A birtok- és a foglalkoztatási struktúra adatait összevetve más ormánsági falvak adataival, szembeötlő a kisbirtokok, a birtok nélküli cselédek és a munkások nagy száma, illetve aránya a közepes vagy nagyobb birtokkal rendelkező gazdákhöz képest (Juhász-Kovács 2006: 228–229).

5 Migráció és etnicitás összefüggéseiről a telep felszámolásokat kísérő népszegmozgás kapcsán bővebben ír Virág (2008).

6 Drávacsehi 402 lakójából 1930-ban nemzetiség anyanyelv szerint: 391 magyar, 7 német, 2 horvát, 2 egyéb (minden bizonyítással cigány, hiszen Alsószentmártonban 384-en tartoztak ebbe az „egyéb” kategóriába). 1941-ben a falunak 423 lakója volt, nincs említés „cigányról”, pedig ekkor ez már külön népszámlálási kategória, a környék falvai közül Alsószentmártonban 523, Gordisán 194, Oldon 69 „cigányt” számláltak össze.

7 Baranya megyében a hatvanas években még 170 különböző nagyságú kolóniáról tudnak. Ezek közül a legrosszabb lakáviszonyok többek között Gordisán voltak, ahol 1961–62-ben 175 fő élt 35 házban, amiből 31 putri (Márfi 2005).

8 Ez olyan országos intézkedés része volt, amelynek célja a külterületi cigánytelepek felszámolása, a cigányok falvakba való betelepítése volt. Lásd erről bővebben Virág Tünde írását e kötetben. A gordisai telepről származók más részét Drávapalkonyán vagy Gordisán, a faluban segítették házhöz jutni.

jóságexport központjaként, a lókereskedők kedvelt helyeként tartották számon. A XIX. század végén a falu lakossága erősen megosztott volt, a visszaemlékezések szerint a község belterületén középparaszt családok éltek, akik 25–30 holdas földeken gazdálkodtak, 3-4 fejős tehenük és 1-2 pár lovuk volt, a környező pusztákat pedig az esztergomi káptalan birtokán dolgozó cselédek lakták. Ezen a helyzeten az 1919-es földosztás változtatott jelentős mértékben. A valamikori cselédek ekkor 1,5–3 hold földhöz és házhelyhez jutottak. Ekkor alakultak ki a mai falu külső utcái, az ún. proretárok. A puszták teljes felszámolására csak a következő, 1945-ös földosztáskor került sor, amikor újabb beköltözési hullám indult. A falu népessége 1870 és 1910 között folyamatosan emelkedett (az 1870-es 855-ről 1910-ben már 1046-ra), majd az első világháborús veszteség után újra növekedésnek indult. A kuláküldözések nem érintették a falut, sőt a helyi gazdák 1952-ben saját kezdeményezésükre hoztak létre termelőszövetkezetet. Ennek megszüntetésével az első felülről szervezett téesz 1957-ben jött létre, ami után az erős középparaszti egzisztenciák egyik napról a másikra roppantak össze, majd gyors elvándorlás következett. *„Szabályos népvándorlás volt itten”* – mondja az egyik paraszti származású visszaemlékező. Bár erre az időre a gazdálkodó családok nagy része kialakított már egy másik bázist is, gyermekeiket budapesti, pécsi vagy kaposvári iskolákban, egyetemeken taníttatták. Az elvándorlók között az iskolázottak álltak az élen, de őket mások is követték, a falu lakossága 1949 és 1979 között körülbelül a felére csökkent, majd a folyamat – lassabb ütemben ugyan – a rendszerváltásig tartott. A népességcsökkenést, mint minden esetben, itt is a helyi infrastruktúra leépülése követte. A megszűnő intézmények sorában az iskola volt az utolsó, amelyet 1998-ban zártak be. Az elvándorlás azonban itt is jelentős mértékben lelassult az utóbbi évtizedben.

A falu közelében álló halastó mellett egy külterületi lakott terület húzódott, ahol a '70-es évekig beás nyelvet beszélő, magukat oláhcigányoknak nevező családok laktak vályog- és földkunyhókban. A faluval hagyományosan alárendelt viszonyban álló, kívülálló közösségből a férfiak a parasztok istállóit tisztítani, az állattenyésztésben szükséges egyéb segédmunkákra, az asszonyok pedig nap-számba, aratni, gyűjteni, takarítani, olykor kéregetni jártak be a faluba. De – amint a visszaemlékezések tanúsítják – egyébfajta kapcsolat a halastónál lakó cigányok és a szenyéri gazdák között elképzelhetetlen volt. Egy idős parasztasszony így emlékezett erre: *„A cigányok nem jártak be a magyarok kocsmáiba. Nem engedték be őket a faluba. (...) Csak amikor a törvény kimondta a múlt rendszerben, hogy a cigányok alakuljanak a magyarokhoz, akkor meg kellett engedni, hogy házakat vegyenek a faluban. A tanácsot kötelezték arra, hogy házat kell venni a cigányoknak.”* A faluból történő elvándorlás nyomán üresen maradt ingatlanokba költöztek, először a legszélső utcákba, majd fokozatosan a falu belső területeire is. De az üresen álló, éppen ezért nagyon olcsón – vagy egyenesen ingyen – megszerezhető ingatlanok híre távolabbról is a faluba vonzott családokat. A nyolcvanas évek vé-

gén több erdélyi család telepedett itt le, majd a rendszerváltás óta új jelenségként figyelhető meg elszegényedő városi (Ajka, Budapest, Tatabánya) családok, illetve egyedülállók beköltözése, akik az olcsóbb élet reményében vásároltak házat a faluban. A beköltözők egy része – pl. az Erdélyből érkezettek – mihelyt teheti, tovább is áll, másik részüknek – akikről úgy tartják, hogy elesettebbek a cigányoknál is („nomád életmódot élő magyarok, igénytelenebbek bármelyik cigánynál”) – nincsen esélyük erre. A faluban megjelentek a nyugatiak is: négy ház került eddig német állampolgárok tulajdonába, de csak két idős házaspár és egy művész tartózkodik több-kevesebb rendszerességgel itt. Ugyancsak az utóbbi húsz év fejleménye, hogy „kolompárnak” nevezett cigány családok telepedtek meg a községben. A három család felnőtt férfi tagjai ugyanúgy gyári munkások lettek, mint az itteni beás cigányok többsége, de „másodállásban” kereskedéssel foglalkoznak (elsősorban „lőkupeckodással”, de kereskednek sertéssel, sőt autóval is), ami miatt a parasztproletár mintát követő beások egy része nem érti, és emiatt meg is veti őket.

A cigány családok beköltözése a faluba mindkét településen konfliktusokhoz vezetett a pozíciójukat féltő parasztok és a feltörekvő cigányok között. A szakirodalomból ismert esetek többnyire azt mutatják, hogy amikor a beköltöző cigány családok száma eléri egy kritikus szintet, a parasztok elköltözése felgyorsul, és nagy valószínűséggel rövidesen le is zárul. Így jöttek létre azok a gettófalvak, amelyek iskolapéldája Csenyete vagy Alsószentmárton (Havas 1999). Az általunk vizsgált esetek azért érdekesek, mert az itt lezajlott folyamatok nem ilyen egyértelműek, és nem is vezettek ilyen szélsőséges végkifejlethez. A két falu az aprófavak tipikus sorsát követve egy ideig az elnéptelenedés és önfelszámolás útján haladt, aztán az elvándorlás megállt, sőt a bevándorlás vált jelentősebbé. A többé-kevésbé spontán lakosságcsere folyamatai erősen rátették bélyegüket a két falu mai képére is. Ugyanakkor a roma népesség lakóhelyi szegregációja egyik esetben sem jellemző, vagy azért, mert létre sem jött – ez Drávacsehi esete, ahol már a települészámolásakor különböző falurészekben jutottak ingatlanhoz a beköltöző roma családok –, vagy azért, mert a térbeli-társadalmi elkülönülés fokozatosan számolódott fel – ez Szenyér esete, ahol a halastói cigányok először a falu szélén vettek házat, majd a felemelkedés útja a falu belseje felé való fokozatos költözésen keresztül vezetett.⁹

Havas Gábor a térbeli mobilitást az aprófalvas vidékeken vizsgálva úgy találta, hogy a baranyai falvak lakóinak mobilitása, beleértve ezek roma származású lakóit is, sokkal nagyobb, mint a borsodiaké.¹⁰ Míg Borsodban a magasabb státuszúak elköltözését beköltözés nem követte, addig Baranyában mindkét irányú mozgás jelentős volt, nemcsak az elköltözőké, hanem a beköltözőké is, azon belül is elég jelentős azok aránya, akik egészen távoli vidékekről származnak. A szokásos értel-

9 Néhány család a szomszédos, jobb infrastruktúrával rendelkező, magasabb presztízsű településen építkezett vagy vásárolt házat.

10 Míg a baranyai falvak 14 éven felüli lakóinak közel 60%-a esetében egyik szülő sem azon a településen született, ahol ők 1987-ben éltek, addig ugyanez a borsodi falvak lakóinak alig több mint 25%-ára igaz. Mi több, a baranyai falvak 1987-es lakóinak közel kétharmada maga sem helyben született, hanem csak később költözött oda, míg a borsodiaknál lényegében fordított a helyzet: csaknem 70%-uk helyi születésű (Havas 1999: 175).

mezéssel ellentétben, amely ennek a nagyfokú mozgékonyaságnak a negatívumait szokta kiemelni, hangsúlyozva a faluközösségek kohéziójára, hagyományos rendjére tett bomlasztó hatásait, Havas Gáborral együtt¹¹ úgy gondolom, hogy a térbeli mobilitás pozitívan függ össze a legszegényebbek – beleértve a romák – társadalmi mobilitásának lehetőségeivel.

A bevándorlás, elsősorban a legújabb szociális migráció következtében e települések társadalomszerkezete átalakult, és új szociális funkciókra tettek szert. Drávacsehiben 2001-ben 26 fő, tehát a 250 fős össznépesség körülbelül 10%-a, 2006-ban a kisebbségi önkormányzati választásokat megelőző regisztráción valamivel többen, 34-en vallották magukat romának. A Cigány Kisebbségi Önkormányzat helyi vezetője ennél jóval több embert, a falu lakóinak körülbelül 40%-át tekinti cigánynak. Többségük nagyszülei telepen élő beás cigányok voltak, szüleik gyári vagy mezőgazdasági munkások, kisebbik részük szülei lovári nyelvet beszélő vándoriparosok – köszőrűsök, kolompárok, mutatványosok – voltak. Szenyér 317 lakója közül 2001-ben 77-en vallották magukat a cigány közösséghez tartozónak, 42-en a cigány kulturális értékekhez, hagyományokhoz kötődőknek, 52-en mondták, hogy anyanyelvük a beás vagy romani, közülük pedig 39-en használják is a nyelvet családi és baráti körben. A Cigány Kisebbségi Önkormányzat elnöke itt a falu lakóinak 60%-át tekinti romának. Saját magukat inkább oláh-cigányoknak, mint beásnak nevezik, ugyanazt az archaikus román nyelvet beszélnek, mint a drávacsehi idősek, de jóval többen. Itt is, akárcsak Drávacsehiben, egyetlen, több nukleáris családból álló, kereskedéssel foglalkozó, lovári nyelvet beszélő család él.

Kényszerek és illeszkedések gazdasági dimenzióban

A földrajzi perifériák aprófalvas településeiről köztudott, hogy a legrosszabb munkaerő-piaci pozíciójú emberek lakóhelyei, az itt születettek szegénységi kockázata a legmagasabb, és sújtja őket a társadalmi kapcsolatok hiánya, a társadalmi kirekesztés is. Az aprófalvas régiókban – noha vidékenként eltérő mértékben – a legnagyobb gondot az elsődleges, legális munkaerőpiacon elérhető munkahelyek tartós hiánya, illetve szűkössége jelenti. A helyi gazdaság korábbi szereplői eltűntek, a térségi központok és városok hatósugarai pedig nem érnek el a távoli, rossz közlekedési adottsággal rendelkező falvakba. A munkáltatók, ha keresnek is, szinte csak alacsony iskolai végzettségű, a tartós munkanélküliség miatt deprimált munkaerőt találnak. E viszonyok következménye az ún. új szegénység – az alacsony szintű, instabil, alkalmi munkákon alapuló foglalkoztatás, és a rendszeretlen bevételektől, valamint a munkanélküli-szociális ellátó rendszertől való függés – továbbá eme szegénység etnicizálódása (Váradi 2007: 77). Mint már jeleztük, az általunk vizsgált falvakban azonban nemcsak a tartós szegénység és kirekesztett-

¹¹ „A két megye összehasonlításából az is leszűrhető, hogy a baranyai aprófalvak világa az összes negatívumával együtt mozgékonyabb, dinamikusabb, nyitottabb világ, míg a borsodi kistelepüléseké merevebb, zártabb, mozdulatlanabb, beletörődőbb” (Havas 1999: 181).

ség van jelen – amely sok nem cigányt ugyanúgy csapdában tart, mint a cigányok jelentős részét –, hanem olyan gazdasági lehetőségek is megjelennek, amelyek új irányt szabnak az egyéni életpályáknak, új célok és életstratégiák megfogalmazását teszik lehetővé. Kérdésünk ezzel kapcsolatban az, hogy ahol új munkahelyek jönnek létre, és bizonyos javak hozzáférhetőkké váltak, miként változnak a társadalmi viszonyok, és hogyan értékelődik újra a cigány kategória, illetve származás.¹²

A jelen vizsgálat előterében álló két falut – a magyar falvak átlagához hasonlóan – a rendszerváltás előtt a teljes körű foglalkoztatás jellemezte, mindkét esetben a helyi téesz és a közeli városok üzemei között oszlott meg a munkaerő. A rendszerváltás után azon ingázási centrumok vállalatai, ahol bejáró munkásként keresték a kenyérüket – pécsi, nagyharsányi, siklósi, marcali üzemek –, csődbe mentek, s mindkét helyen nagyarányú munkanélküliség keletkezett. Néhány évnek el kellett telnie, hogy új szereplők jelenjenek meg a két térség gazdaságában, aminek következtében csökkenni kezdett a munkanélküliség. A munkalehetőségek pedig – elsősorban a szürkegazdaságban – nőttek.¹³ A Drávacsehin általunk 43 háztartás bevonásával készített összeírás adatai azt mutatják, hogy mintegy másfélszeres az inaktív és állandó munkanélküliek aránya a rendszeres munkával és jövedelemmel rendelkezőkhöz képest (amibe a bejelentett és be nem jelentett jövedelemszerzést is beleértettük).¹⁴ Szenyéren a 2001-es népszámlálási adatok értelmében a hivatalosan foglalkoztatottak száma valamivel magasabb (46 fő), az inaktívokhoz viszonyított aránya viszont nagyjából az előzővel megegyező, a munkanélküliek száma 20 fő volt. Ez utóbbiak száma 2006-ra emelkedett: az önkormányzat ekkor 40 aktív korú segélyest tartott nyilván. Az inaktív keresők száma jóval alacsonyabb (34), míg az eltartottaké 117 volt.

Drávacsehiben a rendszeres munkaviszonnyal és jövedelemmel rendelkezők között a legtöbben a harkányi gyógyturizmus és a hozzá kapcsolódó szolgáltatóipar alkalmazottai. Nagy többségük nő. A férfiak közül a legtöbben az építőiparban dolgoznak, egy részük távolra ingázik (ún. hetelők), másik részük Pécssett, Harkányban vagy Siklóson dolgozó napi ingázó. A mezőgazdaságból élők közül a legtöbben egy a drávaszabolcsi téesz utódként létrejött részvénytársaság alkalmazottai, de van a faluban egy mezőgazdasági nagyvállalkozó és két őstermelőként dolgozó fólia alatti hajtatasos zöldségtermesztéssel foglalkozó kertész is. A mezőgazdaságban dolgozók jelentős részét azonban hiába keressük az állandó alkalmazottak között, napszámosként dolgoznak a villányi vagy nagyharsányi szőlőkben, illetve külföldön végeznek nyári szezonmunkát. A fenti kategóriák majd'

12 Hasonló kérdést feszeget Virág Tünde e kötetben megjelenő tanulmányában.

13 Drávacsehin a körjegyzőségen nyilvántartott adatok szerint 2005-ben 47 fő volt a regisztrált munkanélküliek száma, ez az aktív népesség 31,9%-át jelenti. Ezzel szemben állandó munkahellyel 14 fő (12,2%) rendelkezik a nyilvántartás szerint. A foglalkoztatottság vonatkozásában a 2001-es népszámlálási adatok tűnnek valóságosabbnak, ahol 38 foglalkoztatottat regisztráltak. Az aktív korú lakosság nagyobbik része (55,8%) nem jelenik meg sem a regisztrált munkanélküliek, sem a foglalkoztatottak oldalán, jelentős részük inaktív kereső, de közöttük vannak azok is, akik több-kevesebb rendszerességgel munkát vállalnak, ám munkáltatójuk nem jelenti be őket. 2001-ben a falu 250 lakójából 111 inaktív kereső és 84 eltartott volt.

14 A 43 háztartásban élő 99 felnőtt korú személyből: 40 fő inaktív (nyugdíjas, rokkantnyugdíjas, gyermeknevelési segélyen), 20 személy aktív korú segélyes (munkanélküli), akiknek nincsen más stabil jövedelmük, és 39 személynek van rendszeres munkából származó jövedelme (jelentős részüké nem bejelentett munka).

mindegyikében vannak roma és nem roma származású emberek, de kétségtelenül nem egyforma arányban. A magasabb iskolai végzettséggel, társadalmi elismertséggel és biztonsággal járó munkakörökben (hivatalban, határőrként, boltosként) avagy földtulajdonhoz kötött megélhetési formákban csak „nem romákkal”, vagy ahogyan helyben nevezik, „magyarokkal” találkozunk. Az általunk készített „mikrocenzusban” a magukat romáknak vallók körében 22 inaktívra és segélyesre 9 rendszeres jövedelemmel rendelkező, a parasztoknál 35 inaktívra 25 állandó jövedelemmel rendelkező jut.

A munkavisztonnyal rendelkező szenyériek többsége az iparban dolgozik, férfiak és nők, „magyarok” és romák egyaránt (2001-ben a népszámlás adatai szerint összesen 26-an, 2007-ben saját vizsgálatunk alapján 40-en). A környék legnagyobb foglalkoztatói: három külföldi tulajdonban levő, tapsonyi vagy marcali telephellyel rendelkező vállalat,¹⁵ de dolgoznak szenyériek a szolgáltatóiparban és a mezőgazdaságban is, többségük egy közelben levő sertéstelepen.¹⁶ A mezőgazdaságban időszakos munkát elsősorban annál a szomszéd faluban élő vállalkozónál találnak, aki a kárpótláskor visszkapott földekkel kezdte, és ma már hozzávetőleg 100 hektáron gazdálkodik, főként körtét termeszt. Szenyéren Drávacsehinél nagyobb jelentősége van a háztájinak, illetve a konyhakertnek. Azt a normát, hogy a kertet megműveletlenül hagyni szégyen, nemcsak a parasztok, hanem a romák egy része is magáénak vallja. Amikor egy roma asszonytól kérdeztem, hogy érdemes-e manapság a kerttel foglalkozni, azt válaszolta, hogy az természetes, „*mindenkinek van, falusi embernek ez alapvető*”.¹⁷ Egy Zala megyei faluból Szenyérre férjhez ment beás asszony azzal büszkélkedett, hogy az ő családjában már a szülők is háztáji állattenyésztéssel foglalkoztak, disznókat, marhákat, lovakat neveltek eladásra (a takarmányt nem termelték meg, hanem vásárolták). Mikor a család Kaposvárra költözött, édesapja a cukorgyárban dolgozott betanított munkásként, édesanyja háztartásbeli volt, de továbbra is nevelt állatokat eladásra is.

„*Takarékosak voltak és dolgosak. Volt egy forintjuk, már kettőre szaporították*” – fogalmazta meg a roma származású asszony nagy büszkeséggel a paraszti értékrend kliséit. A munkához való viszonyát, csakúgy, mint a fogyasztással, családtervezéssel, gyermekneveléssel kapcsolatos attitűdjét ez az értékrend vezérli s az ehhez szervesen kapcsolódó, hosszú távra szóló tervezés. Az állandó és/vagy rendszeres munkavállalás csak ebben a távlatban megtérülő befektetés. Aki nem így gondolkodik, aki a munkától a munkanélküli-járadéknál lényegesen magasabb fizetést vár, könnyen arra a következtetésre jut, hogy nem éri meg rendszeresen

15 Marcaliban van egy német tulajdonban lévő elektronikai összeszerelő üzem, kb. 800 alkalmazottja közül 13-14 szenyéri, van egy hasonlóképpen német tulajdonú ipari ventilátorokat gyártó üzem 300-400 alkalmazottal (itt csak egy szenyéri dolgozik), a közelmúltig volt egy textilüzem, egy bőrdíszműves kisüzem 100-120 alkalmazottal. Tapsonyban ugyancsak német tulajdonban van egy röntgengépeket és műszereket gyártó üzem, amelynek 250 alkalmazottja között ugyancsak vannak szenyériek.

16 Itt ugyancsak jelentősek azok az üzemek, amelyek a valamikori téesz-melléküzemégekben nőttek ki, közülük a legnagyobb foglalkoztató a sertéstelep.

17 Havas egy nyolcvanas évek végén végzett kutatásban úgy találta, hogy a baranyai aprófalvak cigány népességére a parasztizáló életforma inkább jellemző volt (vagyis a munkajellegű jövedelemnek nagyobb százaléka származott a háztájizásból), mint Borsodban, amelynek lakossága, beleértve a cigányokat is, inkább proletarizálódott. A paraszti életforma általános elterjedtsége volt az egyik meghatározó faktor, aminek alapján Havas azt a megállapítást teszi, hogy Baranyában lényegesen kisebb volt a különbség a cigányok és a nem cigányok között, mint Borsodban (Havas 1999).

dolgozni. A szociális segélyek és a minimálbér között – aminél többet nem kapnak a szenyéri dolgozók a környékbeli gyárakban végzett futószalagmunkáért – valóban nagyon csekély volt a különbség 2007-ben, mint ahogyan a hivatalosan végzett mezőgazdasági idénymunkával is nagyjából havi 60–80 ezer forintot lehetett keresni. A munkavégzés azok számára értékesül, akiknél ez egy hosszabb távú életstratégia része, sőt identitásuk fontos pillére, mint B. Károly esetében. Az ő önbecsülésének és önazonosságának alapja, talán kolompár cigányságánál is fontosabb eleme, hogy *„életében nem volt segélyes”*. Az előfordult, hogy elveszítette a munkahelyét vagy otthagyta, de egy-két hónap után mindig talált újat. *„Vannak itt olyan emberek, akiknek büdös a munka. Én most is azt mondom: aki el akar menni dolgozni, az talál magának munkát, aki meg nem akar, (...) annak ott lehet az orra előtt a munka, az akkor se fogja megtalálni”* – mondja Károly felesége, aki nagyon büszke arra, hogy férjének két szakmája is van (hideg-meleg burkoló és targonca-vezető), mint ahogyan a kertre és a gazdaságra is, amit a három gyermek nevelése mellett maga tart fenn.

A hosszabb távra kalkuláló gondolkodásnak nemcsak a munkához való meghatározott viszony fontos eleme, hanem bizonyos fogyasztási minták, illetve stratégiák is. Margit, egy beás asszony a gyermeknevelés vonatkozásában fogalmazta meg a következőket: *„Legalább legyenek olyanok, mint mi. Tudják beosztani a kis pénzüket, jó dolgokra, nem hülyeségekre, legyenek tisztességesek, ne lopjanak.”* Majd az iskolát dicsérte, ahol az ő lányai számára is lehetővé vált, hogy megtanuljanak úszni és zongorázni. Margitnak négy lánya van, és hosszan tud arról beszélni, miként születtek meg a kicsik (ikrek), dacára annak, hogy – mint maga mondja – nem „hívei a nagycsaládnak”, sőt minden családtagjuk, rokonuk ellene volt. Szenyéren a mai legidősebb nemzedék körében gyakori a hat-hét gyermek, egy generációval később a romák körében még ugyanez előfordult. A mai szülői nemzedék azonban határozott reprodukciós kontrollt folytat, és e tekintetben nincsen különbség beások és kolompárok, cigányok és nem cigányok között. Van azonban különbség a helyi lakosok és a bevándorlók között. Az utóbbiak közül két család is öt, illetve hat gyermekkel költözött Szenyérre. Drávacsehi ettől csak a múlt vonatkozásában különbözik, hiszen itt a parasztok esetében a legidősebb nemzedéknél már érvényesült az ormánsági születéskorlátozó norma. A romáknál a szülők nemzedéke még nagycsaládban nőtt fel, a mai fiatalok azonban sok esetben egykék. A faluban élő három sokgyermekes nagycsaládra – van közöttük beás cigány, van „magyar” és van „vegyes” is – mint deviánsakra tekintenek.

A fentiekben arra igyekeztem rámutatni, hogy a munkához való viszony és a megélhetésről való gondolkodás miként függ össze az életmód egyéb elemeivel, a jövőről, a gyermeknevelésről alkotott elképzelésekkel.

E tényezőket együttesen kezelve a gazdasági stratégiák és életmódbeli sajátosságok négy típusát láttam a két településen körvonalazódni:

- a) a máról holnapra élést,
- b) a megélhetés rövid távú stratégiáit,
- c) a mobilitásban való reményhez kötődő hosszabb távú stratégiákat, amelyek mind jelentősebb számú emberre voltak jellemzők, romákra és nem romákra egyaránt,
- d) a mobilitást a „kifelé” irányuló kapcsolatokon keresztül (nagyon kevés példával).

Később arról is fogok beszélni, hogy ezek a gazdasági és életmódbeli minták miékként függenek össze a cigány/roma származással, illetve az ahhoz való szubjektív viszonyal. Itt csak annyit szeretnék előrebocsátani, hogy vannak összefüggések, de nincsenek egyértelmű megfelelések, a lehetséges válaszokat egyéb tényezők számbavétele és leírása után, identitástípusokkal próbálom majd kifejezni.

a) A máról holnapra élés

Durst Judit egy észak-magyarországi falusi gettó, Lápos kapcsán beszél bővebben arról, amit Michael Stewart nyomán „*a jelenre orientált habitusnak*”, Formoso pedig „*követelőző gondoskodásnak*” nevez (Durst 2008). Ez a habitus jelen van az általunk vizsgált két közösségben is, de amíg sok helyen, ahol cigány közösségi kutatásokat végeztek, kizárólagosnak találták, Drávacsehíben és Szenyéren a népesség kisebbségét jellemzi. Néhány háztartás tartozik ebbe a kategóriába, közöttük romáké és magyaroké egyaránt, utóbbiak a deviancia és hátrányos helyzet különböző formáival (alkoholizmus, betegség, csökkent értelmi képesség) küzdenek. Mindkét faluban van egy a helyiek által gettónak tekintett háztömb vagy falurész, ahol a legszegényebbek egy jól körülhatárolt csoportja lakik, sok esetben egyetlen kiterjedt család. Hasonlóképpen kiszolgáltatott emberek azonban elszórva laknak más településrészekben is mindkét faluban. Életmódjuk legfontosabb meghatározója a természeti és szociális környezetnek való egyidejű kiszolgáltatottság. Nyáron könnyebben élnek, hiszen a szükséges élelem jelentős részét gyűjtögetésből (gomba, erdei gyümölcsök) megszerzik, késő ősztől kora tavaszig azonban vegetálnak, sokszor fáznak, és a gyermekeik naponta egyszer, az iskolában esznek meleg ételt. A szociális segélyeknek csupán azt a részét kapják meg folytonosan, amihez szinte automatikusan hozzá lehet jutni. Ha jövedelemhez jutnak, azonnali felélik, nem kevés részét az addikció két formájára (dohányzás, alkohol) költik. A máról holnapra élés együtt jár a felhalmozás és a tervezés teljes hiányával. Ez az az életmód, ami miatt sem az iskolával, sem semmiféle munkahellyel nem tudnak tartós kapcsolatot kialakítani.

A máról holnapra élés gyakran a frissen bevándoroltakra jellemző, akiknek nincsenek a családon kívüli kapcsolataik a faluban. Közhasznú munkára sem alkalmazzák őket. Hasonlóan kiszolgáltatott emberek vannak a tősgyökeresek kö-

zött is, akik helyzete azonban annyival könnyebb, hogy ők társadalmi beágyazottságuknak köszönhetően többnyire belül maradnak a szociális ellátórendszeren, ugyanakkor rendkívül kiszolgáltatottak annak, aki a rendszerhez való viszonyukat kontrollálja. Durst Judit Lápos példáján arról ír, hogy a cigányok és parasztok között korábban fennálló patrónus-kliens viszony úgy alakult át, hogy a sok paraszt patrónus helyébe egyetlen patrónus, a polgármester lépett, aki munkát ad a közhasznú munkásoknak, felügyeli a munkavégzést, és honorál, illetve büntet azzal, hogy a következő hónapra is alkalmazza-e őket. Az általam vizsgált községek polgármesterei hasonlóképpen járnak el, hasonló centralizált patrónus-kliens viszonyokat építettek ki, amelyben közben panaszkodnak a teljesen megbízhatatlan munkafegyelmű emberekre, s akiket, hacsak tehetik – márpedig miért ne tehetnék –, elkerülnek a közmunkaalkalmak elosztásánál.

b) A megélhetés rövid távú stratégiái

A két faluban lakók középnemzedékének állandó munkaviszonya volt a rendszerváltás előtt, többnyire szakképesítés nélküli vagy alacsony szakképesítést igénylő munkákat végeztek. A rendszerváltáskor munkanélküliekké váltak, s azóta sem sikerült talpra állniuk. Mellettük azonban felnőtt egy újabb nemzedék, amely olyan huszonévesekből áll, akiknek állandó munkaviszonya még sohasem volt, és nem is igazán bíznak benne, hogy valaha is lesz. Az idősek szerencsésebbjének sikerült rokkantnyugdíjaztatnia magát, ezért járadékosként állandó ellátásban részesülnek. Mások a rendszeres szociális ellátás mellett, amely rendszerben való bennmaradás nem kis erőfeszítésbe kerül, a szürkegazdaságban találtak munkát. A férfiak az erdőkitermelésben vagy építkezéseken dolgoznak, a nők inkább a szőlészetekben vagy gyümölcsösben végeznek kézi munkát, esetleg begyűjtéskor hívják el őket a környékbeli nagygazdák. Aki rendszeresen jár napszámba dolgozni, 7-8 hónapon át mintegy havi 60–80 ezer forintos jövedelemre tehet szert. Ám kevesen ilyen kitartóak, inkább csak akkor mennek, ha nagyobb kiadás előtt áll a család vagy egy váratlan hiányt kell pótolni. A családi jövedelmek legstabilabb eleme így továbbra is a segély, ami a kockázatvállalási hajlandóságot erőteljesen visszafogó függést eredményez, függést a közhasznú munkától és egyben a szociális ellátó rendszeren való belül maradásról döntő helyi vezetőktől, közvetve pedig a szociális transzfereket biztosító államtól.

A szociális segélyek, a közhasznú munka és az alkalmi munkák után járó bér a jövedelmeknek egy elég jól kiszámítható együttesét eredményezi (a minimálbér, vagyis havi 50–60 ezer forint körül), amiből nagyon szerény, de viszonylag stabil életvitel biztosítható. A stabilitás ugyanakkor rövid távú gondolkodással párosul: a fogyasztás napi igényeit ki tudják elégíteni, s nagyobb erőfeszítések révén – alkalmi munkavállalás, hitelfelvétel útján – még jelentősebb beruházásokra (téli tüzelő, őszi beiskolázás, házfelújítás) is képesek. A munka azonban, még ha van is

valakinek szakmája, nem vált az önkép, az identitás, az önértékelés fontos részévé, vagy a tartós munkanélküliség következtében megszűnt annak lenni. (Bizonyos esetekben az élettörténetek fontos nosztalgizáló eleme a korábbi gyári munkához, munkatársakhoz való viszony.) A munkavégzés céljából a falut ritkán elhagyó asszonyok sok időt töltenek egymás társaságában, ami védelmet és biztonságot jelent számukra. Sok esetben, ha napszámba mennek, akkor is együtt mozognak. Nem is igazán ambicionálják az ebből a helyzetből való kitörést sem maguk, sőt talán a gyermekeik számára sem. Ez a stratégia a leggyakoribb mindkét faluban azoknál, akik a cigánytelepről, illetve a halastótól beköltözött beás családok tagjai, illetve leszármazottai. Közöttük a legerősebb a kölcsönös segítségnyújtásban, de ugyanakkor egymás kontrolljában is megnyilvánuló nagycsaládi kapcsolatok ereje. Kifele ugyanakkor a kapcsolatok hiánya jellemzi őket, a térbeli és társadalmi immobilitás összefügg egymással.

c) A mobilitás reményében szervezett hosszabbtávú stratégiák

Mindkét faluban létezik a „*cigánymunka*” fogalma, ami alacsony státuszú, rosszul fizetett, és sok esetben mocskos. Azok, akik ilyen munkát végeznek, többnyire tisztában vannak ezzel, mégis azt gondolják, hogy jobb ez, mint a máról holnapra való vegetálás, mint a bizonytalanság vagy a segélyeknek, alkalmi jövedelmeknek való kiszolgáltatottság. De nem is rövid távú gazdasági érdekből végzik. Korábban már szó volt róla, hogy az állandó munka – még ha takarítás vagy sertésöltisztítás is az – tartást, önbizalmat ad egyes embereknek. Amikor Szenyéren egy ízben azt kértem, hogy segítsenek eljutni azokhoz, akik a romák közül leginkább „boldogulnak”, csupa olyan emberhez küldtek, akik évek óta állandó munkahellyel rendelkeznek. Közülük került ki az a két személy is, akiket az utóbbi években az önkormányzati testület tagjai közé választottok, vagyis akik 10–15 év alatt társadalmi elismertségre és támogatottságra tettek szert. (A helyzet ettől lényegesen különbözik Drávacehiben, de annak egyéb oka van.) Mindegyikük felújított, komfortosított házban lakik, ahol némely esetben a régi házak átalakításakor modern lakásbelső (amerikai konyha, ebédlő, nappali) kialakítására került sor.

Az állandó jövedelmek – ez családonként 120 és 150 ezer forint közötti nettó összeget jelent – jelentős részét a középiskolás korú gyermekek taníttatására fordítják. Egy szenyéri családban például, ahol egy sertésgondozói és egy varrónői fizetéssel gazdálkodnak, a havi kiadás átlagosan százezer forint. Ebből a két gyerek iskolai, kollégiumi költségeire és ruháztatására megközelítőleg ötvenezer forint megy el. A lányuk 19 éves, „*de nem dolgozik, tanul!*” – hangsúlyozzák a szülők – Pesten, vegyipari technikumban. A fiuk 16 éves, Nagykanizsára jár faipari szak-középiskolába. Az iskolát mindkét gyerek maga választotta, de a szülők is azon voltak, hogy tanuljanak. Nem szeretnék, ha iskola után visszatérnének a faluba.

„Isten ments! Hát a lányomat iskola után mindenképpen kizavarom külföldre, automatikusan, eltűnik ebből az országból, aztán a fiamat majd meglátom.”¹⁸

Azok a pozíciók, ahol a stabil munkaviszonyra vágyó szenyéri vagy csehi asszonyok és férfiak el tudnak helyezkedni, a munkaerő-piaci hierarchia legalján helyezkednek el. A megosztott munkaerőpiac második szegmense ez, ahol nincs előrelépési lehetőség, 10–15 év után is az a maximális jutalom, hogy az állás egyáltalán még létezik. Annak, hogy ők ragaszkodnak a munkahelyükhöz még ilyen áron is, az az oka, hogy a munka számukra nemcsak az anyagi szükségletek kielégítését szolgálja, hanem társadalmi státuszukat, a társadalomban betöltött helyüket is kijelöli.

d) Mobilitás a „kifelé” irányuló kapcsolatokon keresztül

Az állandó munkával rendelkező családok javainak kulturális tőkévé konvertálása a mobilitás egyik sikeresnek látszó útja. Drávacsehiből az utóbbi húsz évben *négy fiatal diplomás* került ki, akiknek a szülei „beilleszkedett” vagy „mobilitásban reménykedő” munkások voltak, és mindegyiküknek legalább egyik szülője roma. (Róluk, illetve erről a stratégiáról bővebben írtam máshol – Feischmidt [2009].)

A mobilitásnak vannak azonban egyéb módjai, például azok, amelyek a társadalmi tőkefelhalmozáson keresztül vezetnek. Tamás és Viola sorsát a 70-es években indult felemelkedés határozta meg, amely a rendszerváltás után megtorpanni látszott ugyan, de az ezredfordulóra szerencsésen új lendületet vett. Tamás a szőlészetben az államszocializmus idején eltöltött tizenöt év alatt szerzett ismeretek és bizalom birtokában hozta létre azt a kisvállalkozást, amely a munkát a valamikori állami szőlészet helyébe lépett részvénytársaságnál vállalja föl és közvetíti az általa ismert képzetlen, munka nélküli, elsősorban cigány származású emberek irányába. A munkavállalók számára a hidat jelenti, amelyen át a munkaerőpiac főáramából tartósan kirekesztett helyekről, pozíciókból el lehet jutni a munkát adó mezőgazdasági vállalatokhoz.¹⁹ Ez a viszony azonban számos ellentmondással terhes. Az alulfizettség és a tartós kizártság miatt a munkavállalók nem kiszámíthatók, hol lojálisak, hol a távolmaradásukkal láznak. A munkáltatók felé a közvetítők jelentősége éppen abban áll, hogy ezt a munkaerő képzetlenségéből, motiválatlanságából származó kockázatot tudják minimalizálni. Ezzel garantálják azt, hogy a rendkívül alacsonyan tartott bérek mellett is fenntartható a termelés, növelhető a profit.²⁰

18 Drávacsehiből a tőle 5 km-re levő Drávaszabolcsra, Szenyéről a hasonló távolságban levő Böhönyére járnak a gyermekek általános iskolába, mindkét esetben menetrend szerinti Volán-busszal. Szenyéről az óvodásokat a falubusz szállítja egy felnőtt kísérővel. Nincs kisebbségi oktatás. A mesztegyői kísérő iskolába járnak a „speciális igényű” gyerekek, 5 tanuló 2007-ben. A diákok jelentős része továbbtanul középfokon. A romák között is van egészségügyi főiskolát, rendőrtiszt főiskolát végzett, a mesztegyői vegyészeti szakközépiskolában ketten végeztek. Korábban inkább a szakmunkásképző volt népszerű, de például a 2004/2005-ös tanévben már a többség szakközépiskolába jelentkezett (8-ból 5 fő).

19 A hid metaforával utalni szeretnék arra, ahogyan Virág Tünde és Messing Vera értelmezték ezt a viszonyt (Virág 2008; Messing 2006).

20 Erről a munkaerő-piaci integrációval elnyert társadalmi tagságról, a vele együtt járó, de a cigányság többségénél a rendszer-váltás után megszakadt asszimilációs folyamatról ír Szalai Júlia (Szalai 2000). Ugyanő beszél a közvetítők szerepéről is, de egy szűkebb értelemben használja a fogalmat a „vajdák” társadalmi szerepének jelölésére.

O. István ma Szenyér polgármestere. Kisebbségi civil, illetve önkormányzati vezetőként indult, de már ekként is úgy érezte, hogy a romák különutasága, önálló intézmények szervezése nem vezet célra. Minden rendezvényük célcsoportjában, minden adományozási akciójuk kedvezményezettjei között a romák mellett a falu nem roma lakói is ott vannak. Az integrációra való hajlandóság minden bizonynyal növelte népszerűségét a falu nem roma lakóinak körében, majd esélyeit az alpolgármesteri, végül a polgármesteri pozícióért folyó versenyben. A kisebbségi önkormányzat, illetve civil szervezet a belépő ebben az esetben a magasabb társadalmi és anyagi elismeréssel járó pozíciókba.²¹

Kurt Lewin, aki elkerülhetetlennek találta, hogy az alacsonyabb státuszú csoportból jövők – miközben a magasabb státuszú csoport értékeivel igyekeznek azonosulni – leértékeljék a származásuk szerinti csoportot, arra figyelmeztet, hogy a határátlépés ritkán problémamentes (Lewin 1974). Talán legfőképpen azért, mert mind az elhagyott, mind a vágyott csoporttagság bizonytalan. A „sikeresek” ezen a bizonytalanságon az ún. „gyenge kötések” vagyis a nem romák irányába, a származási közösségből „kifelé” és a társadalmilag „felfelé” mutató kapcsolatok erősítésével igyekeznek felülkerekedni (Granovetter 1973). Ezt egyfelől a közvetlen (többségi) környezet elvárásainak való megfeleléssel lehet megvalósítani, másfelől olyan javak elsajátításával, amelyeket a vágyott kategóriában a csoporttagság szimbólumaként ismernek fel.

Ennek a megfelelésnek azonban ára van. A „gyenge kötések” erősödésével együtt lazulnak azok, amelyek korábban a közösségi összetartozás alapjaként szolgáltak: a rokoni és tágabb értelemben vett, helyi kötelékek, amelyek között a cigányságnak pozitív értelme lehetett. A sikeres emberek körül azonban, különösen, ha közvetlenül rendelkeznek erőforrások felett, létrejön egy új kapcsolatrendszer. Ezek a kapcsolatok a gazdasági és társadalmi környezet logikájának megfelelően szerveződnek, s patrónusi pozíciókba helyezik a roma származású feltörekvő vagy sikeres embereket. Klienseik pedig azok a közelebbi vagy távolabbi rokonok, szomszédok, illetve falutársak lesznek, akik bizonyos értelemben illeszkedni tudnak a többségi társadalom elvárásaihoz, például rájuk bízható a napszámos vagy közcélú munka, amelynek elosztása az említett vállalkozók, vezetők feladata.

Kényszerek és illeszkedések társadalmi-szimbolikus dimenzióban

Míg az előző részben a hangsúlyt arra fektettem, hogy megértsem a megélhetés és a mobilitás stratégiáit a gazdasági javakhoz való hozzájutás perspektívájából, a következőkben a szimbolikus erőforrásokhoz való hozzáférés módozatait tekintem át. Pierre Bourdieu-nek abból a megállapításából indulok ki, hogy az egyén által birtokolt társadalmi tőke nagysága egyrészt azon kapcsolatok hálójának kiterjedt-

21 Kállai a kisebbségi önkormányzati vezetőkről írott tanulmányában tipikusnak tekinti ezt a mobilitási stratégiát (Kállai 2006).

ségétől függ, amelyeket ténylegesen mozgósítani tud, másrészt azon (gazdasági, kulturális vagy szimbolikus) tőke nagyságától, amelyet azok birtokolnak, akikkel kapcsolatban áll. A társadalmi kapcsolatoknak két formáját vizsgálom, amelyek a roma/cigány származású embereket egymással összekapcsolják, valamint azokat, amelyek a romákat a nem roma társadalmi környezetbe integrálják, illetve e társadalmi szöveten belül különböző kapcsolódási formákon keresztül megtartják.

Ladányi János és Szelényi Iván egy hasonló méretű, de az általunk vizsgált két településhez képest sokkal inkább deprimált észak-magyarországi romungró közösségről a kiszolgáltatottságukat fokozó körülményként említik, hogy hagyományos kultúrájukat elveszítették, a cigány nyelvet nem beszélik. Egy sajátos – etnikus – kulturális örökség helyett a szegénység mellett „a hiány kultúrája” határozza meg életüket (Ladányi–Szelényi 2001; 2004). A velük vitatkozó Michael Stewart szerint a hibásan megválasztott fogalmak és kutatói pozíció az, amely nem teszi lehetővé, hogy Ladányiék észrevegyék a csenyétei romák kulturális tartalékait. Azt javasolja, hogy a kisebbségi vagy etnikus kultúrára tekintsünk úgy, mint közösségi erőforrásra (Stewart 2001). Azzal együtt, hogy osztom Stewart álláspontját, meg kell állapítanom, hogy az általam kutatott falvakban ugyancsak erőteljes akkulturációs, illetve asszimilációs folyamatok azonosíthatók. Ezzel együtt úgy vélem, hogy a „hagyományos kultúra” eltűnése nem jár együtt a csoportthatárok megszűnésével. A két faluban két jelenség párhuzamos kialakulását tapasztaltam: egyrészt az etnikus határok elmosódását a hasonló társadalmi helyzetű, többnyire a nagyon szegény társadalmi réteghez tartozó „cigánynak” és „nem cigánynak” tartott emberek között. Másrészt azt, hogy a cigány kategória jelentését és társadalmi következményeit az a többségi diskurzus határozza meg, amely nagymértékben kívülről, a tágabb társadalmi környezet rasszista közbeszédéből táplálkozik. Helyi szinten ehhez a beszédmódhoz kapcsolódnak azok a sérelmek, amelyek a „színhatár”, a falu etnikai szegregációra épülő rendjének felszámolásából, valamint azokból az értékrendbeli konfliktusokból származnak, amelyek a nincstelenek, a máról holnapra élő emberek és a hosszú távra gondolkodó, viszonylag stabil munkaerő-piaci helyzettel rendelkezők között fennállnak.

A kultúra mint erőforrás

Azok a kulturális erőforrások, amelyek a másságnak pozitív tartalmat, morális és pszichikai értelemben biztonságot és önbecsülést adnak, két dimenzióban artikulálódnak: az egyik egy sajátos habitus, illetve egy ebből származtatható, kulturális jegyekben megnyilvánuló gyakorlat, amit egy közösség tagjai szocializációjuk során sajátítanak el, természetesnek tekintenek, vagyis nem tudatosan cselekszenek, de általa egy közösség tagjaiként ismernek magukra. A másikat olyan szimbolikus és rituális reprezentációk alkotják, amelyeket egy közösség megteremtésének szándékával hoznak létre és mutatnak fel. Ez utóbbiak jelentős részét etnikai szervezetek, intézmények állítják elő.

Az első kategóriába tartozik a nyelv. Mindkét településen a magukat cigányoknak vallók legidősebb nemzedéke még érti és beszél a beás nyelvet, sőt az intimitásnak bizonyos foka kötődik a nyelv használatához. Drávacsehiben a ma hatvanas, hetvenes éveikben levő asszonyoknál (szám szerint öt ilyen asszony él a faluban) a családi és a nemzedéktársak közötti kommunikáció nyelve a beás vagy *băjas* (annak argyelán dialektusa). A mai negyvenes, ötvenes középnemzedék tagjai gyermekkorukban, különösen a nagyszülők és szülők egymás közötti beszélgetését hallván, még szert tettek némi beásnyelv-ismeretre, aminek a birtokában még ma is, amikor meghatározóan magyarul folyik közöttük a kommunikáció, előfordulnak helyzetek, amikor beásra váltanak, vagy beás szavakat, mondatrészeket fűznek a többnyire magyar nyelvű beszédflowamba. A mai fiatalok között azonban egyetlenegy sem beszél a nyelvet, a velük történő családi vagy a nemzedéktársak közötti kommunikáció kizárólag magyarul folyik.²²

Ettől némiképp eltér a helyzet Szenyéren, ahol az utolsó népszámláláskor 39-en mondták, hogy náluk a családi kommunikáció nyelve a beás vagy romani. Itt azokban a nagycsaládokban, amelyek a halastói telepről költöztek be, és a nemzedékek megszakítatlan láncolata él együtt vagy egymás közelében, a beás nyelvet még a napi kommunikációban is használják. Azokra viszont, akik évtizedek óta kisebb-nagyobb megszakításokkal eljártak a faluból dolgozni, ez már nem jellemző. Utóbbiakat meg is szólják az előbbiek, mondván, hogy 20–30 évvel ezelőtt még jól tudtak, de ma már sem velük, sem saját gyermekikkel nem hajlandók beásul beszélni.

A nyelvcsere státuszjelző szerepét még jobban lehet látni a lovári nyelvet beszélő, magukat „vándoriparos” vagy „kupec” őseikkel azonosuló emberek között. Azokban a drávacsehi családokban, amelyeket főntebb mint hosszú távú gazdasági stratégiával rendelkezőket mutattam be, és még inkább azokban, akiket már rövid távon is sikeresnek mondhatunk, nem beszélnek lováriul, bár az ötvenes éveikben levő családtagok még értenek, és saját bevallásuk szerint tudnának is beszélni. Szenyéren abban a nagycsaládban, amelyikhez három felnőtt korú férfi tartozik, még lovári a felnőttek egymás közötti nyelve. A gyermekekhez azonban már ők is többnyire magyarul szólnak.

Ami a tárgyi világ – lakások berendezése, dekorációja, valamint az öltözködésben megnyilvánuló – kultúráját illeti, semmiféle etnospecifikus különbséget nem tapasztaltam a hasonló társadalmi státuszú és anyagi helyzetű cigányok és nem cigányok között (egyetlen lovári nyelvet beszélő „kolompár” családnál volt a többiekétől eltérő erős, harsány színekben pompázó belső dekoráció, sok színes művirág, Szűz Mária-szobrocskák és aranyozott fali díszek), társadalmi különbségeket, illetve azok tárgyokban, fogyasztási javakban való kifejeződését annál inkább. A cigányok „középosztályosodási” folyamatára nagy hangsúlyt fektető szenyéri

22 A *băjas* nyelv ismerete és használata, csakúgy, mint egyéb kulturális jellegzetességek, amelyekről pl. Szalai Andrea vagy Virág Tünde és Fleck Gábor tesznek említést cigány többségű falvak esetében (Alsószentmárton, Gilvánfa), itt nem voltak felismerhetők (Szalai 1997; Fleck–Virág 1998; Fleck–Virág 1999).

polgármester a lakások komfortfokozatában, az egy családra jutó televíziók számában látja kifejeződni bizonyos cigány családok másoktól eltérő igyekezetét, hogy utolérjék „a többségi társadalmat”. Az, amit intézményesen vagy informálisan szervezett rituális vagy szimbolikus reprezentációként értelmezhetnénk, alig van Szenyéren, és teljességgel hiányzik Drávacsehiben. Ezzel együtt a kisebbségi önkormányzatnak van reprezentációs funkciója, amiről azonban később fogunk szólni.

Az intézmények által teremtett kényszerek

A cigány- vagy romakutatásokkal foglalkozóknak egy sajátos és igen markáns csoportját képviselik azok a kutatók, akik úgy gondolják, hogy „a cigány” egy a társadalom szövetébe, hatalmi viszonyaiba erőteljesen beágyazott kategória. Természetesen minden etnikai csoport vagy közösség relacionális, a többségtől vagy a szomszédos csoportokhoz képest, attól való különbsége és az attól való elhatárolódás által határozza meg önmagát. A „cigány” nagymértékben annak a külső kategorizációnak a terméke, amely egyfelől ellenőrzése alá akar vonni deviáns módon viselkedő csoportokat (például vándorokat, bűnözőket), másfelől meg akarja akadályozni, hogy túlságosan integrálódjanak, vigyázva arra, hogy megmaradjanak a megosztott munkaerőpiac másodlagos szegmensében, egyfajta tartalékokat képezve, amit a gazdaság expanzív időszakában használni lehet (Stewart 2009; Jenkins 2005). A külső kategorizációnak fontos szereplői a közigazgatás és a politika helyi intézményei, amelyek a szimbolikus politikán túl igazgatási eszközökkel is rendelkeznek ahhoz, hogy erőforrásokhoz juttassanak emberek, míg másokat megakadályoznak ebben.

Drávacsehiben, ahol az aprófalvak jelentős részéhez hasonlóan nincs templom, nincsenek civil szervezetek és nincs iskola, a közélet egyetlen színtere a települési önkormányzat, illetve azok a politikai küzdelmek, amelyek az önkormányzati pozíciókért folynak. A rendszerváltás utáni első szabad választásokon egy helyi református birtokos családból származó, Pécsről visszaköltözött férfi lett a falu polgármestere, aki még 12 évig töltötte be ezt a pozíciót. 2002-ben a választást egy korábban már alpolgármesterként működő, nagyszülői révén a faluból származó, de ott inkább csak gazdasági érdekeltségekkel rendelkező vállalkozás-szony nyerte, 2006-ban győzelmét megismételte. A faluban azóta e két erős ember személyes küzdelme áll a „közélet” középpontjában. Mellettük „szóhoz sem jutnak” a falu lakóinak körülbelül 30%-át kitevő romák képviselői. Cigány kisebbségi önkormányzat ugyan 1994 óta működik a faluban, de önálló kezdeményezéseik nincsenek, önfenntartásra és évi egy-két rendezvényre költik el a nekik hivatalból kiutalt összeget. Nevüket adják a települési önkormányzat pályázataihoz, akiktől cserében egy kis irodát kaptak az önkormányzat mellett, illetve azt a könyvtárosi állást, amit a kisebbségi önkormányzat elnöke tölt be. Ez a kooptálás végképp a

csendestárs szerepébe kényszerítette a retorikájában nagyon kritikus kisebbségi vezetőket. Fontos azonban azt is látni, hogy míg a romák egy része, és a társadalmi, politikai értelemben aktív része az ún. „kis önkormányzatba” – ebbe a hatalom és befolyás nélküli szervezetbe – tömörül, az ún. „nagy” önkormányzatnak, pontosabban a képviselőtestületnek nincsen egyetlen roma vagy cigány származású tagja sem. A közélettől való távolmaradás, illetve egy olyan játéktér kizárólagos birtokba vétele, amelyhez nincsenek rendelve erőforrások és valóságos lehetőségek, minden kétséget kizáróan a cigány származás további leértékelésének és a marginalizációjának irányába mutat. Ezt csak megerősíti az a tény, hogy a cigány származású drávacsehiiek közül azok, akik a munka vagy a tanulás – kétségtelenül többségi normák által dominált – világában sikeresek, nem támogatják a kisebbségi önkormányzatot.

Némileg másként alakult a helyzet azonban Szenyéren, ahol a 2002-ben induló ciklusban a korábbi postás lett a falu polgármestere, mellette alpolgármesteri funkciót töltött be a fentebb bemutatott O. István. A polgármester hirtelen halála után ő vette át a tisztséget, majd 2006-ban igen nagy támogatottsággal választották meg polgármesternek. A jelenlegi testület öt tagja közül hárman romák, és a kisebbségi önkormányzat révén szerzett ismertségüknek köszönhetően kerültek be a közéletbe. Az önkormányzat működtetésében fontos szerepet tölt be az államigazgatási és könyvelési kérdésekben iskolázott és tapasztalt fiatalasszony, aki a hivatalvezetői teendőket látja el. Ő szenyéri parasztcsalád leszármazottja, aki ugyan sok nemzedéktársához hasonlóan a közeli városba költözött, minden bizonnyal polgármester is lehetett volna, de nincsenek ilyen ambíciói.

A korlátozott erőforrások és presztízs dacára a cigány kisebbségi önkormányzatok által a kollektív cselekvésnek új lehetősége nyílt meg a két faluban. Drávacsehiben a CKÖ Mikulás-napi ünnepséget szervez immár három éve, valamint évente egy autóbuzsos kirándulást. Mindkettő célközönsége kezdetben csak a cigányok voltak, de egy ideje a falu összes lakóját meghívják. Az autóbuzsos kirándulás költségeihez a települési önkormányzat is hozzájárul, résztvevői között az utóbbi két alkalommal nem cigányok is voltak. Legutóbbi kezdeményezésük, a nyugdíjasoknak adott vacsora meghívotti köre már eleve kiterjedt a faluban élő minden időskorúra és nyugdíjasra. Az akciókat szervezők cigány családok ugyan, sőt olyanok, akik a kisebbségi önkormányzatban is aktívak, ezzel együtt az eseménynek csekély, avagy kevés olvasatban van etnikai jellege. Szenyéren a kisebbségi önkormányzat vette át a falunap megrendezését. Közös főzés van ilyenkor, egész napi műsoros, zenés mulatozás. 2007-ben 200–210 ember vett részt rajta, a polgármester szerint romák és „a többségi társadalom tagjai” egyaránt. Ugyanott a kisebbségi önkormányzat részt vesz „a szegény és roma gyerekek” táboroztatását végző térségi és országos programokban, amelyek keretében évente 6–8 gyerek mehet nyaralni, többnyire a Balatonra. A gyerekekkel kapcsolatban a roma származású polgármesternek további tervei vannak, a körzeti iskolában kezdemé-

nyezni szeretné a beás nyelv oktatásának bevezetését. Ez szerint egyfelől jó volna a gyerekeknek és azoknak a családoknak, ahol a nyelv átadása már megszűnt, másrészt jó volna a falunak, mert számottevő mértékben nőne a gyermekek után járó közoktatási normatíva.

Interetnikus kényszerek

Cigányok és parasztok viszonyát a múltban mindkét faluban a szegregáció, a sérelmek és a konfliktusok jellemezték. A Szenyérhez közeli halastónál putrikban lakó cigányok a környező falvakba jártak aratni, gyűjteni, szüretelni. Itt azonban, más falvaktól eltérően, nem alakultak ki stabil, több nemzedéken át öröklött patrónus-kliensi viszonyok. Az idősebb parasztok sem tudnak arról, hogy szüleiknek vagy nagyszüleiknek „saját cigányaik”, klienseik lettek volna.²³ (Minden bizonnyal azért, mert a bérmunkák jelentős részét a pusztákon élő, majd onnan a faluszélre beköltözött nem cigány cselédek végezték.) A ritka találkozásokat is olykor konfliktusok terhelték. A faluból a telepre hazamenő asszonyokat zaklatták, ma is emlékeznek még az idősebbek, hogy ezért csak csoportosan mertek járni. Egyeseknek a rendőrökről is rossz emlékeik vannak, mert nyilvánosan megverték a cigányokat, ha bűnösnek tartották őket valamiben – egy alkalommal egy kunyhó leégett, ez volt az ok, egy másik alkalommal szemet hunytak afölött, hogy a falusiak meglincselnek egy cigány embert, aki bement a kocsmába (nem volt szabad a cigányoknak a kocsmába belépni).

A konfliktusok jelentős része azonban csak a szegregációra épülő rend felszámolását követve jött létre. A parasztok sérelmezték – és a mai napig is sérelmezik –, hogy a cigányokat az állam támogatta a beköltözésben, „utolsó (szimbolikus) döfést” adva a paraszti büszkeségnek. Az utóbbi években a konfliktusok középpontjában – különösen Szenyéren – az illegális házfoglalási esetek és a magántulajdon elleni vétkek álltak. A megtörtént esetek és a róluk való beszéd valóságos pszichózist hozott létre. A házukat nem merik felügyelet nélkül hagyni az emberek. Az idősebb parasztasszonyok és a városokból ide költözött idősebb emberek félnek leginkább.

Ezzel együtt: akár a szenyériek, akár a drávacsebiek mindennapi életét nézzük, találunk példát együttműködésre is. Az azonos nemzedékhez tartozó roma és nem roma férfiak és asszonyok közötti „hídszerű”, vagyis az etnikai csoportok közötti kapcsolatokat – amelyeket a gyermekkori szomszédsági és közös iskolai élményekre vezetnek vissza – példamutatónak tekintik mindkét faluban, ugyanakkor ritkának is. Ennek azonban nemcsak az az oka, hogy cigányok és gádzsók/parasztok között nem jönnek létre barátságok, hanem legfőképpen az, hogy ba-

²³ Arról a komasági, keresztszülői intézményről, amiről Durst Judit Bordó kapcsán beszámol, a két faluban egyetlenegy példáját találtunk, de az inkább egyházi, semmint gazdasági okból jött létre. Sz. Ildikó, a presbiteri teendőket is ellátó kertész lánya azért keresztselt több roma gyermeket, mert a pap szigorúan vette azt az elvárást, hogy a keresztszülő bérmált legyen, ilyen ember pedig nem sok volt Drávacsehiben.

rárságok egyáltalán nem jönnek létre.²⁴ A szolidaritás és kölcsönös segítségnyújtás társadalmi bázisa a családon kívül a szomszédsági kapcsolatok. Szomszédok segítik egymást általában akkor is, ha az egyik cigány, a másik nem az. Drávacsehin különösen intenzív kapcsolatok alakultak ki az egymás szomszédságában lakó kisgyermekes anyák között, akik nagyszülők hiányában, férjük tartós távollétében nevelik gyermekeiket. Szenyéren, a falu központi utcájában lakó idős paraszttaszonyok, akik félnek a falu végén lakó cigányoktól, dicsérték közvetlen szomszédjaikat, akik szükség esetén – ha betegek, vagy ha a nagy hidegben a házból nem tudnak kijönni – ellátják őket.

Messing Vera a roma és nem roma szegény családok közötti kapcsolatokat két országos reprezentatív mintán vizsgálva úgy találta, hogy a zömében beások lakta baranyai falvakban a teljes kapcsolati hálóban élő cigányok aránya közel háromszorosa az urbanizált és a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei községekben élő romáknak. Míg tehát nincsen különbség az urbanizált környezetben és a borsodi falvakban élő romák társadalmi beágyazottsága között, attól nagyon eltér a baranyai roma és nem roma szegény háztartások közötti együttműködés gyakorisága. Még szembeutóbb különbséget talált, amikor a legkevesebb kifelé irányuló kapcsolattal rendelkezők kategóriáját nézte, és pedig, hogy a baranyai falvakban élők között feleakkora a vákuumban élők aránya, mint a másik két társadalmi környezetben (Messing 2006: 45). A Messing által megfogalmazott feltételezések a két általam vizsgált településen is igazolhatók. Amikor a drávacsehi és a szenyéri cigányok mai közép- és idős nemzedéke tartósan kapcsolatba került a faluban lakó paraszttal, akik többsége ekkorra hozzájuk hasonló ingázó ipari munkás lett, a korábbi hierarchikus viszonyhoz képest inkább támogató-segítő jellegű viszonyok jöttek létre. Az azonos munkaerő-piaci helyzet révén jelentős státuszkiegyenlítődés és életmódbeli hasonulás jött létre cigányok és nem cigányok között, ami az etnikai endogámia falusi viszonyok között hosszú ideig megfellebbezhetetlen törvényét is kikezdtte.

Durst Judit a gettósodott Láposon természetesen nem, de Bordón is – ahol a cigány lakossági csoportok tényleges kisebbséget alkotnak – alig talált „vegyes házasságokat”. Az általam kutatott településeken 6-6 családról tudok, akiket a kutató interetnikusként kategorizálhat. Az endogámia évszázadokig érvényben lévő szabályával szemben mindkét faluban létrejött egy köztes pozíciójú, identitásával éppen ezért sokkal könnyebben játszható kategória. Ez nem jelenti azt, hogy a környezetükben ne kísérnék ezeket a frigyeket konfliktusok. Drávacsehiben a családi kötelékek megszakításával, kitagadással járó viszályra inkább a mai középnemzedék emlékszik, a fiatalok körében ez már alig fordult elő, különösen akkor nem, ha a cigány fél viszonylag stabil családi háttérrel rendelkezik, aki mintegy befogadja a szegénysége mellett magányos, elhagyatott nem cigány felet. Sok elvált,

24 Sokkal tágabb összefüggésben hasonló következtetésre jutott Messing Vera és az általa hivatkozott nemzetközi kutatás is: a már az államszocializmus idején erodálódott kapcsolati hálók a piacgazdaságra való átmenet idején teljesen tönkrementek. Ugyanő foglalkozott a hidszerű kapcsolatok jelentőségével roma és nem roma szegény családok között (Messing 2006).

megözvegyült férfi és gyermekeit egyedül nevelő asszony talált így egymásra, a többség számára elfogadható módon. Szenyéren, ahol szám szerint ugyanannyi interetnikus partnerkapcsolatról tudunk, társadalmi megítélésük a csehítől jelentős mértékben különbözik. Egyfelől a legidősebb párok ma a harmincas éveikben vannak, tehát az lehet mondani, hogy közel egy nemzedékkel később lazult fel az endogámia törvénye. A többi kapcsolatban a nem cigány fél bevándorló, és sokan tekintenek rá megvetéssel.

A cigány mint különbség a társadalmi diskurzusokban

A cigány kategóriával mindkét faluban először abban a többségi, vagyis nem cigány diskurzusban találkoztam, amely a kutató figyelmét igyekezett az „elcigányosodásnak” nevezett folyamatra irányítani. A „cigányok” ebben a diskurzusban „a saját”, vagyis paraszti értékrend ellentétét testesítik meg, de annál általánosabb értelemben is az erkölcsi romlást, a szegénységet, a pusztulást.

„Ide magyar nem jön. Mi meghalunk, kész.” Csehiben tíz év múlva „minden csupa cigány lesz; egy rendes magyar ember itt már nem lesz, tiszta cigány minden. (...) Azért lesz rossz, mert azok lopnak ám, egyik a másikáét is ellopja.”

A kertek művelésének elhanyagolása, a földek parlagon heverése is ebben az összefüggésben jelenik meg:

„Drávacsehiben mindenkinek van kertje, ráadásul a föld is jó, csak az emberek nem szeretnek dolgozni, földet művelni. A falut ötven százalékban „brazilok” lakják, és van vegyes házasság is. Van egy kisebb rész, akik közmunkát szoktak végezni, de semmivel nincsenek megelégedve; nem szeretnek dolgozni. Ők a faluvégiek, jampi nemzetség, a három menyecske, meg a Marcsi, mindig szitkozódznak. Nem szeretnek az asszonyok dolgozni... Tartsa őket a magyar állam.” (...) „Tíz év múlva itt örületes szegénység lesz; a tehetősebb emberek elmennek, s csak cigányok lesznek, akik minden elhagyatott öreg épületet szocpolból megvásárolnak.”

Az etnikai másságot morális dimenzióban értelmező diskurzus középpontjában a lopás áll, amely tolvajként „a cigányt” tételezi. Megfogalmazója ebben az esetben az egyik falu volt polgármestere:

„Ellopják a szőlőt a tőkéről. Vannak ilyen sztorik, az egyik felén dolgozik a gazda, a másik felén már szedik le a cigányok. Nem művelik a kerteket ezek a cigányok, mert nincs pénzük, hogy szántassák, vegyszereztessek, még a zártkerteket sem művelik. (...) Se baromfi, se Isten, se Mária.”

Van, aki különbséget tesz a „saját cigányaink”, a helybéliek és az idegenek között, a besurranó tolvajokat az utóbbiak között feltételezve. Egy fiatalasszony, amikor arról beszélt, hogy miért tiltja a lányait attól, hogy roma osztálytársaikkal játsszanak vagy azokkal látogassák egymást, így kezdte: „A cigányokkal mindig baj van, (...) az iskolában is mindig csak a cigányokkal van baj.” A szomszéd gyerektől való tiltás, akárcsak a cigány származású gyerekek megkülönböztetett figyelem-

mel való kezelése az iskolai tisztasági vizsgálatokon, a bőrszín tudatosítása, a tornasor végére, az osztálykép szélére való állítás, mind olyan gyakorlatok, amelyek a gyermekkori szocializáció során a többség előítéleteit beleégetik a kisebbségi származásuk testébe, illetve a testük társadalmi helyének percepciójába. Egy-egy családból származó fiatalember, aki azt hangsúlyozta, hogy a különbség tudata az ő családjukban nem volt jelen, ezért egész gyermekkorában irreleváns volt számára, egy iskolai megjelölésre emlékszik, mint a másság első élményére, amit azóta is nehezen tud értelmezni:

„Az egyetlen emlékem, hogy azt hiszem, az osztályfőnök, aki irodalmat is tanított, tett egy ilyen utalást... Beszélt a törökökről, és azt mondta, hogy például a Gábor jól beleillene a törökök közé. És akkor még mondta azt is, hogy azért, mert egy kicsit sötétebb a bőre. És akkor én még csodálkoztam.”

A példák sorát folytathatnánk sok-sok olyan idézettel, amelyek mind a hiányt, a devianciát, az abnormálist állítják a diskurzus középpontjába. Ez az a társadalmi beszéd, amely a „cigány” kategóriát stigmává teszi. Hatalommal felruházott stigmává, a beszélők ugyanis nemcsak magányukban vagy informális környezetükben hangoztatják, hanem intézményi pozíciójukból is így beszélnek. Polgármester, tanárok, védőnők, eladók, munkahelyi vezetők és menedzserek voltak azok, akiket a fentiekben közvetlenül vagy az érintettek elbeszélései alapján idéztünk. Arra a jelenségre Drávacsehiben lettünk figyelmesek, hogy a magasabb státuszú, anyagiilag is tehetősebb emberek sokkal nyíltabban, agresszívebb módon használták a romákat lealacsonyító, stigmatizáló nyelvi fordulatokat és kategóriákat. De ennél is nagyobb ereje rejlik e diskurzusnak abban, hogy maguk a cigány származású emberek is így beszélnek, ha saját maguk és családjuk, illetve az „igazi cigányok” közötti különbséget akarják érzékeltetni. Annál a jelenségnél tartunk, amit Bourdieu szimbolikus erőszaknak hív, és a férfiuralom kapcsán írja le működését (Bourdieu 1994).

Bourdieu a szimbolikus erőszak megfogalmazásakor nem látott esélyt arra, hogy annak áldozatai egyénileg aktív módon tudjanak viszonyulni a róluk kialakított lealacsonyító képhez.²⁵ Amikor drávacsehi és szenyéri roma származású embereknek interjúk helyzetben, tehát egy barátságosan közeledő idegen számára kellett elmondaniuk, hogy mit jelent számukra cigánynak lenni, a legtöbb esetben a sérelmek kerültek szóba. Egy csoportinterjúban, amelynek résztvevői a kisebbségi önkormányzat vezetői és más tekintélyes roma családok férfi tagjai voltak, két élményüket emelték ki, a *hátrányos megkülönböztetést*, amivel elsősorban a munkaerőpiacon találkozhatnak, és a *szégyent*, ami végső soron nem más, mint az előbbi interiorizált formája. Harmincas-negyvenes éveikben levő, többnyire munkahellyel rendelkező férfiak a hátrányos megkülönböztetéssel mint megváltoztat-

25 A régió körüli küzdelmek kapcsán ugyan kicsivel optimistább, mint a férfiuralom értelmezésekor, de a szimbolikus erőviszonyok felforgatását ott is csak kollektív harcok révén tudja elképzelni. (A stigma előhívja a stigma elleni lázadást. Ez a stigma nyilvános követelésével kezdődik, amely így jelvényé válik – a black is beautiful paradigma szerint –, és azzal végződik, hogy a stigmatizáció társadalmi és gazdasági hatására létrejött csoport intézményesül (Bourdieu 1985).

hatatlan kollektív adottsággal számolnak. Drávacsehin a diszkrimináció hatásait legerőteljesebbnek látó kisebbségi vezető lemondóan így fogalmazott: „*a rasszizmus..., az soha nem fog megszűnni*”.

A stigmatizáló beszédmódot, benne a cigányok lealacsonyító képét az érintettek – a roma származású emberek – is magukévá tették. Egy édesanya, aki éppen arról panaszkodott, hogy gyönyörű és sok gonddal ápolt hajú kislányát a védőnő kiállította az osztály elé, sérelmét azzal fokozta, hogy lánya ezzel a „tetves cigányok” (megvető, komoly hangsúllyal) mellé került, ugyanúgy szétborzolták a haját, mint amazokét. Magyarázatképpen pedig a családjáról így beszélt: „*Nem dicsekedésből mondom, de akárkit kérdez a faluban az én családomról, megmondhatják, hogy rendőr nem kopogott be a kapunkon. Legfentebb azt mondják, hogy nagyon büszke család.*”

A stigmatizáló többségi diskurzust használják akkor is, amikor cigánynak tartott embereket vagy családokat akarnak egymástól megkülönböztetni, vagyis ha a cigányok közötti különbségek megalkotása, különösképp, ha a beszélőnek saját maga kiemelése a célja. Drávacsehiben, amikor a közelmúltban Harkányból egy nagy létszámú család a falu eddig lakatlan, a harkányi önkormányzat által nekik megvásárolt házba költözött, erőre kapott ez a beszéd, és lényegében egyöntetűen használták a faluban régebb óta lakó roma és paraszt származású emberek. Sze nyéren a beasoknak a kolompárokra van a többség stigmatizáló beszédmódjával megegyező diskurzusa, „...mindenért veszednek, fellengzősek, az ilyenekkel az ember a tisztes távolságot megtartja, a cigány is és a magyarok is. Ők olyan hirtelen indulatúak. Ha a gyerekek összekapnak, akkor nagyon védi a sajátját, kergeti a másikat”. A magasabb státuszú, munkahellyel rendelkező, konszolidált lakáskörülmények között élő romáktól rendszeresen halljuk az „igazi cigány” vagy „koszos cigány” megbélyegzést azokra, akiknek nem sikerült ez a felemelkedés. Nagy érzékenységgel számolt be erről a jelenségről egy vegyes családból származó fiatalember, aki saját roma származású anyjától hallotta a leggyakrabban ezeket a lealacsonyító megjegyzéseket, akkor még mit sem sejtve arról, hogy ő maga is roma származású.

Az imént már szó volt az elhallgatásról, de van a hétköznapi ellenállásnak sokkal határozottabb, egyértelműbb formája is, amely a cigány önazonosító kategóriával pont a felismert igazságtalanságokkal szembeni hangos, indulatos fellépést kapcsolja össze. Az alábbi beszélgetés egy a közhasznú munkáról szóló viták kontextusába illeszkedik. A fiatalasszony azt mondta el, hogy vitába szállt a polgármesterrel, mert úgy gondolta, hogy az igazságtalan volt a férjével szemben; a vita hevében kiabálás, káromkodás is elhangzott. Saját magáról utólag azt mondta, „*cigányosan viselkedett*”. „*Ha egy cigány beszél egy paraszttal, tudok szépen, normálisan beszélni, de ha engem földidegesítenek, és tudom azt, hogy nekem van igazam, és a másik hazudik, akkor viszont én is tudok nagyon csúnyán beszélni. Ha kell, még meg is ütöm a száját. Emberi hang, állati mód, ez a cigánystílus*” – volt a válasz.

Mások bővebben foglalkoztak vele (Horváth 2009), hogy miként működnek a

cigányt, mint különbséget, illetve mint különbözőt meg- vagy újrateremtő, egyben a megkülönböztetés tapasztalatait megosztó beszédhelyzetek. A borsodi falu cigánytelepén tapasztalt különbségkonstruáló helyzetekben a bőrszín, a tisztaság és az éhség témáját látta meghatározónak. Horváth a diszkurzív kényszer mellett azokat az újíto lehetőségeket is hangsúlyozza, amelyek ezekben az interakciókban kifejezésre jutnak. Ilyen például a humor, amiben az elemző lehetőséget lát a cigány kategória (vagy annak szinonimái) sértő és megalázó tartalmainak „kimozdítására”. Ennek példái mindennaposak voltak a drávacsehi és szenyéri, elsősorban fiatalok, fiatal felnőttek kommunikációjában is. Amikor például valaki magáról vagy másról játékosan, mosolyogva azt mondja, hogy „ez sem napon barnult”, az egyfelől megidézi a fenotipikus jegyekkel operáló rasszdiskurzust, másfelől ki is fordítja eredeti jelentését, vagy legalábbis egy erőteljes kételyt fogalmaz meg érvényessége felől.

Összefoglalás

Az etnicitás - kényszerek és illeszkedések között

Két aprófalú társadalmáról, társadalmi viszonyaiba ágyazott etnikai különbségekről volt szó ebben a tanulmányban. Olyan két faluról, amelyek sok tekintetben ugyanazt az utat járták be, mint a többi kistelepülés a Dél-Dunántúlon: előbb az elnéptelenedés és önfelszámolódás, majd a menekülők és szegények beköltözése sújtotta. A többé-kevésbé spontán lakosságcsere rányomtabélyegét a két falu mai képére és szerkezetére. Közérről érkező, mindkét esetben többségében beás származású romák kerültek a kisebb részben helyi, nagyobb részben távoli településekről idesodródott „paraszto”/„nem romák” szomszédságába. Ezzel együtt az aprófalvak jelentős részétől eltérően a roma népesség lakóhelyi szegregációja, avagy az egész település etnikai gettóvá válása itt nem következett be. Bár az is nyilvánvaló, hogy e két falu – teljes roma és nem roma lakosságával, rég itt lakókkal és új beköltözőkkel együtt – távol került Magyarország prosperálóbb településeitől, vagyis vált gazdasági és társadalmi értelemben zárvánnyá. Kutatásunk idején nem nagy számban ugyan, de maradt a két térségben annyi foglalkoztató, hogy a késő szocializmus éveiben kialakult, a megélhetéssel és fogyasztással kapcsolatos minták, ha a korábrinál sokkal szűkebb körben is, de tovább élhettek. A gazdasági javakhoz való hozzáférés és a munkához való viszony vonatkozásában négyféle stratégiát azonosíthattam, amelyekről a fentiekben bővebben is szó volt – a teljes kiszolgáltatottságban máról holnapra élőkttől a rövid távú stratégiáikkal boldogulókon keresztül a mobilitásban csak reménykedőkig és a sikeresen el- és feltörekvőkig.

Lezárás-, illetve összegzésképpen még egyszer visszatérnék ahhoz a kérdéshez, amelyet a tanulmány elején fogalmaztam meg: mi köze ezeknek a gazdasági stratégiáknak meghatározó társadalmi mintáknak az etnicitáshoz, vagyis a kulturá-

lis különbségek társadalmi szerveződéséhez? Azt már a bevezetőben leszögeztem, hogy a meghatározó gazdasági és életmódbeli mintáknak az etnicitással való egybeesése itt nem igazolható (és amúgy elméletileg is nagyon problémás). A cigányság vonatkozásában pedig azok a szimbolikus erőforrások, amelyek egy sajátos kultúrához és egy elismert közösséghez való tartozásból származnának, hiányoznak. A cigányság elképzelésére a többségi diskurzusoknak való kiszolgáltatottság jellemző. Még ott is, ahol egy roma származású ember a polgármesterségig vitte. Igaz, nemcsak roma, hanem szenyéri vagy drávacsehi alternatíva sincsen az itt született, és a társadalmi felemelkedésre vagy akárcsak a méltó társadalmi tagságra vágyó emberek számára. A roma származású polgármester nemcsak beásul nem tanítja meg gyermekeit, de családi házat már egy néhány kilométerre fekvő nagyobb faluban épít, ott, ahová családja sikeres, és számára is mintát jelentő tagjai korábban költöztek. Az akkulturáció igen előrehaladott állapotán a kisebbségi szervezetek sem tudnak számottevően változtatni, mindenesetre ott tűnnek sikeresebbnek, ahol előbb a kisebbségi, majd a többségi társadalom intézményeit egyéni karrierútjaik állomásaként tudják birtokba venni. Ahol erre nincsen lehetőség, mint Drávacsehiben, ott az olyan intézmények, mint a kisebbségi önkormányzatok, lényegében erőforrás- és funkció nélkülivé válnak, s parkolópályára terelik az ott felemelkedést, presztízst keresőket.

A lakóhelyen belüli és a település egészét érintő szegregáció nem jellemző, mert a falu teljes népességéhez viszonyítva aránylag csekély a zárványszerűen elkülönítetten élő családok száma. Sokkal nagyobb súllyal vannak jelen azok, akiket „nehezen boldogulónak” neveztem, azok, akik többé-kevésbé stabil munkával és jövedelemmel rendelkeznek, akik számára a közös munkahelyek, valamint a szomszédsági viszonyok természetessé tették az átjárást „cigány” és „nem cigány” életvilágok között. Nagyon fontos közvetítők ebben a viszonyban a mindkét településen egyre jelentősebb számban jelen lévő romák és nem romák között született partnerkapcsolatok, illetve egyes házasságok. A helyi kapcsolatok és kötések ellenére a közbeszéd újratermeli, helyi konfliktusok és sérelmek történeteinek kapcsolja a tágabb nyilvánosságban folyó rasszista beszédet. Ez az az erőter, amelyben különböző társadalmi státuszú, különböző gazdasági stratégiákat követő emberek (újra)értékelik saját cigány származásukat és társadalmi köteleiket. A különbségeket újfent egy tipológia segítségével írom le, négyféle azonosulási stratégiáról beszélvén, minden esetben hangsúlyozva, hogy azok a kutatás tapasztalatai szerint milyen gazdasági és társadalmi stratégiákkal kapcsolódnak össze.²⁶

Az egyik a cigánysághoz mint magától értetődőhöz viszonyul, az etnikai azonosságtudat reflektálatlan benne, ami azonban nemcsak etnikai származást vagy hovatarozást jelöl, hanem a környező társadalomhoz való viszonyt is, azt, hogy cigányként azon elrendeltetésszerűen kívül rekedt. Az e csoportba tartozók nem, vagy csak szórványosan kerülnek kapcsolatba a munkaerőpiaccal, és a többségi

26 A tipológiához fontos referenciaként szolgáltak a diszkriminációra adott kisebbségi válaszok szociálpszichológiai vizsgálatok által talált típusai: visszahúzóadás, rezignált belenyugvás, verbális és fizikai konfrontáció (Neményi 2007).

társadalmi intézményekkel (iskolával, egészségügyi és szociális ellátórendszerrel) is csak nagyon érintőlegesen. Ennek következtében könnyen kerülnek a törvényes renden is kívül. Életmódjukat a gazdasági és fogyasztási mintáknál bemutatott máról holnapra élés jellemzi. Befelé azonban az esetek többségében egy erős kötésekkkel rendelkező hálózatot vagy közösséget alkotnak.

A második típust a beilleszkedők, az asszimilánsok alkotják, akiket nemcsak mások hívnak „rendes cigányoknak”, de saját magukra is ezt a megnevezést alkalmazzák. Minden erőfeszítésük a többséggel való azonosulásra, a többség által meghatározott strukturális pozíciókba való beilleszkedésre irányul. Etnikus hovatartozásuk rontja a vágyott társadalmi státusz elérési esélyeit, ezért a szegényt, stigmát jelentő „cigányságot” legalább távolítják, ha nem egyenesen tagadják. Gyakran hangsúlyozzák, hogy „bár ők is cigányok”, nem olyanok, mint az „igazi cigányok”. Egy sajátos kulturális örökség csak a legidősebbeknél része a kulturális gyakorlatnak, nyomai a mai középnemzedéknél még fellelhetők, de mivel továbbadására nem törekszenek, a legfiatalabbaknál már teljesen feledésbe merül.

A két falu cigányságának mobilitásra irányuló gazdasági és életmódbeli mintái mögött az etnikus kulturális örökséggel szemben többféle viszony volt felfedezhető. A legmarkánsabb eltérések jellemzésére tennék különbséget az imént említett beilleszkedők és a harmadik csoportba sorolt rejtőzködők között.²⁷ Előbbiek a társadalmi aspirációik útjában álló cigány származásukat nem hangsúlyozzák ugyan, de nem is tagadják, utóbbiak rejtőzködnek, az egyik legfontosabb törekvésük az, hogy a cigány származás minden nyomát kitöröljék az élet- és családtörténetből. Leginkább olyanoknál tapasztaltuk ezt az aktív „identitásmunkát”, akik már részben „beilleszkedettek”, majd valamilyen okból – legtöbbször a nem cigány környezettől elszenvedett sérelmek miatt – megtorpant a mobilitásuk. A nem cigányok irányában a sérelmi, a cigányok irányában a stigmatizáló beszédmód alkalmazásán túl a rejtőzködés, a származás megtagadása olyan radikális döntésekben is megnyilvánul, mint a „cigányos” családnév megváltoztatása, vagy a „cigányos vonások” plasztikai beavatkozásokkal történő eltüntetése.

A felsorolt három stratégiának közös vonása az, hogy egyik sem kérdőjelezi meg, még kevésbé száll vitába a többségi hegemoniával és annak strukturális rendjével. A negyedik kategóriába a lázadókat sorolom, azokat, akik a struktúrán, és nem a hozzá való egyéni viszonyuláson próbálnak változtatni. Szembetűnő különbség az elhallgatással, a rejtőzködéssel szemben, hogy ebben a csoportban van beszéd a cigányságról. Olyan beszéd, amely a cigány/roma kategória felértékelésével kísérletezik, ám nem a helyi, „magától értetődő”, reflektálatlan cigányságot rehabilitálja, hanem egy új roma identitást konstruál, amely erősen ideologikus és átpolitizált, s a „szabadság színtereit” idéző nagyvárosi, sőt még távolabbi – transznacionális – kulturális mintákat ötvöz (etnozene, rap). A lázadók egy részénél alacsony munkaerő-piaci státusz párosul az etnikai kategóriákat átértékelő

²⁷ A gazdasági tevékenységek szerepét vizsgáló Patrick Williams beszél a láthatatlanságról, mint a párizsi kalderás cigányokra jellemző identitás stratégiáról. A láthatatlanság a cél, a rejtőzködés a cél elérését szolgáló technika.

identitásküzdelemmel, ők a rezsim átalakításában leginkább érdekelt „etnikai vállalkozók”. A lázadók másik része általában a társadalmi mobilitási pályára került „rejtőzködő” szülők gyermeke, akiknél a mobilitási törekvések beérnek, és már egy magasabb társadalmi pozíció birtokában dolgozzák át, teszik maguk számára is vállalhatóvá a származásukat jelentő etnikai kategóriát.

Végül: a két faluban a cigánynak tartott emberek és a nem cigányok között folyó diskurzusok elemzése azt mutatta, hogy míg „kívülről”, a többségi társadalmi környezet felől a „cigányság” mint egy egységes, monolit, alávetett osztály jelenik meg, „belülről”, a társadalom rétegződésének törésvonalai mentén, a jelentések és hozzájuk való viszonyulások pluralizmusa jellemző. Ugyanakkor az etnikai határokat lazító, az átjárást könnyítő folyamatokat is azonosíthattam: „belülről” a rejtőzködésre, kiilleszkedésre irányuló törekvések, kívülről pedig azok a strukturális folyamatok gyengítik a határokat, amelyek cigányok és nem cigányok közötti társadalmi különbségek kiegyenlítése és a különböző etnikai háttérű, de az azonos társadalmi státuszú emberek kapcsolódásai létrejötteinek irányába mutatnak.

ABSTRACT: This study analyses opportunities for movement and mobility of people living in the smallest villages suffering from extreme poverty. It demonstrates that even in the world-of most limited opportunities some people are more likely than others to get by and to gain access to material and symbolic goods. Among these differences I emphasize the ones created by social discourses on ethnicity and race. I argue that identity strategies related to “Gypsiness” are primarily related to the social and economic situation of those in question. At the same time I emphasize how social status is defined by more than just the results of access to economic goods. This is especially visible in the case of people who consider themselves Gypsy, or of Gypsy origin, or Boyash or Roma who are active in the labour market but cannot gain social recognition.

Irodalom

- Bourdieu, P. (1985): Identitás és reprezentáció. *Szociológiai Figyelő*, 1: 7–22.
- Bourdieu, P. (1990): Social Space and Symbolic Power. In P. Bourdieu: In: *Other Words. Essays Towards a Reflexive Sociology*, 123–139. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (1994): Férfiuralom. In: Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom*. Budapest: Replika kör.
- Bourdieu, P. (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum, 156–177.
- Caglar, A. (1999): Törökök Berlinben: társadalmi kirekesztés és mobilitási stratégiák. *Replika*, 39: 121–136.
- Durst J. (2001): A bordói „nem igazi cigányok”. *Beszélő*, 7–8.
- Durst J. (2008): „Bárók”, patrónusok versus „komák”. Eltérő fejlődési utak az aprófalvakban. In: Váradi M. M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*, 232–280.

- Feischmidt M. (2008): Menedék és depó – szociográfiai esszé egy baranyai aprófaluból. In: Váradi M. M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*, 102–132.
- Fleck G. –Orsós J. –Virág T. (1999): Megélhetési stratégiák a partosi beás közösségben. *Regio*, 1: 64–83.
- Fleck G. –Virág T. (1998): Hagyomány vagy alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül-belül. *Szociológiai Szemle*, 1: 67–92.
- Granovetter, M. S. (1973): The Strength of the Weak Ties. *American Journal of Sociology* 78, Issue 6 (May), 1360–1380.
- Havas G. (1999): A kistelepülések és a romák. In: *A cigányok Magyarországon*. Budapest: MTA, 163–203.
- Horváth K. (2009): *A cigány különbségtétel*. Kézirat.
- Jenkins, R. (2005): Az etnicitás újragondolása: identitás, kategorizálás és hatalom. In: Kántor Z. –Majtényi B. (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest: Rejtjel.
- Juhász P. –Kovács K. ([1988] 2006): Láp és orom az Ormánságban, avagy hendi-kep-tallózás egy hátrányos helyzetű régióban. Társadalom- és gazdaság szerkezeti vázlat. In: Juhász P.: *Emberek és intézmények*, 225–269.
- Juhász P. (2006): *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Budapest: Új Mandátum–Jelenkutató Alapítvány.
- Kállai E. (2006): A cigányok és a kisebbségi önkormányzati rendszer. http://www.kisebbssegivalasztasok.mtaki.hu/adattar/tanulmanyok/kallai_erno_a_ciganyok_es_a_kisebbségi_onkorm_rendszer.html
- Kertesi G. –Kézdí G. (1998): *Cigány népesség Magyarországon*. Budapest: Szociotypo.
- Kiss J. P. (2008): Aprófalvasodás és aprófalvaink sorsa – történelmi metszetben. In: Váradi M. M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*, 29–68.
- Kovács É. (szerk.): (2007): *Közösségtanulmány*. Módszertani jegyzet. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék.
- Kovács K. (2008): Kistelepülések lépéskényszerben. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum.
- Ladányi J. –Szelényi I. (2001): Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő*, 11: 94–98.
- Ladányi J. –Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó: Budapest.
- Lewin, K. (1975): *Csoportdinamika*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó
- Márfi A. (2005): Baranya cigánytelepeinek felszámolása a tanácskorszakban. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors*. Pécs: Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, 157–169.
- Messing V. (2006): Lyukakból szőtt háló: háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények között. *Szociológiai Szemle*, 2: 37–54.
- Neményi M. (2007): Serdülő roma gyerekek identitás-stratégiái. *Educatio*, 1: 84–98.

- Stewart, M. (1994): *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest: T-twins Kiadó-MTA Szociológiai Intézet-Max Weber Alapítvány.
- Stewart, M. (2001): Depriváció, romák és az underclass. *Beszélő*, 7-8: 82-95.
- Stewart, M. (2009): *Roma and Gypsy 'ethnicity' as a subject of anthropological enquiry*. Kézirat.
- Szalai A. (1997): A „mi” és az „ők” határai, avagy a beások „belülről”. *Regio*, 1: 104-126.
- Szalai J. (2000): Az elismerés politikája és a cigánykérdés. In: *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Új Mandátum, 531-572.
- Szuhay P. (1993): Utóparasztosodó cigányok az északkelet-magyarországi régióban *Phralipe*, 1: 13-15.
- Szuhay P. (2004): A társadalmi együttműködés megteremtése és optimalizálása cigányok és magyarok között Szendrőládon. *Új Holnap*, Nyár, 156-170. www.ujholnap.hu
- Szuhay P. (2007): Romakutatások. In: Kovács Éva (szerk.). *Közösségtanulmány*, 88-103
- Váradai M. M. (2007): Szegénység, kirekesztettség. In: *Közösségtanulmány*, 69-87.
- Váradai M. M (szerk.): (2008): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum.
- Virág T. (2007): Migrációs folyamatok az aprófalvakban. In: *Közösségtanulmány*, 134-145.
- Virág T. (2008): Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle*, 1: 41-59.
- Virág T. (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Budapest: Akadémiai.

Reziliens életutak, avagy A hátrányok ellenére sikeresen kibontakozó iskolai karrier

Ceglédi Tímea

cegledi.timea@cherd.unideb.hu

ÖSSZEFOGLALÓ: Tanulmányunk középpontjában olyan hallgatók életútjai állnak, akik kedvezőtlen társadalmi háttérük ellenére sikeres felsőfokú tanulmányokat folytatnak. A vizsgált hallgatókat rezilienseknek, a társadalmi hátrányok ellenére sikeresen kibontakozó iskolai karrier jelenségét pedig rezilienciának nevezzük. Ez a megközelítés újnak számít a társadalmi háttér és az iskolai pályafutás közötti kapcsolatot vizsgáló kutatások körében, hiszen olyan atipikus eseteket mutatunk be, amelyekben nem érvényesül a megszokott összefüggés, miszerint a kedvezőtlen társadalmi háttér csökkenti a sikeres tanulmányok valószínűségét. Az atipikus esetek vizsgálatával arra szeretnénk választ kapni, hogy mi áll a kivételes sorsok háttérében, melyek azok a rezilienciátényezők, amelyek erősítése által a hasonló társadalmi helyzetű gyermekek és fiatalok is képesek lehetnek leküzdeni hátrányukat, és olyan sikeres hallgató válhat belőlük, mint interjúalanyainkból.

Mivel a kivételekre való odafigyelés meghonosodása csak nemrég kezdődött a hazai tudományos diskurzusban, tanulmányunkat annak megindokolásával kezdjük, hogy miért teszünk szociológiai vizsgálat tárgyává egy olyan társadalmi jelenséget, amely nem simul bele a megszokott társadalmi összefüggésekbe. A rövid bevezető után az általunk vizsgált jelenség megragadására és mögötteseinek feltárására alkalmas elméleteket mutatjuk be. Kérdéseinkre elsősorban a reziliencia fogalma köré csoportosuló nemzetközi szakirodalomban találtunk válaszokat, de beszámolhatunk a kérdéseink megválaszolásához közelebb vivő hazai munkákról is.

Az empirikus részben reziliens hallgatókkal készült életútinterjúkat elemzünk (n=29 fő). A vizsgálatból arra szeretnénk választ kapni, hogy milyen mögöttesek játszanak szerepet a vizsgált életutak sikerében. Az elemzés során a reziliens hallgatók karrierjére befolyással bíró rizikó- és kompenzáló tényezőket, valamint ezen tényezők dinamikus kapcsolatait mutatjuk be.

KULCSSZAVAK: reziliencia, iskolai teljesítmény, társadalmi háttér, felsőoktatás

1. Bevezető: kivételek a tudományban¹

A tudományok képviselői gyakran küzdenek azzal a problémával, hogy egy-egy paradox jelenséget nem tudnak az érvényes elméleti keretek között, az érvényes paradigma alapján kellőképpen megmagyarázni. Thomas S. Kuhn ezt *végzetes anomáliának* nevezte (Kuhn 1984). Ez azt jelenti, hogy a vizsgált rendszerben eddig feltárt törvényszerűségeknek nem megfelelő, vagy azzal ellentétes jelenségekkel, folyamatokkal találkozunk.

John Bowlby, a korai kötődés elméletének kidolgozója például fejlődési rendellenességnek tekintette, amikor a súlyosan traumatizált csecsemők és kisgyermek egy része nem az elvárt módon fejlődött: ezek a csecsemők és kisgyermek egy része ugyanis nem patológikus tüneteket produkáltak – ahogy az a korai kötődés-elmélet alapján elvárható lett volna –, hanem átlagon felüli kreativitást és vitalitást mutattak (idézi Békés 2002).

Az ilyen nem várt esetek sokszor zavarba ejtik a tudósokat. A cél ugyanis, hogy minél teljesebb körű magyarázatokat és szabályszerűségeket találjanak. Ez azonban nem mindig sikerül.² A szabályszerűségek gyakran nem determinisztikusak, hanem inkább tendenciaszerűek, sztochasztikusak, különösen azokban a tudományokban, amelyekben az ember, a homo hominis a vizsgált tárgya. Ezek a sztochasztikus mintázatok a kivételekre eltérő mélységben és módon tudnak választ adni.

Az anomáliákkal többféleképpen konfrontálódhat a tudományos közösség, az ignorálástól a hasznosításig (Hronszyk 2002).³ Jelen tanulmány a bennük rejlő lehetőségeket próbálja megragadni, így ahhoz a nézethez áll közelebb, amely úgy tekint az anomáliák vizsgálatára, mint amely továbblandíti, gazdagítja a tudományt, hisz további kutatásokra, a fennálló elméletek pontosítására készíti a tudósokat (Kuhn 1984). E vizsgálatok eredményeképp nem a már felfedezett szabályszerűségek érvényessége csorbul, hanem ezzel ellentétben: azok még pontosabb megismerése, megértése válik lehetővé. Tanulmányunk is egy ilyen, a nagy összefüggésekbe nehezen beleilleszthető, nehezen magyarázható, a feltárt paradigma szabályainak nem megfelelő jelenség, anomália vizsgálatát tűzte ki célul.

A kivételekre való felfigyelés segítette például Durkheimet és Weber is abban, hogy az általuk vizsgált társadalmi jelenségeket mélyebben megismerjék, valamint abban, hogy az összefüggéseknek a hétköznapi megismerés hibáitól terhes magyarázatait elvesseék.

Durkheimet – a többi között – a kivételek segítették abban, hogy az öngyilkos-

1 Köszönettel tartozom Prof. Dr. Ferge Zsuzsának, aki felhívta a figyelmemet a reziliencia fogalmára, Dr. habil. Fényes Hajnalkának, aki tanulmányom megírását segítette, Dr. habil. Fónai Mihálynak, aki az interjúk elemzésében nyújtott segítséget, Prof. Dr. Pusztai Gabriellának, aki rendelkezésemre bocsátotta az interjúkat, valamint az interjúk elkészítésében közreműködő hallgatóknak.

2 Talán a szociológiára igaz ez leginkább, amely a társadalomban zajló folyamatok mintázatait vizsgálja. A szociológus arra törekszik, hogy szabályszerűségeket találjon az általa vizsgált rendszerben: a társadalomban.

3 Rouse (aki Thomas S. Kuhn fejtegetéseit gondolja tovább) szerint alapvetően kétféleképpen értelmezhetőek az anomáliák (idézi Hronszyk 2002). A reprezentacionalista értelmezés szerint ítélkező kutatók az elméletekkel szembeni ellenpéldának tekintik az anomáliákat. „A gyakorlati értelmezés szerint viszont az anomáliák annak a tudatosítását jelentik, hogy valami jelentőset nem értenek vagy nem adekvát módon kezelnek, de még nincs meg annak a világos tudata, hogy mi is a probléma” (Hronszyk 2002: 182).

ság társadalmi meghatározottságát bebizonyítsa, s a téves ok-okozati viszonyokat elvesse *Az öngyilkosság* című monográfiájában (Durkheim 2000). Ilyen kivételek voltak például a nem elmebeteg jellegű öngyilkosságok; az alacsony alkoholfogyasztású, de magas öngyilkossági arányt mutató megyék; az olyan öngyilkosok, akik családjában nem fordult elő öngyilkosság; az éghajlati tartomány alapján várható öngyilkossági elterjedtségben mutatkozó anomáliák (például Észak-Olaszországban); vagy a francia hadsereg moszkvai visszavonulásakor megfigyelhető öngyilkossági hullám, amely nem egy meleg évszakban, hanem pont ellenkezőleg: télen történt. Weber „*A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*” című könyvében pedig a protestánsok erőteljesebb gazdasági részvételének és sikereinek magyarázatában vetette el azt az akkori köznapi életben elfogadottnak vélt magyarázatot, „népies szkémát”, miszerint a katolikusok „világtól való elfordulása” okozza, hogy nem ők, hanem az „antiaszketikus életörömöt” magukénak valló protestánsok választják a kockázatosabb, ám jövedelmezőbb foglalkozásokat, s töltik be az éledező kapitalizmus kulcspozícióit (Weber é. n.). A többi között a világyűlölő francia kálvinisták, a francia felsőbb rétegek vallásellenes katolikusai vagy a német felsőbb rétegek közömbös protestánsai voltak azok a kivételek, akiknek léte a magyarázat pontosításának szükségességét alátámasztotta.

Az ilyen, a hétköznapi életben is megfigyelhető szabályszerűségek egyik példája jelenti tanulmányunk tárgyát: a diákok társadalmi háttere és iskolai teljesítménye közötti kapcsolat. E szabályszerűség szerint a kedvezőtlen társadalmi háttér gyengébb iskolai teljesítményt von maga után, míg a kedvező feltételek sikeres iskolai előmenetelt valószínűsítene. Ehhez az összefüggéshez is – hasonlóan az öngyilkossághoz vagy a protestánsok eltérő gazdasági viselkedéséhez – hétköznapi magyarázatok sora kínálkozik. A közbeszédben például a családok szerényebb anyagi helyzete vagy a gyermekek alacsonyabb szellemi képessége a leggyakoribb ilyen magyarázat. A tudomány már sok szálon bizonyította a kapcsolat létezését, és tett kísérletet annak magyarázatára. A társadalmi háttér és iskolai teljesítmény közötti viszonyt leírták és magyarázták különböző korú diákok körében, különböző országokban, különböző iskolai szinteken, számos társadalmi kontextusban (pl. Ferge 2006; Ladányi – Csanádi 1983; Gázsó – Laki 1999; Gázsó 2006; Róbert 2000b; Kozma 1998; Mollenhauer 2003; Lawton 2003; Rosen 1998; Bourdieu 1978, 1998, 2003).⁴ Az olyan kemény mutatók, mint a szülők iskolai végzettsége, a lakóhely vagy a szülők foglalkozási státusa és az iskolai teljesítmény közötti kapcsolat leírása igen jól feldolgozott terület. Emellett vizsgálatok sora próbálja ezeken az összefüggéseken túlmutatva a puhább mutatókat, a mediátorokat, kulcsdimenziókat is megragadni. Bourdieu és Coleman például a család és/vagy kortársak tőkeforrásaival, Bernstein pedig a nyelvi kódokkal gazdagította az összefüggés magyarázatát, árnyalását (Bourdieu 1978, 1998, 2003; Coleman 1998; Bernstein 2003).

4 Ezek részletes bemutatását lásd: Ceglédi (2008a).

Jelen tanulmányban is e hatás mélyebb megismerésére törekszünk. Ezúttal azonban úgy tesszük ezt, hogy az anomáliákra összpontosítunk, azaz az ellenpéldákat, a sztochasztikus összefüggésnek ellentmondó eseteket vizsgáljuk. Olyan hallgatók életútjait elemezzük, akik kedvezőtlen társadalmi háttérük ellenére ki-magasló teljesítményt nyújtanak tanulmányi pályafutásuk során.⁵

Mindig is voltak olyanok, akik az alsóbb társadalmi rétegekből kiemelkedtek, vagyis akik a családi háttér vagy más jellemzők (pl. a nem – Fényes 2010) alapján várható teljesítményt fölülmúlták. Ez gyakran természetes velejárója a strukturális társadalmi változásoknak, az iskolarendszer expanziójának, átalakulásának (pl. Andorka – Bukodi – Harcsa 1994; Kozma 2004). Az ilyen változások során is kimutathatók olyan összefüggések, hogy bizonyos családok gyermekeitől bizonyos teljesítmény várható. A tendenciába bele nem simuló esetek azonban ekkor is megjelennek. Noha a strukturális változások sodorják az embereket, ezen változások kontroll alatt tartásával ki lehet szűrni a kivételes eseteket. Elemzésünk is erre törekszik.

2. A reziliencia meghatározása

Az általunk vizsgált csoportot, azaz a hátrányaik ellenére sikeres diákokat, fiatalokat az angol nyelvű szakirodalomban gyakran a reziliens vagy a sebezhetetlen jelzővel illetik – olykor szinonimaként használva a két kifejezést. Alva (1991) például azokat a diákokat nevezi sebezhetetlennel (*invulnerable*), akik kimagasló tanulmányi átlaggal rendelkeznek, ugyanakkor alacsony szocioökonómiai státuszú családból származnak. Perez és munkatársai (2009) a reziliens jelzővel illetik a hasonló diákokat. Az általunk vizsgált hallgatók szintén olyan társadalmi hátrányokkal rendelkeznek, amelyek a hasonló körülményekből érkezők többségének iskolai pályafutását negatívan befolyásolják. Mivel megkérdezetteink ennek ellenére kimagaslóan teljesítenek, reziliensnek nevezzük őket.

A reziliencia fogalom tehát egyrészt ahhoz kínál fogódzót, hogy milyen ismérvek alapján azonosíthatjuk a reziliens diákokat, hogyan ismerhetjük fel a jelenséget, amikor valaki hátrányai ellenére sikeres iskolai karriert tudhat magáénak. A tudományt azonban nem csak a reziliencia jelenségének pusztá azonosítása és leírása foglalkoztatja, hanem az is, hogy mi áll a háttérben. Egy velünk született alkalmazkodási képesség? A társadalmi környezet eddig nem vizsgált tényezői rejtik magukban a választ a kivételes életutakra? Vagy nem is nevezhetőek kivételesnek a nehézségek ellenére boldogulók, mert a társadalmi-kulturális evolúció természetes velejárója az outlier-ek „kitermelése”? A következőkben a fogalom „fokozatos felöltöztetésével” mutatjuk be, hogy miképpen nyújthatnak segítséget a reziliencia különböző megközelítései az általunk feltett kérdésekre.

5 Tanulmányunk nem foglalkozik azokkal a tanulókkal, akik a vizsgált összefüggés anomáliáinak másik pólusát jelenthetik: azaz a kedvező szociokulturális háttér ellenére alacsonyan teljesítőekkel. Nem kétséges azonban, hogy ezen életutak vizsgálata is fontos adalék lehet a vizsgált összefüggés megértéséhez.

2.1. A reziliencia mint egyszerű pozitív viselkedés

A reziliencia legszűkebb értelmezéseinek egyike az, amikor egyszerűen a motivált, magas önbecsüléssel rendelkező diákokat nevezik reziliensnek, függetlenül attól, hogy ez a tulajdonságuk valamilyen nehézség (például kedvezőtlen társadalmi háttérük) ellenére alakult-e ki vagy sem. Read 1999-es vizsgálatában tanárokat interjúvált meg arról, hogy ők milyen szempontok alapján különböztetik meg a reziliens diákokat a nem reziliensektől (idézi Waxman – Gray – Padrón 2003). A tanárok a következő szempontokat sorolták fel: szülői gondoskodás/közreműködés, a diák motivációja valamint a diák önbecsülése. Hasonlóképpen közelítette meg a fogalmat Waxman, Huang és Wang is, akik közös vizsgálatukban szintén a tanárok megítélése alapján választottak ki minden osztályból 3 reziliens és 3 nem reziliens tanulót. A vizsgálatban azokat nevezték reziliensnek, akik kimagaslóan teljesítenek a teljesítményteszteken, akik kimagaslóak a napi iskolai munkában, nagyon motiváltak, valamint azokat, akik állandóan és aktívan jelen vannak az iskolában (idézi Waxman – Gray – Padrón 2003).

Ezekben a megközelítésekben nem kap szerepet az a – jelen kutatás szempontjából egyébként kulcsfontosságú – tényező, hogy a vizsgált diákok pozitív viselkedése valamilyen nehézség ellenére tapasztalható-e vagy sem. Az európai tudományos diskurzusban a reziliencia valamelyest tartalmasabb jelentéssel bír, s egyfajta „rugalmasságot”, „ellenálló képességet” jelent. Leggyakrabban a „boldogulás a nehézségek ellenére” szinonimájaként, tehát valamilyen hátráltató körülmény ellenére megtapasztalható kivételes jelenségként tűnik fel. A Nemzetközi Reziliencia Projekt definíciójában is ez a megközelítés kap hangsúlyt: „A reziliencia olyan univerzális képesség, amely lehetővé teszi egy személy, egy csoport vagy egy közösség számára, hogy megelőzze, minimálisra csökkentse vagy legyőzze a megpróbáltatások káros hatásait. (...)”⁶ (Grotberg 1996, oldalszám nélkül).

A reziliencia egyszerű, pozitív viselkedésen alapuló értelmezése tovább árnyalható, ha megvizsgáljuk, hogy milyenek lehetnek ezek a megpróbáltatások, és hogy minden megpróbáltatásra ugyanúgy reagálnak-e az egyes személyek, csoportok vagy közösségek. Sameroff azt a megállapítást vonja le, hogy a reziliencia komplex fogalom, s a nehézségek ellenére tapasztalható boldogulást nem lehet egysíkúan felfogni (Luthar vizsgálatára utalva idézi Sameroff 2005). Abból indul ki, hogy a megpróbáltatások legkülönbözőbb formái adódhatnak az életben, amelyekhez különböző megbirkózási stratégiák kapcsolódnak. Azt mondja, hogy ha csak egyetlen területen vizsgáljuk a megbirkózási képességet, és ott pozitív magatartást tapasztalunk, nem biztos, hogy más területeken is hasonlótl figyelhetünk meg. Azok a gyerekek például, akik sikeresen alkalmazkodnak egy bizonyos környezeti viszonyokhoz, más területeken ugyanúgy küzdhetnek érzelmi problémákkal, például depresszióval (Sameroff 2005). Ilyen belső rizikótényező például az alacsony önbecsülés, a határozatlan életvezetés, a továbbtanulási aspiráció alacsony

szintje stb. Sugland és szerzőtársai arra hívják fel a figyelmet, hogy az életút különböző szakaszain a megbirkózási képességek eltérő formáival találkozhatunk. A reziliencia tehát egy *komplexebb fogalom*, amely nem egyenlő a pozitív belső viselkedéssel (Sugland – Zaslow – Nord 1993). E belső komplexitás megragadása azonban még mindig nem elegendő.⁷ A környezeti tényezőket ugyanúgy vizsgálat tárgyává kell tennünk, mint a diákok azokra adott válaszait.

2.2. A rizikótényezők

A környezeti tényezők közül először azokat vesszük szemügyre, amelyek negatív irányba hatnak, vagyis azokat, amelyekkel szemben a pozitív viselkedés kialakulhat. A környezet rizikófaktorait két csoportba sorolhatjuk. Beszélhetünk egyrészt az életút során átélt nagyobb feszültséggel teli életeseményekről – ezeket nevezzük kríziseknek –, másrészt a mindennapokban jelentkező, állandóan jelenlévő, kisebb feszültségkeltő tényezőkről (Sugland – Zaslow – Nord 1993). Mind a krízisek, mind pedig a mindennapi problémák előfordulnak minden ember életében (leválás a szülőktől, új iskolai környezetbe kerülés, betegség stb.) – mondják a szerzők. Kihangsúlyozzák továbbá, hogy ezen események gyakorisága és az egyének ezekre adott válaszai társadalmilag meghatározottak. A társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő rétegek gyermekeinek életében ugyanis a mindenki életét érintő változások okozta problémák mellett halmozottabban jelentkeznek egyéb hirtelen bekövetkező események, és a mindennapokban folyamatosan jelenlévő feszültségkeltő tényezők is súlyosabbak. Mindezek az iskolai pályafutásra is hatással lehetnek: válás, munkanélküliség, kriminalizmus, anyagi nehézségek, háború, terrorizmus, természeti katasztrófák, családon belüli erőszak, kínzás, tüzesetek, árvaság stb. (idézi Sugland – Zaslow – Nord 1993; Masten et al. 2008). Masten és szerzőtársai (2008) arra hívják fel a figyelmet, hogy ezen rizikótényezők csak ritkán fordulnak elő önmagukban. Leggyakrabban kumulálódva, egymás hatását erősítve jelentkeznek.

Miért tapasztaljuk azt mégis, hogy ezen társadalmi rétegekben is találkozunk olyanokkal, akik mentesülnek a rizikótényezők alól – legalábbis iskolai pályafutásukat illetően? Lehetséges, hogy ezekben a kivételes életutakban kevésbé halmozottan jelentkeznek a rizikótényezők?

A vizsgálatok szerint például azok a gyerekek, akik a rizikótényezők közül csak egyel-kettővel találkoznak, másképpen viselkednek, mint akiknél halmozódva, vagy mélyebben jelentkeznek ugyanezek a tényezők (Waxman – Gray – Padrón 2003). Rutter arra mutatott rá, hogy ha csak egyetlen rizikófaktor⁸ volt jelen az általa vizsgált gyermekek környezetében, az nem növelte a pszichiátriai rendellenességek valószínűségét, kettő vagy három ilyen tényező azonban már igen (idézi Sugland – Zaslow – Nord 1993).⁹

7 A belső tulajdonságok részletes tárgyalásától eltekintünk, mivel azt számos neves kutató megtette már a pszichológia erre alkalmas fogalmaival és eszközeivel – lásd Sugland és munkatársai (1993); Sameroff (2005); valamint Waxman és munkatársai (2003) összefoglalását.

8 Pl. súlyos családi viszály, alacsony szocioökonomiai státusz, népes család, az apa kriminalitása, az anya pszichiátriai rendellenessége, állami gondozásba vétel stb.

9 A Waxman – Gray – Padrón szerzőtrío úgy véli, hogy ezen rizikótényezők halmozódását és mélységét meg lehet mérni, s

Jelen tanulmány egyik kérdése, hogy ez vajon így van-e az általunk vizsgált reziliensek körében is, vagy éppen az a titkuk, hogy náluk nem „sűrűsödnek” a problémák egy-egy életpillanatban, esetleg szerencsésen „adagolódnak” az egyes életszakaszok során (minden egyes individuum életében ugyanis az idők folyamán változnak mind a veszélyt jelentő, mind pedig a jótékony hatású tényezők – Masten et al. 2008).

Felmerülhet a kérdés, hogy egyes reziliensként azonosított hallgatók valójában a rizikótényezők hatásaitól megkímélve, burokban élnek-e. Lehetséges, hogy a rizikótényezőkkel szembesülők is sikeresek lehetnek iskolai pályájuk során? Ha pedig lehetséges, akkor mi áll a sikerük hátterében?

2.3. A kompenzáló tényezők

A rizikófaktorok hatását azok a pozitív, kompenzáló tényezők olthatják ki, amelyek elősegítik a nehézségekkel való megküzdést. A témával foglalkozó szerzők egybehangzóan a kompenzáló tényezők két csoportját különböztetik meg egymástól: a külső/környezeti és a belső tényezőket (pl. Sameroff 2005).

A források egy részében egyértelműen a *környezeti hatások* irányába érezhetünk hangsúlyeltolódást. A Sameroff (2005) által összegyűjtött kutatások sorra azt bizonyítják, hogy a kihívások és fenyegető körülmények ellenére tapasztalható sikeres alkalmazkodás nem egyedül az egyének belső személyes tulajdonságainak köszönhető. Az említett kutatások azokat a faktorokat vizsgálják, amelyek képesek a rizikótényezők kompenzálására, ezáltal segítik a magas kockázattal rendelkező csoportok sikerét. A kutatások tanulságaként azt a megállapítást vonhatjuk le a külső tényezőkről, hogy összehasonlíthatatlanul nagy szerepet játszanak a rezilienciával kapcsolatos pozitív eredmények kialakulásában. A külső tényezők sorában a gondoskodó család, az elfogadó kortárs csoport, a megfelelő iskola, a szomszédság – annak „közösség” értelmében –, valamint a pénzügyi források jelennek meg, amelyek mind-mind jótékony hatással bírnak (idézi Sameroff 2005). A külső hatások meghatározóbb voltát a következő eredménnyel bizonyítja a szerző: a magas kompetenciákkal rendelkező, de magas kockázatú környezetben élő gyerekek kevésbé fejlődnek, mint az alacsony kompetenciával rendelkező, de alacsony kockázatú környezetben nevelkedő gyerekek. Sameroff (2005) tehát a család, az iskola, a közösség és a kortársak közös erejét hangsúlyozza a reziliencia kialakulásában. Bass László és Darvas Ágnes (2008) szociálpolitikai megközelítésben beszélnek a rezilienciáról, és ők is a külső tényezők meghatározó szerepét emelik ki a gyermek jól-léte, a megpróbáltatásokkal való megküzdés képességének kialakulása kapcsán, különösen óvodás korban.

A környezet elsődlegességét hangsúlyozó kutatási irányokat az az elvárás is vezérli, hogy kézenfekvő, jól bevethető recepteket kínáljanak az iskolák, a szülők vagy a kortársak felé a reziliencia erősítésére (pl. Sugland – Zaslow – Nord 1993).

ez alapján következtetni lehet az érintettek megbirkózási képességére (Waxman – Gray – Padrón 2003). A rizikótényezők mérésére vállalkozott a Luthar – Zigler szerzőpáros is (idézi Sugland – Zaslow – Nord 1993).

Masten és szerzőtársai például az iskola kiemelkedő szerepét hangsúlyozzák, mivel az értelmiségi környezettel való első találkozást gyakran az iskolák biztosítják, mégpedig a pedagógusok személye vagy olyan eszközök által, amelyekhez otthon ritkább esetben férnek hozzá a hátrányosabb helyzetű gyermekek (pl. hangszerekhez, sporteszközökhöz, könyvekhez) (Masten et al. 2008; Kende 2005). Mindamellet számos rezilienciakutató az iskolát a protektív faktorok elsődleges színterének, az általános adaptációs modellek fejlesztőjének tekinti (Masten et al. 2008; Kapitány – Kapitány 2007). Masten és munkatársai (2008) szerint az iskola egy olyan hely, ahol nem csak protektív, hanem rizikófaktorok is jelen vannak, amit ideálisnak tart, hiszen azt vallja, hogy az iskolában felügyelet mellett mehetnek végbe a negatív életesemények. A társadalmi megpróbáltatások által veszélyeztetett gyermekek számára az iskola jelenti az egyik leginkább támogató környezetet, ahol a nehézségekkel való megküzdés stratégiái kialakulhatnak. A szerzők kulcsfontosságúnak tartják az olyan személyek jelenlétét az iskolában, akik figyelemmel kísérik a gyermekek életét, s akik szakértőként tudnak beavatkozni a kockázatos szituációkba. Az iskola tehát egyfajta „védőoltás” funkciót tölthet be a sikeres adaptációk kialakításában.

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon a környezet számára nyújtott receptek valóban hatásosak-e. Vajon kimerítő magyarázatot kapunk a reziliens életutakra, ha elfogadjuk a környezeti tényezők kizárólagos hatását? Vagy a belső tényezők nélkül nem értelmezhetők a környezeti tényezők sem?

2.4. *Belső és külső tényezők együttese*

A belső és külső tényezők viszonyát segít megérteni az a tanulmány, amely az ökológia rendszerében helyezi el a reziliencia fogalmát (Békés 2002).¹⁰ Békés Vera a különösen reziliens személyiségről azt mondja, hogy „átlagon felül hajlamos egy helyzetnek, eseménynek a jövőre nézve aluldeterminált voltát felismerni, a helyzetet újraértelmezni, és például a szükségből erényt kovácsolva a váratlan lehetőségeket megpillantani” (Békés 2002: 221). Azt is leszögezi, hogy a reziliencia nem csak magából az egyénből fakad. A környezeti erőforrások legalább olyan fontosak. „A reziliencia a viszontagságos körülményekkel szemben megnyilvánuló képesség a boldogulásra, érlelődésre s a kompetencia növelésére. Ezek a körülmények lehetnek biológiai rendellenességek vagy környezeti akadályok. A viszontagságos körülmények továbbá lehetnek krónikusak és sűrűek vagy súlyos és nem gyakori válságok. Ahhoz, hogy az egyén boldoguljon, gyarapodjon, érlelődjön, kompetenciáját növelje, mozgósítania kell minden erőforrását, legyen az biológiai, pszichológiai vagy környezeti” (Gordon rezilienciaolvasatát idézi Békés 2002: 221).

¹⁰ Békés a rezilienciát episztemológiai összefüggésben vizsgálja. Azt demonstrálja vele, hogy egy jelenség magyarázatában miként honosodik meg egy új fogalom, „lendül működésbe”, s csoportosítja át a tudományok korábbi rendszerét (Békés 2002). Nem az az elsődleges célja tehát, hogy a fogalmat a gyakorlati hasznosulás/alkalmazás útján továbbblendítse, s nem egy gyakorlati probléma megértéséhez hívja segítségül. A fogalom tudományos meghonosodásának vizsgálata során mégis jól csokorba szedi és rendszerezi azokat az ismerteket, amelyekből mi is meríthetünk.

A belső és külső tényezők együttes figyelembevételét hangsúlyozzák Waxman, Gray és Padrón is. Közös tanulmányukban olyan vizsgálatokat mutatnak be a rezilienciához kapcsolódóan, amelyek eredményei mind arra utalnak, hogy a nehézségek ellenére történő boldoguláshoz pozitív belső és külső tényezők egyaránt szükségesek (Waxman – Gray – Padrón 2003). Rutter például mentális betegségben szenvedő szülők gyerekeit vizsgálta, és azt találta, hogy a támogató iskolai környezet és az erős belső tulajdonságok egyaránt védőfaktorot jelentettek ezeknél a gyerekeknél, így a szülő(k) betegsége nem idézte elő az ilyenkor várható problémákat (idézi Waxman – Gray – Padrón 2003 és Sugland – Zaslow – Nord 1993). Werner és Smith pedig egy 1955-ben született kohorszban végzett longitudinális vizsgálatot, amely tagjainak egyharmada magas kockázatú csoporthoz tartozónak minősült (szegénységbe születtek, valamint családjaik számos ebből adódó egyéb problémával is küszködtek) (idézi Waxman – Gray – Padrón 2003 és Bass – Darvas 2008). Közülük minden harmadikból jól teljesítő, felelősségteljes felnőtt lett. Sikerük titkát a szerzőpáros három tényezőben vélte megragadni: a személyiség alkati jellemzőiben, a szeretetteljes családi kötődésben, valamint a környezetben fellelhető külső támogatórendszerben. Garmezy is hasonló hármastájtást követett, amikor a *védelmesző faktorok* három csoportjáról beszélt: a gyermek személyes tulajdonságai, a család tulajdonságai, valamint a külső támogatás (idézi Sugland – Zaslow – Nord 1993 és Henderson 2007). A továbbiakban azt mutatjuk be, hogy milyen viszonyban vannak egymással a külső és a belső tényezők.

2.5. A belső és külső tényezők közötti dinamikus kapcsolat

Masten és szerzötársai (2008) a belső és külső tényezők közötti dinamikus kapcsolatra hívják fel a figyelmet. Szerintük, ha valaki sikeresen megküzd egy kihívással, az az eredményes külső és belső adaptáció együttes eredménye. Úgy vélik, hogy még az olyan esetekben is, amikor kizárólag belső folyamatok eredményének tűnik a megküzdés (pl. felépülés egy trauma után), figyelembe kell venni a komplex külső hatásokat, amelyek a felépülésben szerepet játszottak. Ugyanakkor a környezetben elérhető erőforrások önmagukban haszontalanok, ha azt az egyén nem képes felismerni és saját boldogulásának szolgálatába állítani. Sugland és szerzötársai (1993) a *folyamatjellegre, a nehézségekkel való megküzdés dinamikai mivoltára* hívják fel a figyelmet. Szerintük krízis idején a védelmesző faktorok (tanárok, barátok, család bátorítása) erősítése különösen fontos, ugyanakkor az is szükséges, hogy ezek folyamatosan jelen legyenek az életút folyamán. Masten és szerzötársai (2008) hozzátették, hogy a folyamatosság mellett a sokoldalúság, a többféle támogatási stratégia együttes alkalmazása is fontos. A szerzők felvetik a kérdést, hogy vajon mi a célravezetőbb? Megelőzni a kockázatos eseményeket, vagy megtanítani a gyerekeket arra, hogy hogyan küzdjenek meg velük. Összességében a megelőzést tartják „kifizetődőbb” megoldásnak, ugyanakkor azt is le-

szögeznek, hogy bizonyos kihívásokkal mindenkinek szembe kell néznie, apróbb nehézségeken kell „megedződnie”, így leginkább arra kell törekedni, hogy ezek felügyelet mellett, támogató környezetben menjenek végbe. A már átélt nehézségek esetében pedig figyelni kell arra, hogy a problémákat ne vigyék magukkal tovább a gyerekek – ahogy a szerzők fogalmazzák –, továbbgörgetve maguk előtt, mint egy hógolyót (Masten et al. 2008).

A belső és külső tényezők közötti dinamikus kapcsolat legsikeresebb megnyilvánulási formája, amikor az egyén *belülről* fakadóan képes a környezetben elérhető *külső* tartalékok mozgósítására. Masten és munkatársai (2008) ezt olyan promotív és protektív faktorokat kínáló adaptív rendszerek egészséges működése mellett tartják csak elképzelhetőnek, mint a család, az iskola vagy a kortárskapcsolatok. Ezen rendszerek teszik lehetővé, hogy az illető védett legyen, illetve, hogy mozgósítani tudja tartalékait baj esetén. Úgy vélik, hogy ezek a rendszerek az emberi fejlődés természetes velejárójaként jöttek létre, a biológiai evolúció és a kultúra által kialakult és átörökölt természetes mechanizmus eredményei, s magától értetődő tulajdonságuk, hogy erőforrásként állnak az egyének rendelkezésére. Ebben az olvasatban a reziliencia nem egyfajta kivételes jelenség, hanem – ahogy a szerzők fogalmazzák – egyszerű „hétköznapi csoda” (Masten et al. 2008; Kapitány – Kapitány 2007). Mindamelllett az egyéni adaptációk mögött az emberi Nem adaptációja, túlélési törekvése áll, a kihívásokra adott adaptációs válaszok a szocializáció során megtapasztalt, a társadalom történelmi folyamatai során létrejött, a rendszerré összeálló háttérerőkből és támaszt nyújtó lételemekből táplálkoznak. Az egyén a legkülönfélébb módon kombinálhatja (tudattalanul) a háttérerőket, amelyekre adaptációs erőforrásként tekint. Adaptációs elemként használhat fel mindent, ami körülveszi, mindent, ami bármilyen hozadéka révén az adaptációs technika részévé válhat (s ezek az elemek olykor ellentétei is lehetnek egymásnak, például egyes kihívásoknál a falusi, másoknál a városi lét előnyei lesznek a beépíthető elemek) (Kapitány – Kapitány 2007). De vajon ezek az elemek mindenki számára egyformán elérhetőek?

2.6. *Külső és belső kompenzáló tényezők a társadalmi hovatartozás függvényében*

A rizikótényezőkkel kapcsolatban egyes fent említett szerzők azt vallják, hogy a társadalmi hovatartozás befolyásolja az életút során jelentkező rizikótényezők mennyiségét, minőségét, felbukkanási sűrűségét. Ebből arra következtethetünk, hogy a kompenzáló tényezők mennyisége és felhasználósága szintén a társadalmi hierarchiában elfoglalt helytől függ. A Kapitány – Kapitány szerzőpáros által körbejárt összefüggés a következőkből indul ki. A társadalmi hierarchia magasabb fokán állók számára szélesebb a merítési bázis az elérhető erőforrások tekintetében, a társadalom anyagi javakbeli, hatalmi és tudásbeli rétegzettsége a megkü-

dés sikerességében is leképeződik, így a hátrányosabb helyzetűek rendelkezésére kevesebb adaptációs eszköz áll. Mindezt tetézi, hogy az egyes rétegek közötti szakadékkal való szembesülés már önmagában is gyengíti az egyént (Kapitány – Kapitány 2007). Mi okozza azt mégis, hogy a társadalmi ranglétra alsóbb csoportjaiból származó gyerekek között is vannak néhányan, akik sikeresen megtalálják a társadalomban fellelhető háttérerőket, hatékonyan sajátítják el az azok használatához szükséges megküzdési stratégiákat, adaptációmódokat, és válnak kivételes egyetemi/főiskolai sikereket elkönnyvelhető felnőttekké? A reziliencia jelenségére több magyarázat is kínálkozik.

A krízisekkel való megküzdés akkor lehet sikeres, ha a védelmi rendszerek (család, iskola, vallási és kulturális közösségek, kortárscsoportok stb.) nem gyengülnek vagy semmisülnek meg (Masten et al. 2008). Noha az alsóbb rétegekben gyakrabban előfordul ezen védelmi rendszerek sérülése, mégis kialakul egyfajta sajátos alkalmazkodás a körülményekhez. Minden társadalmi csoport kimunkálja a saját megküzdési stratégiáit, amelyek az adott viszonyok között a leghatékonyabbak. Ilyen szempontból a társadalmi egyenlőtlenség előnyös is lehet, hiszen az egyes társadalmi rétegek a saját problémáikra alkalmas receptek szerint dolgozzák ki adaptációs stratégiáikat, így egy változatos és rétegzett stratégiahalmaz alakul ki a társadalomban, amelyben az egyes stratégiakészletek az adott (társadalmi) csoport igényei mentén kellően elmélyítettek lehetnek. Amikor pedig az egyes csoportok közötti zártság lazul, és valaki az egyik csoportból átkerül a másikba, könnyedén átveheti az új csoport már kimunkált adaptációs stratégiáit, megspórolva az annak kimunkálásához szükséges energiát, ráadásul közben saját adaptációs készletét is megtarthatja (Kapitány – Kapitány 2007). Vizsgálatunk egyik kérdése, hogy vajon az általunk vizsgált reziliens hallgatók életében is megfigyelhető-e ez a „kettős adaptációs stratégia”. A magyarázatok sorában ugyanakkor ez csupán egyetlen tényező lehet.

A társadalmi hierarchián belüli pozíció olyan módon is befolyásolhatja a megküzdési stratégiákat, hogy az alsóbb rétegek tetején lévők magabiztosabbak, az adott réteg javait jobban kiélvezik, ezáltal nehézségeiken is könnyebben úrrá lesznek (Kapitány – Kapitány 2007). Egy interjú kutatás tanulságai is igazolják ezt a felvetést. Eszerint a relatív deprivációval magyarázható, hogy a megkérddezettek a közvetlen környezetükhöz viszonyítva nem érezték életkörülményeiket sokkal rosszabbnak (Kende 2005).

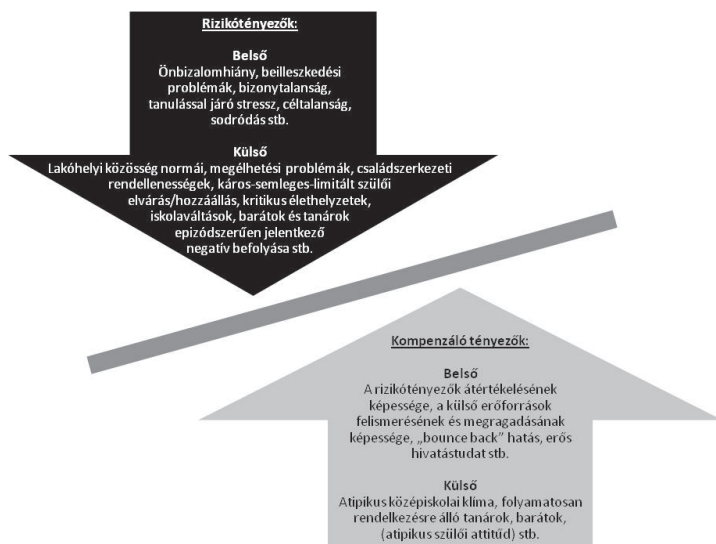
További magyarázat lehet, hogy a társadalmi hierarchia alsóbb csoportjainak életében is előfordulhatnak olyan határozottan atipikus családi (pl. pozitív szülői elvárások a továbbtanulásra vonatkozóan) vagy környezeti tényezők (pl. kulturális és társadalmi tőkében bővelkedő középiskolai klíma), amelyek az onnan feltörő egyének boldogulását segítik (Ferge 2006; Fényes – Pusztai 2004).

Mindamellet a kedvezőtlenebb helyzetben lévők számos olyan belső tulajdonságot felhalmozhatnak, amelyek a sikeres alkalmazkodást előrevetítik. Míg a fel-

sőbb rétegekben például az irányítóképesség, a politikai képességek, az absztrakciós képesség alakul ki, addig az alsóbb rétegek a túlélés napi megpróbáltatásai révén életrevalóvá, ellenállóvá válnak, a „bounce back” hatás következtében visszapattannak róluk a nehézségek, és könnyebben tudnak alkalmazkodni a folyamatos kihívásokhoz (Kapitány – Kapitány 2007; Sugland – Zaslow – Nord 1993). Ezek a pozitív kihívások ugyanakkor csak akkor lehetnek a sikeres adaptációs stratégia kifejlődésének melegágyai, ha a társadalmi hátrányok okozta zavarok nem állnak tartósan fenn, és olyan mértékben jelentkeznek csupán, hogy az a megküzdésnek, ne pedig a feladásnak kedvezzen (Masten et al. 2008; Kapitány – Kapitány 2007). Ezért azt feltételezzük, hogy a reziliens hallgatók életében a kompenzáló tényezők oldalára billen a mérleg a rizikótényezőkkel szemben.

A hátrányaik ellenére sikeres hallgatók további titka az lehet, hogy a képzési hierarchiában felfelé haladva csökken a származás hatása, így a felsőoktatás falain túlra már kevésbé jutnak el az otthonról hozott hátrányok. Ennek egyik okát Alwin és Thorton fogalmazták meg életciklus-hipotézis néven, amikor egy 18 éven át tartó, családokat vizsgáló longitudinális vizsgálat eredményeit összegezték. Eszerint minél idősebb egy gyermek, annál kevésbé számít a családi háttér (idézi Róbert 2000b). Mare és Chang is ehhez a véleményhez csatlakoznak, kiemelve, hogy a család hatása különösen akkor halványul, ha a környezet más személyei bírnak nagyobb befolyással (idézi Pusztai 2011). Richardson ezt úgy értelmezi, hogy a gyermek, ahogy növekszik, egyre jobban képes az őt körülvevő környezeti feltételek kiaknázására. A gyermekek eredményei a környezet által adott lehetőségek és rizikófaktorok kombinációjából adódnak. Ezek a tényezők folyamatosan változnak, és a gyerekek is aktívan alakítják ezek szerepét. Kisgyermekkorban még erősen függnék a közvetlen környezetet jelentő család adottságaitól. A kor előrehaladásával azonban egyre inkább meg tudnak birkózni helyzetükkel, és ahogy folyamatosan függetlenné válnak, úgy fejlődik képességük arra, hogy környezetük lehetőségeit hasznosítsák: iskola, kortárskapcsolatok, támogató szervezetek stb. (idézi Bass – Darvas 2008). A származási hatás csökkenését vallja a szelekciós folyamat-hipotézis is, amely Mare nevéhez fűződik. Eszerint az oktatás felsőbb szintjén egyre szelektáltabb csoportok vannak, akiknél már kicsi a származás hatása. Ezt az összefüggést Mare a hetvenes évekbeli Egyesült Államokban mutatta ki, s az ő munkássága nyomán számos más országban is ugyanerre az összefüggésre bukkantak (idézi Róbert 2000b; idézi Ganzeboom – Treiman – Ultee 1998).

1. ábra: Rizikótényezők és kompenzáló tényezők a hallgatók narratíváiban

Forrás: saját szerkesztés

A fent bemutatott vizsgálatok azt mutatják, hogy „a társadalmi hátrányok ellenére sikeresen kibontakozó iskolai karrier” – a reziliencia – forrásait a személyes tulajdonságok és a környezeti tényezők együttesen biztosítják (Waxman – Gray – Padrón 2003). Elemzésünkben ebből a kettős hatásmechanizmusból indulunk ki, és azt vizsgáljuk meg, hogy miként voltak képesek interjúalanyaink nehézségeik ellenére boldogulni, s ennek háttérében milyen belső és külső erőforrások álltak. Az iskolai teljesítmény társadalmi meghatározottsága ellen ható kompenzáló tényezők együttesét kívánjuk megragadni – belsőket és külsőket egyaránt (1. ábra). Abból a feltételezésből indulunk ki, hogy amikor ezen kompenzáló tényezők együttese erősebb a társadalmi hovatartozásból adódó rizikófaktorok együttes hatásánál, akkor beszélhetünk rezilienciáról. Célunk, hogy felhívjuk a figyelmet azokra a tényezőkre, amelyek erősítése által más hátrányos helyzetű diákok is képesek lehetnek leküzdeni hátrányaikat, s ugyanolyan sikeres felnőtt válhat belőlük, mint interjúalanyainkból. Ebben a Sugland – Zaslów – Nord szerzőtrío (1993) hagyományait követjük, akik szintén a rezilienciafogalom segítségével próbálták kiemelni a hátrányaik ellenére sikeres fiatalok életében kulcsszerepet játszó tényezőket.

3. A vizsgálatról

Elemzésünk alapjául egyetemistákkal, főiskolásokkal és PhD-hallgatókkal készült interjúk szolgálnak. Az interjúk felvételére a 2005/2006-os tanév őszi és tavaszi szemeszterében került sor. Az alanyok kiválasztását és a félig strukturált interjúk lebonyolítását a Debreceni Egyetem „Iskola-, oktatás- és nevelésszocio-

lógia”, valamint az „Oktatásszociológia klasszikusai” kurzusok pedagógia, szociológia és tanár szakos hallgatói, illetve neveléstudományi PhD-hallgatók végezték el, akiknek ezúton is köszönettel tartozunk.¹¹ Az interjúk elkészítésében közreműködők feladata az volt, hogy olyan hallgatókat vagy PhD-hallgatókat keressenek, akikről sokan úgy vélik a környezetükben, hogy tanulmányaikat sikeresen végzik, ugyanakkor kedvezőtlen társadalmi háttérrel rendelkeznek. A pontos instrukció az volt, hogy a megkérdezettek 4-4,5 feletti átlaggal és alacsonyán iskolázott, rossz munkaerő-piaci helyzetű szülőkkel rendelkezzenek. A kiválasztás során ezen a két szemponton kívül másra (nemre, korra, szakra, konkrét felsőoktatási intézményre) nem vonatkozott elvárás.

Az elemzésben az ilyen módon kiválasztott hallgatókat tekintettük rezilienseknek, megengedve a megadott kritériumokon belüli változatosságot. Alanyaik között 8 férfi és 21 nő szerepelt, akik relatíve nagy családban nőttek fel. Átlagosan 2-3 gyermek volt a családjukban, csak 3-an voltak egykék, 13-an származtak kétgyermekes családból, de a nagyobb család sem volt ritka: háromgyermekes családban nőtt fel 9 hallgató, és 2-2 esetben előfordult a négy-, illetve ötgyermekes család is. Lakóhelyüket tekintve is változatos képet mutattak: 13-an nőttek fel faluban vagy községben, 8-an megyeszékhelyen, 8-an pedig kisebb vagy nagyobb városban. Szüleik – egy kivétellel – nem rendelkeztek diplomával, de a pontos végzettség sajnos nem minden esetben derült ki, így csak a foglalkozás alapján lehetett rá következtetni. Ez alapján feltételezhető, hogy 4 családban a technikus, 3-ban az érettségi volt a legmagasabb végzettség, illetve a megkérdezettek körülbelül felének volt legfeljebb szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkező édesapja és/vagy édesanyja. 2 családban fordult elő, hogy egyik szülő sem tanult tovább az általános iskola után, illetve 5 családban egyáltalán nem volt beazonosítható az apa és az anya legmagasabb iskolai végzettsége.

A hallgatók szakját tekintve is igen színes volt a paletta. Többségében bölcsészek (14 fő) vagy természettudományi szakot vagy szakokat hallgatók (7 fő) voltak, akik a vizsgálat idején osztatlan képzésben vettek részt, amely mellé felveheték a tanár szakot is.¹² Az interjúalanyok leggyakrabban a Debreceni Egyetem (23 fő) vagy a közeli megyék egyetemének/főiskoláinak hallgatói közül kerültek ki. Ez előbbi intézmény hallgatói bázisa – regionális egyetem révén – hátrányosabb helyzetű az országos átlagnál (Pusztai 2010, 2011; Szemerszki 2010; Ceglédi – Nyüsti 2011). A vizsgálat szempontjából fontos kiemelni továbbá, hogy a Debreceni Egyetem egy olyan tehetséggondozó programot¹³ működtet az ezredforduló óta, amelyben a célcsoportot alkotó hallgatók is részt vesznek – igaz, valamelyest még

11 A kurzusok vezetője Prof. Dr. Pusztai Gabriella volt. Az interjúk elkészítésében a szerző is közreműködött.

12 Emellett előfordult közöttük sokféle egyéb kombináció vagy más szak is, például gyógyszerész, a műszaki menedzser vagy a betegápoló szakok. Az interjúalanyok intézményi eloszlását bizonyára befolyásolta az interjúkat készítő saját intézményi kötődése is. Az interjú elkészítésének keretét adó kurzusok egy bölcsészkaron kerültek meghirdetésre, az interjú készítő pedig tanár szakos, szociológia, pedagógia valamint neveléstudományi PhD-hallgatók közül kerültek ki. Az alanyok gyakran a kérdezők baráti köréből származtak. Ugyanakkor sokan leírták a feltételeknek elegendő tökéletes interjúalany megtalálásának nehézségeit is.

13 Hivatalos nevén a Debreceni Egyetem Tehetséggondozó Programja, a továbbiakban DETEP

mindig alulreprezentáltak a programban (Fónai – Ceglédi – Márton 2011; Fónai – Márton – Ceglédi 2011, Ceglédi 2010). A Debreceni Egyetem szakkollégiumai és tudományos diákkörei is hozzájárulhatnak ezen hallgatók sikeres pályafutásához – vizsgálatunkból az is kiderül, hogy ezekkel valóban élnek-e a megkérdoztettek (Bordás – Ceglédi 2012; Ceglédi – Fónai – Györfbíró 2012; Ceglédi 2010).

Az ilyen módon elkészült interjúk háttéreamzését 2009–2010-ben végeztük el. 29 rendelkezésünkre bocsátott legépelt szöveget vontunk be az elemzésbe. Az élettörténet-narratívák az iskolai karrierútra és az azt formáló tényezőkre fókusztáltak. Az interjúk félig strukturált formában készültek. A beszélgetések így az egységes interjúvázlat témaköreit érintve, de ehhez mérten kötetlenül zajlottak. Az interjúvázlatban a következő súlyponti témák szerepeltek: (1) bemutatkozás, (2) család, (3) barátok, (4) középiskola bemutatása és szerepe az életútban, (5) közösségi beágyazódás, (6) jövőbeli tervek, (7) hátráltató tényezők. További instrukció volt, hogy a közreműködők a döntési helyzetekre, a szituatív, valamint a kapcsolati elemekre külön figyelmet fordítsanak az interjúk elkészítése során.

Az interjúszövegek feldolgozása során az elbeszél élettörténetet elemeztük, az elbeszélő által feltárt, az általa „látatott” történetet tekintettük „valóságnak” (Conelly – Clandinin 2006; Kovács – Vajda 2002). A ricoeuri és gadameri hermeneutika nyomán az interjúkból készült szövegeket olyan felületként értelmeztük, amelyen letapogathatók a hallgatók életútjai. Az interjúk szövegei jelentették tehát a kapcsolatot az interjúalanyok által feltárt „valóság” és jelen elemzés készítői között (idézi Bordás 2010). Az interjúk feldolgozása során a Nagy Mária által bemutatott „tanárok hangja” interjúelemzési módszert adaptáltuk (Nagy 2006). Az interjúk szó szerint legépelt szövegeit rövidebb egységekre bontottuk, és egy első, az elméletben megfogalmazott rezilienciaválaszoknak megfelelő kódrendszert alkalmazva jelöltük az egységek témáját, valamint a szöveg kontextusát. Ezt követően kiemeltük a teljes interjúkból azokat a rövidebb vagy hosszabb egységeket, amelyeknek kódjai a rezilienciaválaszokkal összefüggő fogalmi hálóba tartoztak. Az egységek kiemelése során törekedtünk arra, hogy ezekben ne váljanak el egymástól a rizikótényezők és az azokhoz kapcsolódó kompenzáló tényezők, tehát komplett epizódokat igyekeztünk megragadni. A kiemelt szövegek tematikus rendezése során axiális kódolást alkalmaztunk, vagyis a kódok közötti kapcsolatokat, alá-fölé rendeltségi viszonyokat is jelöltük. Az így kialakult logikai struktúrában belül tovább részleteztük a kódokat, illetve kiegészítettük az elemzés során előbukkanó újabb, a kutatás szempontjából relevánsnak ítélt émikus kódokkal. Kiemeltük az idézetek leglényegesebb szövszerkezeteit, a tudományos diskurzus nyelvére fordítottuk a szövegegységeket, és lejegyeztük saját gondolatainkat az interjúkban közöltekkkel kapcsolatban. Végül az egyes fő- és mellékkódokkal ellátott interjúegységeken végighaladva írásos formába öntöttük az elemzést. Az interjúrészletekben észlelt szimbolikus szóhasználat részletes elemzésére jelen tanulmány nem vállalkozhatott, de az azzal kapcsolatos leglényegesebb észrevételek néhol

színesítették az elemzést (Bordás 2010; Kovács – Vajda 2002; Conelly – Clandinin 2006; Nagy 2006; Tóth 2004).

Az interjúk során a megkérdezettek többsége úgy beszélt az életéről, hogy abban a saját reflexiók igen nagy hangsúlyt kaptak. Így eddig ismeretlen vagy kevésbé hangsúlyozott szempontok tárultak fel, s a tények száraz ismertetésén túl értékes, árnyalt, mély információk birtokába jutottunk. Az emberi sors – ezúttal iskolai életútra írt forgatókönyvének – ok-okozati viszonyait, a szereplők saját személyes kapcsolatát az eseményekhez úgy ismerhettük meg, hogy azt az azokat megélt alanyok saját maguk rendezték logikus egységbe. Ezek összegyűjtése és együttes elemzése olvasható a következőkben.

Az elemzés végére választ szeretnénk találni arra a kérdésre, hogy mi a titkuk ezeknek a hallgatónak, mi az oka annak, hogy társadalmi hátrányaik ellenére bekerülhettek a felsőoktatás sikeres hallgatói közé. Az itt felsorakoztatott szakirodalom által kínált – olykor egymással is vitázó – lehetséges rezilienciamaғыarázatokat vesszük sorra tanulmányunk következő, empirikus részében.¹⁴

4. Legfontosabb megállapítások

4.1. Szerencsés találkozás a rizikótényezőkkel?

Szakirodalmi magyarázat: A reziliens hallgatók életében relatíve kevés külső rizikótényező fordul elő. A rizikótényezők nem halmozódnak, hanem szerencsés eloszlásban jelennek meg az életutak során. A hallgatók első krízisei iskolai felügyelet mellett zajlanak le.

Elemzésünk tapasztalatai alapján 6 reziliens hallgató iskolai sikereit magyarázhatja a rizikótényezők hiánya, de az ő esetükben sem vethetjük el annak a lehetőségét, hogy nem a rizikótényezők hiányáról volt szó, hanem elfedésükkel vagy átértékelésükkel szembesültek az interjúkat készítőik. Továbbá arra sem kaptunk választ az interjúkból, hogy vajon a kedvező feltételek ellenére is sikeres hallgatókként beszélgethettünk volna ezekkel a megkérdezettekkel – bár mindannyian erős belső motivációval jellemezték önmagukat.

A többi hallgató esetében nem igazolódott az a felvetésünk, hogy a sikerek hátterében a rizikófaktorok szerencsés időbeli eloszlása, valamint azok halmozódásának hiánya áll. Interjúalanyaink életében ugyanis szinte mindig halmozódnak jelentkezik a különböző rizikótényezők, a tragikus családi események pedig – természetükből adódóan – az alkalmas időpont megválasztása nélkül érkeztek a megkérdezettek életébe (pl. válás, szülő elvesztése, megélhetési problémák stb.). Az azonban megállapítható, hogy nem találkoztunk olyanokkal, hogy az igazán súlyos családi életesemények a pályaválasztás mérföldköveinél következtek volna be.

A rezilienciakutatók elképzelése szerint az iskola falai között, felügyelet mellett megélt kríziseket könnyebb feldolgozni, és azok a későbbiekben „védőoltásként”

¹⁴ A részletes elemzést terjedelmi korlátok miatt jelen tanulmányban nem tudjuk közölni, így csak a legfontosabb megállapításokat gyűjtöttük csokorba.

szolgálhatnak a jelentősebb megpróbáltatásokkal szemben. Interjúalanyaink kétharmada a nehéz pályaválasztási döntéshelyzetek és a családi krízisek kapcsán egyaránt beszélt tanárai támogató szerepéről, akik emberileg is mellettük álltak. Ugyanakkor olyan is előfordult, hogy egyáltalán nem említettek tanári befolyást (3 esetben), vagy úgy értékelték, hogy tanáraik csak szaktanári mivoltukban befolyásolták karrierjüket (7 esetben), s a szakmai kapcsolatok nem lépték át azt a küszöböt, ami lehetővé tette volna a kríziseknek az elméletben megfogalmazott módon történő felügyeletét. Sőt egyes életepizódokban elvértve egy-egy káros hatású tanár is előbukkant (pl. aki megpróbálta a továbbtanulásról lebeszélni diákját). Így ezt a magyarázatot sem lehet mindenkire vonatkoztatni.

4.2. Szülői rizikótényezők eltűnése?

Szakirodalmi állítás: A származás hatása a reziliens hallgatók esetében drasztikusan csökken az életkor előrehaladtával.

A káros (3 fő), a semleges (2 fő) vagy a limitált (5 fő) elvárásokkal rendelkező szülők hatása valóban halványodik az életkor előrehaladtával, így a karriercélokat illetően a hallgató kezébe kerül az irányítás.

Ugyanez igaz a támogató hozzáállású szülőkre is. Az ő esetükben a leglátványosabb azonban az, hogy még a diploma megszerzését leginkább támogató szülők sem képesek a felsőoktatásban rejlő egyenlőtlenségek csökkentésére. Az általunk megkérdezett reziliens hallgatók ugyanis a felsőoktatásba is cipelik magukkal megélhetési problémáikat, kapcsolati és kulturális tőkebeli hiányosságait, valamint egyes esetekben azt az otthonról hozott mintát, miszerint a „becsületos munka” kizárólag a jó jegyek megszerzésével azonos, s az elsőgenerációs értelmiségiek nem hozzák otthonról a felsőoktatásban eltöltött idő tartalmas kihasználásának mintáját. A származási hatásnak a felsőoktatás falai közé történő behatolásáról tanúskodik az is, hogy a sikeres hátrányos helyzetűként meginterjúvoltak jelentős része (kb. kétharmaduk) alacsonyabb presztízsű, kevésbé kedvező munkafeltételeket valószínűsítő szakokra¹⁵ járt.¹⁶ Mindebből arra következtethetünk, hogy a származás hatása újra megjelenik a felsőoktatás belső rétegzettségé mentén. Ezt a hatást pedig nem annyira a felsőoktatás „klasszikus lehetőségeinek” (szak kollégiumokba való jelentkezés, kutatásokba való bekapcsolódás, aktív hallgatói szabadidős tevékenységek) megragadásával győzik le a hallgatók, hanem sokkal inkább a korábban jól bevált kompenzáló tényezők által: barátaik, egyes esetekben párkapcsolatuk révén, és csak ritkább esetben fordul elő, hogy sikerül elnyerniük valamely egyetemi/főiskolai oktatójuk támogatását vagy élvezniük a felsőoktatás egyéb tőkekompenzáló hatásait. Mindamelllett a szülői és a tanári támogatás csökkenése miatt „magukra maradt” hallgatók esetében rendkívüli módon felerősödik a belső kompenzáló tényezők szerepe is.

¹⁵ Az előnyösebb szakok közé soroltuk például a geográfus, a vegyész, a pszichológia vagy gyógyszerész szakokat, az előnytelenebbek közé pedig az elsősorban tanári pályát valószínűsítő bölcsész és természettudományi szakokat (vö. Györgyi 2010).

¹⁶ Ez ugyanakkor adódhat a mintavétel sajátosságaiból is, és nem zárható ki, hogy más szakokon is találhatnánk hasonló sorsú hallgatókat.

4.3. Külső kompenzáló hatások

Szakirodalmi állítás: Az atipikus családi (szülői attitűdök) és környezeti (társadalmi és kulturális tőkével bőségesen ellátott középiskolai osztály) tényezők meghatározó kompenzáló hatással bírnak a reziliens hallgatók karrierjében.

Ha azt a leegyszerűsítést alkalmazzuk, hogy a káros, a semleges és a limitált elvárásokkal rendelkező szülőket tekintjük tipikusnak (vö. Andor – Liskó 1999; Örkény – Szabó 2001; Császi 2006; Róbert 2000a; Reay – Crozier – Clayton 2009), a támogató hozzáállással rendelkezőket pedig atipikusnak, akkor elmondhatjuk, hogy 19 hallgató szüleinek (vagy szülőjének) nevelési attitűdje különbözik az adott társadalmi rétegben megszokottól. Amikor azonban annak jártunk utána, hogy ez a támogatás, az otthonról hozott útravaló meddig elegendő, azt tapasztaltuk, hogy még a leginkább támogató szülők keze is csak a felsőoktatás kapujáig érhet el. A valódi értelmiségivé váláshoz más kompenzáló tényezők szükségesek.

15 esetben talákoztunk azzal a jelenséggel, hogy a kedvezőtlenebb társadalmi háttérrel rendelkezők atipikus módon választanak középiskolai osztályt (enyien jártak ugyanis gimnáziumba, igaz, ezek nem mindegyike tartozott a legjobbba közé). Noha a beilleszkedés nem mindig indult zökkenőmentesen, azt követően az osztályklíma pozitív hatásait igazolták az interjúk (vö. Fényes – Pusztai 2004).

4.4. Külső kompenzáló tényezők túlsúlya?

Szakirodalmi állítás: Összességében több és jelentősebb külső kompenzáló tényező van jelen ezekben az életutakban, mint külső rizikótényező, így ez utóbbiak hatása kioltódik. A kompenzáló tényezők nem csak epizódszerűen jelentkeznek, hanem folyamatos jelenlétükkel biztosítják az állandó védettséget.

Az életutak során a kompenzáló tényezők egész sorával talákoztunk, amelyeknek nem csak száma, hanem hatásuk erőssége is felülmúlta a rizikótényezőket: támogató szülői hozzáállás, egyéb családtagok segítsége, meghatározó kortárskapcsolatok, a karriert előremozdító középiskolai környezet, fokozott oktatói odafigyelés stb. Hatásukat az is erősítette, hogy – valamilyen formában – folyamatosan jelen voltak a sikeres hallgatóvá válás útján. Mindemellett a különösen nehéz időszakokban a megfelelő helyen, időben és kombinációban bukkantak fel, kioltva a rizikótényezők hatását.

Noha összességében a kompenzáló tényezők túlsúlya és győzelme egyértelmű az életutakban, arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy a kompenzálásra hivatott tényezők olykor rizikótényezőkként jelentek meg a hallgatók életében (pl. egy-egy hátráltató családtag, oktató, barát stb.). Ezek azonban hatástalanok maradtak epizódszerűségük, a kompenzáló tényezőkkel szembeni gyengeségük, valamint amiatt, hogy a hallgatók igyekeztek sikeresen elhárítani és a saját javuk-

ra fordítani őket. Egyikük például a rossz társaság visszahúzó erejét felismerve a kocsmárossorsból kitörve jelentkezett az egyetem egy magas presztízsű szakára, két hallgató pedig még a barátok (egyébként a kudarcból való megkímélés által vezérelt, jószándékú) lebeszélése ellenére is a nehezebb szak mellett döntött, illetve olyan is előfordult, hogy egy tanár lenézése a bizonyítási vágy táplálását szolgálta.

4.5. Belső és külső kompenzáló tényezők együttes hatása?

Szakirodalmi állítás: A hallgatók képesek felismerni és saját javukra fordítani a környezetükben rejlő kompenzáló tényezőket. A hallgatók képesek a krízisesemények átértékelésére. A sikeresen túlélte krízisek erősítik a későbbi megküzdési stratégiákat, és kialakul a „bounce back” hatás, vagyis az a tulajdonság, hogy a hallgatókról visszapattannak a nehézségek, és rendkívül ellenállóvá válnak azokkal szemben.

Talán a legfontosabb válasz a reziliens hallgatók sikereire, hogy a környezetükben rejlő kompenzáló tényezőket képesek felismerni és a saját javukra fordítani. „Minden ember más-más személyiség, aztán mindenki tud valamit nyújtani, még ha nem is valamilyen hatalmas nagy dolgot. Apró dolgokat is észre kell venni.” (Természettudományi szakos egyetemista nő, 8.)¹⁷ – mondja egyikük. Egy másik hallgató szavaiban a következőképpen fogalmazódik meg mindez: „Hátráltatók mindig vannak és lesznek. Igen, hiszen az élet egy verseny. De hál’ istennek mindig akad segítőkész ember, csak meg kell találni őket. Ezért én mindig arra számítottok, hogy azokat az embereket fogom megtalálni, akik segítőkészek.” (Szocio- szakos főiskolás nő, 3.)

A „bounce back” hatást igazolja, hogy a hallgatók szinte minden krízis elmesélését vagy rizikótényező bemutatását úgy fejezték be, hogy kiemelték ezen események vagy körülmények pozitívumait, valamint azt, hogy ők mit tudtak ebből a saját javukra fordítani. Természetes módon fűzték bele a történetekbe a problémákkal való megküzdést segítő tényezőket, megoldásokat, személyeket. A hallgatói olvasatokban például a felsőoktatás első nagy kihívása, a nehéz vizsgaidőszak arra volt jó, hogy összehozzon egy hallgatót a barátaival, a szülők válása pedig a későbbi párkapcsolatokban elkerülendő hibákra mutatott rá, vagy a szülő munkahelyének elvesztésében azt az előnyt emelte ki egyikük, hogy édesanyja így több időt tölthet a családjával. A „bounce back” hatás abból is kiolvasható, hogy milyen hűvös távolságtartással, önmagukra nézvéen semleges megfestve beszélnek még a legsúlyosabb kríziseikről is. Úgy mutatták be saját magukat, mint akikről ezek a problémák „visszapattannak”. Nem jelentett nagy megterhelést számukra például heti két éjszakát futószalag mellett dolgozni, kifizetődőnek vélték a szabadidőt és

¹⁷ A szám az interjú sorszámát jelöli. A (...) jelölés azokra a szövegrészekre vonatkozik, amelyek kikerültek az interjúkból, mert elkalandozó tematikai kitérők, a mondandó szempontjából irreleváns részletek, vagy az elmondottak többszöri ismétlései voltak. A <> jelek az interjú elemző saját kiegészítéseit, átírásait jelölik, amelyek egyrészt az anonimitást sértő részek megváltoztatására, másrészt az élőbeszéd töredezettségéből adódó jelentésbeli homályosságok kiküszöbölésére hivatottak. A » « jelekkel az élőbeszéd belüli idézeteket különítettük el. A[] jelek között a kérdező szavai olvashatók.

az éjszakai alvást jelentősen megrövidítő tanulást, elodázták családjuk megélhetési gondjait, s a szeretetteljes törődést tekintették elsődlegesnek. „Eddig az életemet, azt csak a tanulás töltötte ki, nem ért semmilyen nagy katasztrófa, ami más irányba fordította volna a sorsomat.” (Bölcsész egyetemista nő, 27.) – összegzi egy hallgató eddigi karrierjét, pedig a vele készített interjú arról tanúskodik, hogy még gyerekként elveszítette az édesapját, el kellett viselnie a falusi lakóhelyből származó hátrányokat, és megélhetési problémák is nehezítették karrierjét.

4.6. *A hátrány mint kompenzáció?*

Szakirodalmi állítás: A hallgatók a magasabb társadalmi szintre lépéskor megőrzik saját környezetük örökségét a megküzdési stratégiákat illetően, ugyanakkor sikeresen átveszik az új környezet megküzdési stratégiáit is.

Beigazolódott, hogy a vizsgált hallgatók (kevés kivételtől eltekintve) tisztelik, és – gyakran az ellenpéldából is tanulva – magukkal viszik szüleik azon mintáit, amelyeket saját javukra fordíthatónak tartanak (pl. becsületesség, kitartás, munka szeretete), és ez kihat megküzdési stratégiájukra. Így nyilatkozik erről egyikük: „Szüleim foglalkozását illetően őstermelők. Földek és tanyák büszke tulajdonosai. (...) Szüleim elsősorban egy olyan érzést erősítettek és a mai napig erősítenek bennem, amit szerintem a szó legszorosabb értelmében nevezhetünk kitartásnak. Tőlük tanultam azt, hogy tudjak magamért kiállni bármilyen helyzetben. Önállóságra neveltek, életerősségre, és legfőképpen arra, hogy az életben meg tudjam állni a helyem bármilyen helyzetben. Édesanyámnak köszönhetem, hogy bevezetett a konyha és a házimunka rejtelmeibe. (...) Édesapámtól leginkább a kertészkedés tudományát sajátítottam el. Ő vezetett be a növények ápolásának művészetébe, és elsősorban azt tanultam meg ezáltal, hogy a növényekről való gondoskodás előkészíti azt is, hogy később az ember milyen gondoskodó lesz a kapcsolataiban is.” (Bölcsész egyetemista nő, 20.)

Arról azonban nem sikerült átfogó képet kapnunk, hogy az új környezet megküzdési stratégiáit elsajátították-e. Az mindenesetre kiolvasható az interjúkból, hogy az új környezetben is azokat a stratégiákat vették elsősorban észre és értékelték pozitívan, amelyekkel korábban is találkoztak (például a tanár őszinteségét becsülték, ha bevallotta, hogy nem tud valamit, vagy a hallgatótársak kitartását értékelték nagyra).

4.7. *A reziliencia mint a strukturális mobilitás természetes velejárója?*

Az általunk vizsgált hallgatók nem kivételes eseteknek, hanem a strukturális mobilitás egyszerű hétköznapi szereplőinek tekinthetők.

Interjúalanyaink nem mindegyike képviselte a tanulmány elején bemutatott „reziliens” típust abban az értelemben, hogy nem mindenki életében jelentkeztek a társadalmi hovatartozásból valószínűsíthető hátrányok (6 fő). Felvetődhet a kérdés, hogy valóban kivételesek, különlegesek a vizsgált életutak? Ha a rizikó-

tényezőktől megóvottak eseteit nézzük, akkor érthető, hogy megkérdőjeleződik a különlegességük, sőt akár a reziliens címke is. Egy másik nézőpontból azonban, amikor az igazán súlyos krízisekkel és mindennapi problémákkal szembesülő hallgatók életén tekintünk végig, joggal alkalmazható a különleges és kivételes jelző. Az általunk bemutatott szakirodalom megküzdési stratégiákról szóló része olyan rendkívüli életeseményekre fókuszált, amelyek a „normális kerékvágásból” való durva kilengések következtében változtatták meg az egyén életét, akinek ezekhez a „normálishoz” viszonyított változásokhoz kellett adaptálnia. Az általunk vizsgált reziliens hallgatók életében azonban a társadalmi meghatározottságokkal való megküzdést nem valamilyen katasztrófa vagy rendellenesség kényszerítette ki, hanem ők maguk ismerték és vállalták fel a változtatás szükségességét, s önkaratukból – ugyanakkor környezetük rendkívüli támogatását élvezve – indultak el ezen a kockázatos úton. Az pedig, hogy ezt a saját környezetükben szokatlan vállalkozást egy olyan úton kellett megtenniük, amely átlag fölött bővelkedik rizikótényezőkben, még kivételesebbé, még különlegesebbé teszi sikereiket. Ebben a megközelítésben méltóak a reziliens, azaz „a hátrányaik ellenére sikeres iskolai karriert felmutatók” címkére.

5. Kitekintés és összegzés

Tanulmányunk sikeres iskolai karriernek a felsőoktatásba való bekerülést és az ott nyújtott magas tanulmányi (vizsgajegyekben megmutatkozó) teljesítményt tekintette. Az elemzés azonban rávilágított arra, hogy a jó jegyekre való törekvés és a származás nem függetlenek egymástól. A jövőben ezért indokoltnak tartjuk egy olyan elemzés elvégzését, amelyben a sikeresség azonosításánál más ismérveket is figyelembe veszünk (pl. a későbbi tudományos/szakmai karriert előrevetítő szakmai aktivitás – vö. pl. Pusztai 2010; Ceglédi 2008b; Fényes – Ceglédi 2009).

A reziliens életutak bemutatása során nem volt alkalmunk olyan kontrollcsoportok bevonására, amelyek összehasonlítási alapot jelentettek volna a reziliencia bemutatása során. Ahogy arra az egyik szakirodalom is utalt, minden ember életében előfordulnak bizonyos rizikótényezők. Ezért úgy gondoljuk, hogy érdekes összehasonlítás születhetne egy olyan kontrollcsoport bevonásával, akik magasabb státuszú családból származnak, és az általunk vizsgált hallgatókkal azonos sikereket könyvelhetnek el. Ugyanakkor az azonos társadalmi háttérű, de kevésbé sikeres életutak is tanulságos összehasonlításokra adhatnának alkalmat.

A vizsgálat során megkérdezett hallgatók összetétele igen nagy egyenletlenséget mutatott az egyes felsőoktatási szegmensek mentén. Aránytalanul kevés főiskolással és aránytalanul sok bölcsészettel készült interjú. Indokoltnak tartjuk a jövőben a vizsgálat kiterjesztését az eddig kimaradt szegmensek mentén is.

Elemzésünkben nem volt alkalmunk a nehézségekkel való megküzdés dinamikáját mélyrehatóan elemezni, ezért érdemesnek tartjuk a megküzdési folyamat

élesebb kinagyítását a jövőben. Számos kompenzáló tényező fellelhető a hallgatói életutakban, de az elemzés – részben a tanulmány terjedelmi keretei, részben az interjúk szekunderforrás-mivolta miatt – nem tudott ezek mindegyikére kitérni. Izgalmas lenne megvizsgálni a következő lehetséges kompenzáló tényezőket is: a mások érdekében kifejtett aktivitás, a védettségbe vetett hit, az irányított sors tudata, az eredendő optimizmus, a stabil érzelmi alapok, az időstratégia (Kapitány – Kapitány 2007 nyomán). Érdekes kutatási témát jelentene továbbá az atipikus szülői attitűd mélyrehatóbb vizsgálata is.

Tanulmányunk arra törekedett, hogy felhívja a figyelmet a nagy összefüggések alóli kivételek vizsgálatára, amelyek segítenek a folyamatok szövevei közé látni, valamint arra, hogy alátámassza a mediátorokra, puhább mutatókra fókuszáló vizsgálatok szükségességét. Elemzésünk igyekezett az egyes eseteken túlmutatva a reziliencia jelenségének társadalmi vonatkozásait középpontba helyezni, és a vizsgált anomáliát nem annak megcáfolásaként értelmezni, hogy a társadalmi háttér meghatározó erővel bír a pályafutásra, hanem a társadalmi háttéren belüli, valamint azon túlmutató alternatív társadalmi tényezőket igyekezett megvizsgálni, és azok hatásait szociológiai megközelítésben értelmezni. Ezen „rejtőzködő” szabályszerűségek behelyezkednek a társadalom „látható” (vagy gyakrabban vizsgált) szabályszerűségeibe. Létezésüket pedig mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a „kemény” társadalmi meghatározottságokat olykor felülírják a társadalmat rejtettebben átszövő, „apokrif” társadalmi hatások – ahogy azt a reziliens életutak esetében tapasztaltuk.

ABSTRACT: This study focuses on life paths of students who are successful in higher education despite their disadvantaged social background. We call them “resilient students”. Resilience is the phenomenon when „ a successful school carrier unfolds despite social disadvantages”. Within the field of research that analyzes the connection between school career and social background, our approach is a novel one, as we investigate atypical cases that do not exhibit the ordinary relationship between school career and social background (in these cases the disadvantaged social background do not go hand in hand with an unsuccessful school career). The goal of investigating atypical cases is to be able to answer the questions, what is behind the exceptional careers, which resilient factors can help compensate the disadvantages of students, and what factors can contribute to becoming as successful as the resilient students.

The exceptions have only recently started to draw attention in Hungarian scientific discourse, our study therefore begins with a justification of conducting a sociological analysis of a phenomenon that does not fit into ordinary social experience. After this short introduction, we give an overview of the theoretical background of the research. Answers to our questions are primarily offered by international literature of resilience, but some additional aspects can be found in Hungarian literature.

In the empirical part, interviews conducted among resilient students are analyzed (n= 29). The analysis seeks answers to the question: what is behind successful school careers? Risk and compensating resilient factors are analyzed, with a focus on their dynamic relationship.

Irodalom

- Alva, S. A. (1991): Academic invulnerability among Mexican-American students: The importance of protective resources and appraisals. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, 13: 18-34.
- Andor M. – Liskó I. (1999): *Iskolaválasztás és mobilitás*. Iskolakultúra, Budapest
- Andorka R. – Bukodi E. – Harcsa I. (1994): Társadalmi mobilitás, 1992. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 1994*. Budapest: TÁRKI, 293-310.
- Bass L. – Darvas Á. (2008): *Gyerek jól-lét – szociálpolitika – gyerekeintézmények*. (kézirat), Forrás: <http://www.gyerekesely.hu> (Utolsó letöltés: 2010. 07. 12.)
- Békés V. (2002): A reziliencia-jelenség, avagy az ökológizáló tudományok tanulságai egy ökológizált episztemológia számára. In Forrai G. – Margitay T. (szerk.): *„Tudomány és történet” – Tanulmánykötet Fehér Márta tiszteletére*. Budapest, Typotex Kiadó, 215-228.
- Bernstein, B. (2003): Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In Meleg Cs. (szerk.): *Iskola és társadalom*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 173-197.
- Bordás A. – Ceglédi T. (2012): A debreceni szakkollégiumok mint a tudásmegosztó és tudásteremtő tanulóközösségek színterei. In Dusa Á. – Kovács K. – Márkus Zs. – Nyüsti Sz. – Sőrés A. (szerk.): *Ifjúsági élethelyzetek 2.*, 9-52.
- Bordás A. (2010): A kisebbségi egyetemek kutatása hermeneutikai megközelítésben. In Kozma T. – Pataki Gy. (szerk.): *Kisebbségi felsőoktatás a Bologna-folyamatban*. Debrecen, CHERD-Hungary 199-214. /Régió és Oktatás sorozat VIII. kötet/
- Bourdieu, P. (1978): A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Ferge Zs. – Léderer P. (szerk.): *Tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Bourdieu, P. (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, 155-177.
- Bourdieu, P. (2003): Vagyoni struktúrák és reprodukciós stratégiák. In Meleg Cs. (szerk.): *Iskola és társadalom*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 73-88.
- Ceglédi T. – Fónai M. – Györbíró A. (2012): Tehetséggondozás és társadalmi kohézió – Tehetséggondozó intézmények a Debreceni Egyetemen és a Partiumi Keresztény Egyetemen. *Pedagógia Online*, II. évfolyam (2012) 2. szám
- Ceglédi T. – Nyüsti Sz. (2011): „A jók mennek el?” Szelektív elvándorlás Hajdú-Bihar megye felvételizői körében. *Felsőoktatási Műhely*, 2011/4. 95-117.
- Ceglédi T. (2008a): *Hátrányos helyzetű tehetségek a Debreceni Egyetemen*. Szakdolgozat. (kézirat)
- Ceglédi T. (2008b): Hátrányos helyzetű tehetségek a Debreceni Egyetemen. *Educatio*, 2008/IV, 597-604.
- Ceglédi T. (2010): *Szakkollégiumban és tehetséggondozó programban résztvevő hallgatók összehasonlítása a Debreceni Egyetemen*. X. Országos Neveléstudományi Konferencia, 2010. Budapest

- Coleman, J. S. (1998): A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, 11-43.
- Connelly, F. M. – Clandinin, D. J. (2006): Narrative Inquiry. In Green, J. L. – Camilli, G. – Elmore, P. B. (eds.): *Handbook of complementary methods in education research*. American Educational Research Association, 477-488.
- Császi L. (2006): Felsőoktatás és szelekció. In Fényes H. – Róbert P. (szerk.): *Iskola és mobilitás*. Debrecen, 143-153.
- Durkheim, É. (2000): *Az öngyilkosság*. Osiris Kiadó, Budapest (Eredeti megjelenés: Durkheim, Émile (1960): *La Suicide*. Presses Universitaires de France, Paris. Fordította: Józsa P.)
- Fényes H. - Ceglédi T. (2009): Fiúk és lányok iskolai eredményességének különbségei. In Buda A. – Kiss E. (szerk.): *Interdiszciplináris pedagógia, tanárok, értelmiségiek*. Kiss Árpád Archívum Könyvsorozata, kiadja a Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, Debrecen, 276-285.
- Fényes H. – Pusztai G. (2004): A kulturális és a társadalmi tőke kontextuális hatásai az iskolában. *Statisztikai Szemle*, 82. évfolyam, 6-7. szám, 567-582.
- Fényes H. (2010): *A nemi sajátosságok különbségének vizsgálata az oktatásban. A nők hátrányainak felszámolódása?* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Ferge Zs. (2006): A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. In Fényes H. – Róbert P. (szerk.): *Iskola és mobilitás* (oktatási segédanyag). Debrecen, 67-84.
- Fónai M. – Ceglédi T. – Márton S. (2011): A Debreceni Egyetemen végzett DETEP-es hallgatók véleménye a programról és munkaerő-piaci életútjuk néhány vonása. In Fónai M. – Szűcs E. (szerk.): *A Debreceni Egyetem „Diplomás Pályakövető Rendszerének” főbb eredményei és tapasztalatai 2010-2011*. Kiadja a Debreceni Egyetem, 121-140.
- Fónai M. – Márton S. – Ceglédi T. (2011): Recruitment and professional image of students at one the regional universities in Hungary. *Journal of Social Research & Policy*, July 2011. 31-51.
- Ganzeboom, H. B. G. – Treiman, D. J. – Ultee, W. C. (1998): Összehasonlító intergenerációs rétegződésvizsgálat: három generáció és azon túl. In Róbert P. (szerk.): *A társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 284-310.
- Gaszó F. – Laki L. (1999): *Esélyek és orientációk* (Fiatalok az ezredfordulón). OKKER Kiadó Kft.
- Gaszó F. (2006): A társadalmi folyamatok és az oktatási rendszer. In Fényes H. – Róbert P. (szerk.): *Iskola és mobilitás* (oktatói segédanyag). Debrecen, 85-102.
- Grotberg, E. H. (1996): *The International Resilience Project: Findings from the Research and Effectiveness of Interventions*. (kézirat) Forrás: <http://resilnet.uiuc.edu/library/grotb97a.html> (Utolsó letöltés: 2010.12.22.)

- Györgyi Z. (2010): Munkaerő-piaci esélyek, munkaerő-piaci stratégiák. In Garai O. – Horváth T. – Kiss L. – Szép L. – Veroszta Zs. (szerk.): *Diplomás pályakövetés IV. Frissdiplomások 2010*. Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. Felsőoktatási Osztály, 37-58.
- Henderson, N. (2007): *Resilience in Action: Practical Ideas for Overcoming Risk and Building Strengths in Youth, Families, and Communities*. Paso Robles, CA: Resiliency in Action
- Hronszky I. (2002): „Kuhn”-értelmezések egy részben félreértett és egy figyelmen kívül hagyott szerzőtől. In Forrai G. – Margitay T. (szerk.): *Tudomány és történet*. Budapest, Typotex Kiadó, 157-200.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2007): *Túlélési stratégiák. Társadalmi adaptációs módok*. Kossuth Kiadó
- Kende A. (2005): „Értelmiségiként leszek roma és romaként leszek értelmiségi”: Vizsgálat roma egyetemisták életútjáról. In Neményi M. – Szalai J. (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége: a magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 376-408.
- Kovács É. – Vajda J. (2002): Elbeszélés, identitás és értelmezés. In Kovács É. – Vajda J. (szerk.): *Mutatkozás. Zsidó identitás történetek*. Múlt és Jövő könyvek, 17-33., 92-107.
- Kozma T. (1998): Szabadság vagy igazság? *Új Pedagógiai Szemle*, 1998/10. sz. 3-19.
- Kozma T. (2004): *Kié az egyetem? A felsőoktatás nevelésszociológiája*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- Kuhn, T. S. (1984): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Ladányi J. – Csanádi G. (1983): *Szelekció az általános iskolában*. Magvető Kiadó, Budapest
- Lawton, D. (2003): Társadalmi osztály és az iskoláztatás esélye: a demográfiai tények. In Meleg Cs. (szerk.): *Iskola és társadalom*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 91-106.
- Masten, A. S. – Herbers, J. E. – Cutuli, J. J. – Laffavor, T. L. (2008): Promoting Competence and Resilience in the School Context. *Professional School Counseling*, Dec 2008, Vol. 12 Issue 2, 76-84.
- Mollenhauer, K. (2003): Szocializáció és iskolai eredmény. In Meleg Cs. (szerk.): *Iskola és társadalom*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 129-146.
- Nagy M. (2006): A tanárok „hangja”, osztálytermi viselkedésük. In Lannert J. – Nagy M. (szerk.): *Az eredményes iskola. Adatok és esetek*. Országos Közoktatási Intézet, Budapest
- Örkény A. – Szabó I. (2001): A siker záloga. Magyarországi és romániai középiskolások életstratégiáinak értékei. *Eduactio*, 2001/3. 472-492.
- Perez, W. – Espinoza, R. – Ramos, K. – Coronado, H. M. – Cortes, R. (2009): Academic Resilience among Undocumented Latino Students. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, v31. n2. 149-181.

- Pusztai G. (2010): Az intézményi hatás arcvonásai a regionális intézményi kutató-sok tükrében. In Kozma T. – Ceglédi T. (szerk.): *Régió és oktatás: A Partium esete. Center for Higher Educational Research and Development, Debrecen, 71-92.* / Régió és Oktatás sorozat VII. kötet/
- Pusztai G. (2011): *A láthatatlan kéztől a baráti kezekig. Hallgatói értelmező közösségek a felsőoktatásban.* Budapest: Új Mandátum
- Reay, D. – Crozier, G. – Clayton, J. (2009): “Strangers in Paradise”? Working-class Students in Elite Universities. *Sociology*, Volume 43, Number 6, December 2009., 1103-1121.
- Róbert P. (2000a): Miért (nem) meritokratikusak a modern társadalmak? *Századvég*, 7. évf. 23. sz.
- Róbert P. (2000b): Bővülő felsőoktatás? Ki jut be? *Educatio*, 2000/I. 79-94.
- Rosen, S. (1998): Emberi tőke. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája.* Aula Kiadó, 71-100.
- Sameroff, A. (2005): Early resilience and its developmental consequences. In Tremblay, R. E. – Barr, R. G. – Peters, R. DeV. (eds.): *Encyclopedia on Early Childhood Development.* Montreal, Quebec: Centre of Excellence for Early Childhood Development, 2005, 1-6.
- Sugland, B. W. – Zaslow, M. – Nord, Ch. W. (1993): *Risk, Vulnerability, and Resilience among Youth: in Search of a Conceptual Framework.* Child Trends, Inc., Washington, DC., 1-39.
- Szemerszki M. (2010): Regionális eltérések a harmadfokú továbbtanulásban. In Kozma T. – Ceglédi T. (szerk.): *Régió és oktatás: A Partium esete. Center for Higher Educational Research and Development, Debrecen, 71-92. p.* / Régió és Oktatás sorozat VII. kötet/
- Tóth K. D. (2004): *Magyarországi és angliai kiemelkedett cigányok identitástípusainak összehasonlító elemzése.* Ph.D. értekezés. Budapest (kézirat)
- Waxman, H. C. – Gray, J. P. – Padrón, Y. N. (2003): *Review of research on educational resilience. Center for Research on Education, Diversity and Excellence, UC Berkeley*
- Weber, M. (é.n.): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Budapest: Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Nyomda kiadása

Nyelvi hiányosságok vagy rossz attitűd? A nagyváradi általános iskolás diákok tanulmányi eredményeinek interetnikai vizsgálata¹

Hatos Adrian

ahatos@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÓ: A tanulmány három alternatív magyarázó modellt tesztel, megvilágítva az etnikai kisebbségekhez és a nemzeti többséghez tartozó diákok jegyeiben mutatkozó különbségekre: nyelvi deficit, ellenkultúra és etnikai alapon történő elfogult értékelés; mindezek hozzájárulnak a képességekre és a társadalmi reprodukcióra vonatkozó széles körben elterjedt elméletek megértéséhez. A hetedik osztályos, etnikailag vegyes osztályokba járó nagyváradi diákok matematika, román nyelv és anyanyelvi tantárgyakra kapott jegyeinek OLS modellezése alátámasztja mindhárom fenti tézist. Így, amellett, hogy a román nyelvből kapott jegyeket tekintve hátrányos helyzetben vannak, a magyar diákok alacsonyabb iskolai integrációt jeleznek - az iskolával való megelégedettség és az önhatékony mutatóiból ítélve - ami magyarázza a matematikából szerzett kisebb osztályzatokat is, míg a magyar nyelvből kapott jegyek pozitívan kompenzálják a többi hátrányokat.

KULCSSZAVAK: akadémiai siker, kisebbségi diákok, ellenkultúra, iskolai integráció, önhatékony

Bevezetés

Egy másik tanulmányomban (Hatos, 2011) a 7. osztályban szerzett jegyek megoszlását vizsgáltam egy Bihar megyei nyolcadikosokból álló mintán. A tanulmány enyhe, azonban visszatérő hátrányt állapított meg a magyar diákoknál román társaikkal szemben, anélkül, hogy konkrét magyarázatot adhatott volna a konklúzióra vagy a tanulmányi eredmények, az etnikai hovatartozás és a szóban forgó eredmények nyelvi kontextusa között kimutatható együttváltozásokra.

Célom, néhány hipotézis ellenőrzése révén, a multietnikus környezetekben elért tanulmányieredmény-változatok forrásának továbbkutatása. A fent említett tanulmányban már sor került néhány hipotézis vizsgálatára ezek közül, a többit viszont ebben az elemzésben fejtem ki. Akárcsak a korábbi tanulmányban, az iskolai teljesítmények mérését a Romániai Országos Felsőoktatási Kutatási Tanács (Consiliul Național al Cercetării Științifice din Învățământul

¹ A tanulmányt fordította Bálint Noémi.

Superior, rövid. CNCSIS) felmérésének első szakaszában, a Nagyvárad Állami Egyetem 2006–2008 között megvalósított „Tinédzserek, a jövő polgárai” („Adolescenti, viitori cetățeni”) projekten belül megkérdezett nyolcadikos diákok 7. osztályban szerzett jegyei képezik.²

Elméleti alapok és hipotézisek

A multietnikus kontextusokban elért tanulmányi eredmények értelmezésének ki kell terjednie az iskolai teljesítmények meghatározását szolgáló szakirodalomból levezetett általános modellre is. Az iskolai teljesítmény fő „általános” prediktorai a nem, illetve a származási család szociális-gazdasági státuszának változói. Az egyes etnikai és faji csoportok között észlelt különbségek sok esetben, és elég jelentős mértékben, a szociális-gazdasági státuszbeli mutatók egyenetlen csoportközi megoszlásának tudhatók be (Kao és Thompson 2003).

Minden tanulmány egyetért abban, hogy a születési adottságokon túl, melyek megoszlása nem ellenőrizhető, a tanulmányi előmenetelt döntően a gyermek családjának gazdasági, társadalmi és kulturális sajátosságai határozzák meg. A társadalmi reprodukció modellje az iskolai eredményeket a szülők státuszával – elsősorban képzettségük szintjével –, illetve a család életszínvonalát meghatározó jellemzőkkel (például a testvérek száma) magyarázza (Downey 1995). A társadalmi pozíciók generációközi átörökítésének iskolai eszközökkel történő igazolásával ez a mechanizmus hozzájárul a társadalmi reprodukcióhoz (Bourdieu és Passeron 1970), melynek fontosságát az oktatástudományi irodalom folyamatosan jelzi az iskolai teljesítés kapcsán (Boudon 1973; Jencks és Center for Educational Policy Research 1973; OECD 2001, 2004, 2007), és hasonló következtetések születtek a romániai kutatások során is a középfokú oktatásban elért eredmények alapján (Hatos 2010). Következésképpen arra számítottunk, hogy a tanulmányi eredményeket a szülők képzettségi szintje, a tanulónak otthont adó háztartás anyagi ellátottsága, illetve testvéreinek száma befolyásolja. A reprodukciómodell változói kívül a nemre, mint az iskolai teljesítményt befolyásoló változóra hívják fel ismételtlen a figyelmet. Román (Hatos 2010), de nemzetközi tanulmányok (OECD 2001, 2007) is egyaránt rámutatnak arra, hogy a lányok rendszeresen előnyösebb helyzetben vannak, mint a fiúk a jó iskolai eredményekért folytatott versenyben. Viszont az említett korrelációk hátterében munkáló oksági mechanizmus nem igazán ismert.

Mindemellett a reprodukciómodell kevés esetben nyújthat kimerítő magyarázatot az iskolai eredmények etnikum- vagy fajközi különbözőségeire (Kao és Thompson 2003). A gyakran igen jelentős mértékű, etnikai sajátosságokkal korrelációban jelentkező visszamaradó különbségek magyarázatára három hipotézist javasolunk: a szociális reprodukció modelljét, a nyelvi korlátozottság és az ellenkultúra tézisést.

2 A típusú, vissza nem térítendő CNCSIS támogatás, 497/2006 sz.; a koordinátor a tanulmány szerzője.

A nyelvi korlátok elméletét már korábbi tanulmányomban is említettem: a nemzetközi összehasonlító elemzések általában alátámasztják a tényt, hogy a tanulás nyelvtől eltérő nyelv használata a családban az iskolai eredmények visszaeséséhez vezet (Levels, Dronkers és Kraaykamp 2008). Az ilyen környezetben nevelkedő gyermekek szemmel láthatóan küszködnek az iskolai feladatokhoz való alkalmazkodás, sőt akár a tanulóközösségbe illeszkedés terén is.

Már évtizedekkel korábban kimutatták az Amerikai Egyesült Államokban, hogy a kisebbségi diákok – akik körében az iskolaelhagyás aránya sokkal magasabb volt, mint a többségiek esetében – sokkal fokozottabban szenvednek az iskolai kötelezettségvállalási nehézségek miatt (Rumberger 1987). Az ellenkultúrák tézise közvetlenül az Ogbu és kutatótársai által kidolgozott elméletben gyökerezik (Ogbu 1995; Ogbu és Simons 1998), amely az Amerikai Egyesült Államok bizonyos etnikai és faji kisebbségeihez tartozók változatlanul gyengébb teljesítményét a regisztrált többség teljesítményéhez viszonyítva magyarázza. Bizonyos kisebbségi csoportok ellenséges attitűdöket táplálnak a hivatalos intézményekkel szemben, és ezek érvényesítése az iskolai közegben gátolja a többségiek eredményeihez hasonló teljesítmény megvalósulását. Egy viszonylag friss tanulmány (Pasztor 2006) Ogbu elméletét vizsgálta a közép-európai országokban (Szlovákiában, Ukrajnában és Romániában) élő magyar kisebbségi diákok teljesítménye kapcsán, és következtetése szerint Ogbu feltételezései nem igazolódnak vissza ebben a kontextusban. Az említett vizsgálat hiányossága, hogy az iskolai teljesítményt hozzáférési mutatók segítségével mérték. A jelen tanulmányban egy alternatív megoldást alkalmaztunk, az iskolai eredmények változásainak modellezését. Ogbu elmélete szerint a kisebbségi diákok elégedettségi, önhatékonysági vagy a viselkedési normákhoz való alkalmazkodási szintje alacsonyabb az iskolában, ami negatívan hat tanulmányi sikerességükre.

További előfeltevések tárgyát képezik a fent említett oksági mechanizmusok megnyilvánulásainak változatai a különböző tanulási és értékelési kontextusok függvényében, illetve befolyásolják a hipotéziseink operacionalizálását is. Az elméleti hipotézisek keretében említett mechanizmusok specifikus és szimultán hatást gyakorolnak a különböző tantárgyknál elért eredményekre. Tehát arra számítunk, hogy a nyelvi korlátoknak mély hatásuk lesz a román nyelvi eredményeknél tapasztalható különbségekre, viszont jóval kevésbé befolyásolják például a matematikából – amelyről azt tartják, hogy univerzális nyelvet használ – elért eredményeket. Azonban a matematikából elért eredmények lehetővé teszik például az ellenkultúrák modelljének vizsgálatát, mivel a nyelvi korlátok hatása itt várhatóan gyengébb lesz. A fenti megfontolások azt emelik ki, hogy hipotéziseink ellenőrzésében különböző függő változókat kell alkalmaznunk, mivel a diák tanulmányi átlaga az összes említett hatás összegzése. A tanulmányi átlag modellezése várhatóan azt teszi lehetővé, hogy a mechanizmusok egységesített hatásait értékeljük.

Hipotézisek és változók

A fenti elméleti premisszák alapján a következő műveleti hipotéziseket dolgoztam ki:

1. A társadalmi-gazdasági státusz mutatói és a nem jelentős hatással vannak az iskolai teljesítmény minden mérésére.
2. A román nyelv és irodalom tantárgy esetében fennálló különbségek jelentősége megmarad a társadalmi-gazdasági státusz, illetve az attitűdök (a nyelvi korlátok tézise) hatásainak vizsgálatát követően is.
3. A matematikánál észlelt különbségek eltűnnek az iskolával szembeni attitűd vizsgálatát követően (az ellenkultúra tézise).

Ezeket a feltevéseket a függő változók önálló modellezésével ellenőrizzük, lineáris regresszióval (OLS – legkisebb négyzetek módszere), a független változók tömbökbe rendezésével. Az első tömbbe a társadalmi-gazdasági, a nem és az etnikum mérői kerülnek bevezetésre. A második tömbbe pedig az iskolával szembeni attitűdöket mérő változókat vezetjük be.

A tanulmánynak nyilvánvalóan nem célja közvetlen magyarázatot nyújtani a diákok kognitív ismeretszerzésének változásaira, hanem csak a tanárok értékelésén keresztül megragadható hatást méri fel. Azáltal, hogy a jegyek az iskolai pályafutás előmeneteli kritériumát képezik, az oktatási tevékenység tétjévé válnak. Szemben a tanulmányi eredmények mérőeszközeiként alkalmazott jegyek szokványos kritikáival (Kao és Thompson 2003) a jelen tanulmány épp az egyik látszólagos hiányosságot aknázza ki: a szubjektívizmust, a tanár és a diák közötti interakció viszonylagosságát egy adott társadalmi és intézményi kontextusban.

Függő változók

A jelen tanulmány több **függő változót** elemez, ezek kivétel nélkül a diákok által megadott 7. osztályos tanulmányi eredmények:

- A 7. osztály második félévében román nyelv és irodalomból elért átlag (átlag=7,67)
- A 7. osztály második félévében matematikából elért átlag (átlag=7,51)
- A tanulmányi átlag (átlag=8,69)
- A románul tanuló diákok román nyelvi átlagából és a magyarul tanulók magyar nyelvi átlagából létrejött összetett változó (átlag=7,85).

Az 5–12. osztályokban alkalmazott román iskolai értékelési rendszernek megfelelően az összes mért iskolai eredmény 0 és 10 közötti skálán változik.

Független változók

A nem vagy az etnikai hovatartozás megadása egyértelmű feladat, kivéve a problémás etnikai önmeghatározás eseteit olyan bonyolult kontextusokban, mint például a vegyes családoknál. A legfontosabb független változó természetesen a diák etnikai hovatartozása – a mintacsoport 17,8%-a magyar etnikumú, míg a maradék 82,2%-ból majdnem mindenki (98,8%) román etnikumúnak vallja magát. A minta 269 magyar etnikumú diákja közül 41 román tannyelvű osztályokban tanul, illetve a maradék magyar tannyelvű osztályokban. Mivel a tanulmány fő célkitűzése a magyar diákok iskolai eredményeinek összevetése a többségi diákok eredményeivel, a legtöbb elemzésben nem vizsgáljuk a tanuló osztályának tannyelvét. Ennek ellenére itt mégis elvégzünk egy ilyen tesztelést, azért, hogy rámutassunk: a főként magyar nyelven tanuló és a főként román nyelven tanuló magyarok között észlelt különbségek a két magyar etnikumú diákcsoport eltérő képességeivel és attitűdjeivel is magyarázhatók.

Igaz, mindemellett, hogy az etnikum elsősorban az alanyok által a kommunikáció során használt nyelvet jelöli, a két jellemző között a románok és a magyarok esetében is fennáll egy igen erős korreláció. Ebből kifolyólag az etnikai önmeghatározást a nyelvi hendikep hipotézisének tesztelésére használjuk, annak minden egyéb jelentésárnyalatával együtt. Ugyanakkor az operacionális hipotézisek figyelembevételére nyomán nem hanyagolható el az etnikai motiváció sem az etnikai tartalmú tantárgyak kapcsán elért eredményekért való küzdelemben, mint például a magyar nyelv és irodalom tantárgy esetében a magyar diákok körében.

A társadalmi-gazdasági státuszt az ilyen megközelítésekben alkalmazott szociális mutatók segítségével mértük, azaz az anyagi ellátottságot összegző skálával, a diák testvéreinek számával és a megkérdezett édesapjának felsőfokú képzettségével. Az édesapa képzettségi szintjének felhasználását iskolázottsági tökemutatóként Korupp és kutatótársai következtetéseire (Korupp, Ganzeboom és Van Der Lippe 2002) alapoztuk, akik szerint a társadalmi-gazdasági státusz generációközi átörökítésének modellezésében a legjobb megoldás a domináns szülő státuszának beszámítása, és a hagyományos román társadalomban ez a személy általában az apa. Másrészt, a társadalmi státusz pontosabb indikátorainak felvétele, mint például a szülők foglalkozása, nem célravezető a hozzátartozók által kitöltött kérdőívekben a jelentős számú tévedés eshetősége miatt.

Az iskolai környezetbe való illeszkedést mérő skálák kérdései az iskolai elégedettség és az iskolai önértékelés szintjét mérték, mivel mindkettő a tanulói önhatékonyság vetületének tekinthető (Fredricks, Blumenfeld és Paris 2004). Az első skála a beilleszkedés emocionális vetületét méri, míg a második az eredmények elérését célzó egyéni cselekvési és kognitív erőfeszítés aspektusaira vonatkozik. A második skála tételei az iskolai követelményekhez való alkalmazkodás, a viselkedés és a gondolkodás ellenőrzésének és szabályozásának, illetve a tanulási tevékenységbe való bekapcsolódásnak a képességeit mérik, amelyek kivétel nélkül

a tanulói önhatékonyság lényeges összetevői és a tanulmányi eredmények bizonyított prediktorai (Zimmerman 1990; Zimmerman, Bandura és Martinez-Pons 1992).

1. táblázat: Független változók

Etnikai hovatartozás	Dummy (magyar=1)	17,8% magyar. Az alternatív kategória 98,8%-a román
Az apa képzettsége	Dummy (felsőfokon képzett apa=1)	Felsőfokon képzett 23,1%
A háztartás anyagi felszereltsége	Additív skála, a következő listán feltüntetett hosszú távon használt háztartási tárgyak száma alapján: automata mosógép, személygépkocsi, személyi számítógép, internet-csatlakozás, mobil telefon, egy csendes tanulóhely	Átlag=3,47
A megkérdezett testvéreinek száma	Számszerű, diszkrét	Átlag=1,39
Iskolai elégedettség	Additív skála a következő Likert típusú tételekkel: <i>Mennyire vagy elégedett... az iskolai eredményeiddel? Az osztálytársaidal kialakult kapcsolattal? A tanárokkal kialakult kapcsolattal? Az iskolával általában?</i> (alfa>0,7) A hiányzó értékeket regressziós mutatók beszámításával helyettesítettük	Max.=41,85 Átlag=29,99
Tanulói önhatékonyság	Additív skála a következő Likert típusú tételekkel: <i>Képes vagy tanulni, amikor lennének érdekesebb elfoglaltságaid; Minden nap sikerül befejezned a házi feladatot; Fel tudsz készülni a félévi dolgozatokra és a felmérékre; Képes vagy összpontosítani és figyelni az órákon</i> (alfa>0,7). A hiányzó értékeket regressziós mutatók beszámításával helyettesítettük	Max.=16,6 Átlag=11,70

Adatok

A mintában 1511 nyolcadikos tanuló szerepelt, akiket véletlenszerűen választottak ki a nagyváradi diákpulációból 2006-ban. A további elemzésekben felhasznált mintacsoport pedig a 2006-os, A497/2006. sz. vissza nem térítendő CNCSIS-támogatással finanszírozott „Tinédzserek, a jövő polgárai” projekten belül lefolytatott felmérés almintája. Azért használtuk fel ezeket az adatokat, mivel több tantárgy jegyeit vesszük figyelembe, illetve az iskolával szembeni attitűd mutatóit is, ami az ellenkultúra-elmélet tételeinek ellenőrzéséhez szükséges. A résztvevőket egylépcsős rétegzett mintavétellel választották ki – a megye minden iskolájából véletlenszerűen, a diáklétszámmal arányosan választottak ki osztályokat –, illetve a kérdőíveket felmérőként töltették ki tanóra keretében. Pontosabban az 1511 tanulót 54 nyolcadikos osztályból választották ki, összesen 23, nyolcadikosokat iskolázató nagyváradi oktatási intézményben – az iskolák 60%-a I–VIII. osztályos (általános iskola), illetve a maradék 40% IX–XII. osztályosoknak is otthont ad. Iskolánként a VIII. osztályok számával arányosan választották ki az osztályok számát, kiegyenlítendő a mintába kerülés valószínűségét.

Eredmények

A 4 függő változó esetében az átlageredmények összehasonlítása megerősíti a korábbi elemzések eredményét, miszerint a magyar diákok jegyei három esetben gyengébbek, és ezek közül az anyanyelvi átlag képez kivételt. A többi három változó esetében a két kategória közötti különbség a t-teszt vizsgálati eredményei nyomán szignifikánsnak bizonyult.

2. táblázat: A 7. osztályos tanulmányi átlagok etnikai lebontásban

	Románok és más etnikumok	Magyarok
Tanulmányi átlag	8,74	8,46**
Átlag matematikából	7,59	7,16**
Átlag román nyelvből	7,78	7,19**
Átlag anyanyelvből	7.78	7,70

* $p(t) < 0,01$

3. táblázat: Az iskolával szembeni attitűdök etnikai lebontásban

	Románok és más etnikumok	Magyarok
Iskolai elégedettség	30,43	28,01*
Tanulói önhatékonyság	11,80	11,25*

* $p(t) < 0,01$

E különbségek hátterében sokféle oksági mechanizmus állhat, amelyek közül néhányat megemlítettünk az elméleti modellben. Érdekes módon, míg a legnagyobb különbséget a román nyelvnél regisztráltuk, amikor a tantárgy eredményeit a magyar nyelvből elért átlaggal helyettesítjük a magyarul tanulók esetében, az eltérés a szignifikánsnak tekinthető szint alá csökken. Sőt; a két etnikai kategóriánál látható iskolai elégedettség és tanulói önhatékonyság összehasonlítása igazolja az ellenkultúra hipotézisét, mivel a magyar diákoknál regisztrált átlagok mindkét esetben jelentősen alacsonyabbak, mint a román diákoknál regisztráltak. Az a tény, hogy a magyar diákok kevésbé illeszkednek be az iskolai közösségekbe, magyarázat lehet a gyengébb tanulmányi eredményekre. Hipotéziseink ellenőrzése többváltozós modellekkel sokkal tartalmasabb információkat nyújthat a magyar diákok és a román diákok eredményei közötti különbségek magyarázatában a vizsgált kontextuson belül.

Regressziós modellek

A következőkben az elméleti fejezetben bemutatott hipotéziseket ellenőrizzük a nyelvi korlátok hipotézisének részleges vizsgálatából kiindulva, majd az ellenkultúra hipotézisének és az ellensúlyozó értékelés hipotézisének ellenőrzése után

egy szintetikus modellel foglalkozunk, amelyben a függő változó a tanulmányi átlag lesz.

A magyar nyelvi értékelési modellyel nyilván nem hasonlítható a román nyelvnél alkalmazott modellhez ugyanazon adatok kapcsán. Emiatt kénytelenek voltunk létrehozni egy „anyanyelvi” függő változót, amely összesíti a románul tanuló diákok átlagait román nyelvből és a magyarul tanuló diákok átlagait magyar nyelvből. Eme változó szimultán beiktatása a román nyelvi átlagokat tartalmazó modellbe komoly problémákat vethet fel a kollinearitás vonatkozásában. Tehát az általam felvetett hipotézisek ellenőrzésében a fent meghatározott négy függő változó különálló regressziós modelljeinek kidolgozására szorítkozom.

4. táblázat: A román nyelvből elért átlag modelljei

	Strukturális prediktorok	Strukturális és attitűdbeli prediktorok
Konstans	7,535 (0,000)**	5,004 (0,000)**
Testvérek száma	-0,068 (0,033)*	-0,068 (0,026)*
Nem (fiú=1)	-0,662 (0,000)**	-0,593 (0,000)**
Az apa képzettsége (felsőfokon képzett apa=1)	0,582 (0,000)**	0,521 0,000
Etnikum (magyar=1)	-0,541 (0,000)**	-0,328 (0,006)**
A háztartás anyagi felszereltsége	0,156 (0,011)*	0,081 (0,171)
Iskolai elégedettség		0,059 (0,000)**
Tanulói önhatékonyság		0,082 (0,000)**
R ²	0,094	0,176

A zárójelben feltüntetett számok a p, *= p<0,05, **=P<0,01 értékekre vonatkoznak.

A román nyelvi eredmények modellezése arra mutat rá, hogy ezek jelentős mértékben függenek a megkérdezett etnikai hovatartozásától az iskolával szembeni attitűdök kihatásának ellenőrzését követően is, ami egyébként számottevően befolyásolja a román nyelvből szerzett jegyeket. Másrészt az etnikum román nyelvi átlagra gyakorolt hatását az iskolával szembeni attitűdmutatók bevezetése megfelezi, ami arra világít rá, hogy a függő változót illetően a románok és a magyarok közötti különbségeknek csak egy része tudható be az etnikai hovatartozásnak, következésképpen a nyelvi korlátoknak. Azonban nem zárhatjuk ki azt a hipotézist, mely szerint, a nyelvi korlátok mellett, az említett szignifikáns etnikai paraméterrel együtt a román tanárok magyar diákokkal szemben alkalmazott diszkriminatív bánásmódjának hatását is regisztráljuk.

5. táblázat: A matematikából elért átlag modelljei

	Strukturális prediktorok	Strukturális és attitűdbeli prediktorok
Konstans	7,291 (0,000)**	4,452 (0,000)
Testvérek száma	-0,042 (0,250)	-0,040 (0,251)
Nem (fiú=1)	-0,305 (0,004)**	-0,232 (0,020)*
Az apa képzettsége (felsőfokon képzett apa=1)	0,682 (0,000)**	0,614 (0,000)**
Etnikum (magyar=1)	-0,335 (0,014)*	-0,112 (0,395)
A háztartás anyagi felszereltsége	0,082 (0,237)	0,015 (0,828)
Iskolai elégedettség		0,058 (0,000)**
Tanulói önhatékonyság		0,105 (0,000)**
R ²	0,048	0,135

A zárójelben feltüntetett számok a p . * = $p < 0,05$, ** = $P < 0,01$ értékekre vonatkoznak.

Az iskolával szembeni attitűdváltozók bevezetése az etnikai hovatartozás matematikánál érvényesülő hatásának szignifikáns szint alá történő csökkenéséhez vezet, ami azt jelzi, hogy a matematikából szerzett jegyeket nem befolyásolják a nyelvi korlátok, sőt mi több, megerősítik az ellenkultúrára jellemző mechanizmus működését, ahogyan azt Ogbu felhozta. A matematikából elért eredmények modelljéből kiderül, hogy a románok és a magyarok tanulmányi teljesítménykülönbségeinek egy része – azokról van szó, amelyek kevésbé függenek a román nyelvhasználati képességektől – a magyar diákok iskolai közösségekbe illeszkedési nehézségeivel magyarázhatók.

6. táblázat: Az anyanyelvből elért átlag modelljei

	Strukturális prediktorok	Strukturális és attitűdbeli prediktorok
Konstans	7,553 (0,000)**	4,992 (0,000)**
Testvérek száma	-0,059 (0,066)	-0,061 (0,047)*
Nem (fiú=1)	-0,655 (0,000)**	-0,589 (0,000)**
Az apa képzettsége (felsőfokon képzett apa=1)	0,672 (0,000)**	0,609 (0,000)**
Etnikum (magyar=1)	0,631 (0,000)**	0,844 (0,000)**
A háztartás anyagi felszereltsége	0,140 (0,026)*	0,075 (0,213)
Iskolai elégedettség		0,056 (0,000)**
Tanulói önhatékonyosság		0,089 (0,000)**
R ²	0,106	0,187

A zárójelben feltüntetett számok a p. *= $p < 0,05$, **= $P < 0,01$ értékekre vonatkoznak.

Az anyanyelvből elért eredmények modellezése – amely változó a magyarul tanuló esetében a magyar nyelvből elért eredményeket veszi figyelembe – máris meglepő hatásokról tanúskodik. Ellentétben a román nyelvvel, melynél szignifikánsan negatív hatása van a magyar etnikai hovatartozásnak, az anyanyelv esetében a magyar etnikai hovatartozás pozitív hatását észleljük. Más szóval, a magyar nyelvből szerzett jegyek nemcsak semlegesítik az etnikai hátrány következményeit, hanem át is rendezik az erőviszonyokat, ugyanis a magyar származásnak ebben az esetben pozitív paramétere van, hiszen a magyar diákok anyanyelvi átlagai több mint fél ponttal magasabbak, mint a magukat románnak vallók esetében. Az így létrejött regresszió tehát az ellensúlyozó értékelés munkahipotézisét sugallja és igazolja. Eszerint a magyarul tanuló magyar diákok engedékeny értékelést élveznek a tanárok részéről. Eme módszeres magatartás motivációit csak találgatni lehet, illetve ezek tisztázásához minőségi adatokon alapuló eredmények tanulmányozása szükséges.

7. táblázat: A tanulmányi átlag modelljei

	Strukturális prediktorok	Strukturális és attitűdbeli prediktorok
Konstans	8,334 (0,000)**	6,808 (0,000)**
Testvérek száma	-0,047 (0,015)*	-0,047 (0,011)*
Nem (fiú=1)	-0,316 (0,000)**	-0,273 (0,000)**
Az apa képzettsége (felsőfokon képzett apa=1)	0,292 (0,000)**	0,254 (0,000)**
Etnikum (magyar=1)	-0,180 (0,017)*	-0,043 (0,551)
A háztartás anyagi felszereltsége	0,155 (0,000)**	0,104 (0,004)**
Iskolai elégedettség		0,041 (0,000)**
Tanulói önhatékonyság		0,036 (0,003)**
R ²	0,073	0,164

A zárójelben feltüntetett számok a p. *= p<0,05, **=P<0,01 értékekre vonatkoznak.

A tanulmány elején megfogalmazott mindkét hipotézis igazolást nyert. Míg az iskolai élet kihívásaihoz való alkalmazkodás mutatói felszámolják a románok és a magyarok közötti különbségeket a matematikából elért teljesítmények szintjén, ami az Ogbu által kidolgozott ellenkultúra elméletét erősíti meg, az eredmények közötti különbségek a román vagy az anyanyelv esetében regisztrálhatók, még ha látványos alakulással is a specifikációk függvényében. Más szóval, a magyar diákoknak meg kell küzdeniük a kulturális korlátokkal vagy a tanár etnikai hovatartozásával összefüggő megkülönböztető viselkedéssel. Mindemellett elemzéseinket befolyásolhatja a magyarul tanuló és a románul tanuló magyar anyanyelvű megkérdezettek közötti megkülönböztetés elmaradása a statisztikai eljárásokban. Jogosan megkérdőjelezhető tehát, hogy az oktatás nyelve – azaz a közvetlen tanulmányi közösség, az osztály, etnikai összetétele – hatással van-e például az iskolai közösségekbe való illeszkedést befolyásoló attitűdökre és magatartásformákra. Ogbu állításai szerint elsősorban a kisebbségi státusz generál beilleszkedési hiányosságokat, míg a kisebbséghez tartozó diákokat befogadó oktatási intézményeken belüli nyelvi környezet hatása másodlagos. Az iskolai elégedettség és a tanulói önhatékonyság t-teszttel mért különbségei nem jelentősek ($p_t > 0,05$, $p_{K-S} > 0,05^3$) a magyarul tanuló és a románul tanuló magyar diákok körében.

3 Az átlagok közötti különbségek jelentőségét ellenőriztük mind a paraméteres eljárással – t teszt –, mind pedig a Kolmogorov-Smirnov-teszt nem paraméteres eljárásával, tekintettel arra, hogy az iskolai beilleszkedést mérő változók megoszlásai nem normálisak, viszont az esetek száma meghaladja a 100-at.

8. táblázat: A magyar diákok iskolával szembeni attitűdbeli eltérései a tanulási nyelv függvényében

	Iskolai elégedettség	Tanulói önhatékonyság
Magyarul tanuló magyar diák	27,90	10,88
Románul tanuló magyar diák	29,56	11,35

Ugyanazt az eredményt regisztráltuk a tanulmányi átlag esetében is, viszont szignifikáns a matematikából és a román nyelvből szerzett jegyek közötti különbség.

9. táblázat: A magyar diákok teljesítménykülönbségei a tanulási nyelv szerint

	Milyen tanulmányi átlaggal zártad az előző félévet?	Milyen átlagod volt matematikából a második félévben?*	Milyen átlagod volt román nyelvből a második félévben?*
Magyarul tanuló magyar diák	8,58	7,14	7,02
Románul tanuló magyar diák	8,70	7,87	7,68

* $p_t < 0,05$; $p_{KS} < 0,05$

Az eredmények azonban nem eléggé meggyőzőek, tekintettel a románul tanuló magyar diákok alacsony létszámára (a magyar diákok 25%-a, azaz 41 eset) és az esetleges mintavételi hibákra, amelyek vélhetően kihatottak a jelen mérések alaposágára. A fenti táblázatban kiemelt különbségekből kiderül, hogy a románul tanuló magyar diákok előnyösebb helyzetben vannak magyarul tanuló társaikkal szemben a jelen tanulmányban vizsgált jelenségek kapcsán releváns tantárgyaknál. Úgy tűnik, hogy a magyar diákok feltételezett nyelvi vagy beilleszkedési korlátai és a románul tanuló magyar diákok előnyei közötti ellentmondással van dolgunk, ami az alaptantárgyakat – a matematikát és a román nyelvet – illeti. Az ellentmondás érthető, ha elfogadjuk, hogy a magyar nyelvű osztályokba íratott magyar diákok nem a magyar populáció véletlenszerű kiválasztással vett almintáját képezik, hanem a nyelvi kompetenciák, az iskolával szembeni attitűdök, illetve a mobilitási aspirációk és talán a képességek tekintetében is egy vélhetően sajátos kategóriába sorolhatók. A román nyelven tanuló magyarok viszonylag alacsony létszámából fakadóan az etnikai hovatartozást rögzítő modellekben a román nyelvű osztályokba járó magyar diákok jellemzői külön nem követhetők. A 9. táblázatba foglalt összehasonlítás azonban kiemeli az ellensúlyozó teljesítmények nagyságrendjét is, ami oda vezetett, hogy – noha a matematikai és a román nyelvi átlagok tekintetében lényeges különbségek vannak a két magyar diákcsoport között – a tanulmányi átlagok tekintetében az eredmények nem mutatnak szignifikáns különbséget.

Az eredmények egy másik, a hipotéziseinktől eltérő értelmezése akkor tartható, ha abból a premisszából indulunk ki, hogy az iskolák, ahol a magyar diákok tanulnak, minőségileg jelentősen gyengébbek, mint azok, ahol a román diákok

tanulnak. A kontextusnak tulajdonítható hatások ellenőrzésének elmaradása az elemzéseinkből – ami annak tulajdonítható, hogy adataink nem alkalmasak a hierarchikus regressziós modellezésre – alátámaszthat egy ilyen munkahipotézist. Eszerint az észlelt különbségeknek legalább egy része – a románul tanuló magyar diákok fokozottabb elégedettsége és önhatékonyasága a magyar nyelven tanulókhoz képest (l. a 8. táblázatot, ahol a két kategória közötti különbségek mégsem szignifikánsak) – összefügghet például a magyar diákok általános hátrányával a matematikánál. Az iskolai megkülönböztetés és szegregáció mechanizmusainak köszönhetően, amelyeket az tesz lehetővé, hogy a román diákok jellemzően piaci döntéshozatalok során kerüljenek a középfokú iskolák alsó tagozatára, a magyar diákok gyengébb eredményeket felmutató, enklávészerű vagy vegyes iskolákban tömörülnek, kimaradva a kulturálisan, anyagilag és intézményileg is jobban ellátott elit román iskolákból. A tanulmány szerző által megállapított iskolai problémákra vonatkozó kompozit mutatók (CISP) összevetésének eredményei a kizárólag román tannyelvű, a kettős tannyelvű és a kizárólag magyar tannyelvű nagyváradi iskolák körében – melyekről egy publikálás előtt álló munkában számolt be részletesen (Hatos 2012) – azt mutatják, hogy a tanulmányi kudarcokkal és az elhagyással összefüggő iskolai problémák szintje valójában alacsonyabb a kizárólag magyar tannyelvű iskolákban, illetve szinte azonos a román és a kettős tannyelvű intézményekben.

Eredményeink egy másik előfeltevést is igazolnak az anyag kapcsán, nevezetesen azt, hogy az iskolai eredmények tantárgyanként eltérőek, illetve a végső jegy a kutatás által javasolt determinánsok kombinációjából jön létre, amelyek a tantárgy természete és kontextusa függvényében változnak. A legtöbb tantárgy esetében feltételezhető, hogy a teljesítményhez képest elsődlegesen egy általános szociológiai mechanizmus érvényesül, amelyet a jelen kutatási területen széles körben elfogadott elméletek segítségével körvonalaztunk – ilyen például a társadalmi reprodukció modellje, amely az iskolai teljesítményt a származási családból hozott tőkétől teszi függővé. Ebbe a kategóriába tartozik az ellenkultúra mechanizmusa is, ami a kisebbségi csoportokból származó diákok esetében nyilvánul meg, és amely az összes tantárgynál elért teljesítményt befolyásolja. Ezekben a modelleken kívül az adott tartalmakra jellemző mechanizmusok is érvényesülnek: erős a nyelvi-kulturális determináltság például az olyan tantárgyaknál elért teljesítmények esetében, amelyek tanítási nyelve az anyanyelvtől eltérő.

Ezzel szemben egy intézményi és interakciós variációról is beszélhetünk. A mi esetünkben szinte nyilvánvaló, hogy a magyar diákok kedvező osztályozásban részesülnek magyar nyelv és irodalomból. Valószínűsíthető, hogy a szóban forgó diákokat a román tanárok román nyelvből szankcionálják, vagy az, hogy a román diákok osztályozási előnyt élveznek a román etnikumú tanárok részéről. Ezt a munkahipotézist ellensúlyozó értékelési modellnek nevezzük. Az ilyen esetekben azonban a nyelvi hiányosság és az ellensúlyozó értékelés modelljei átfedődnek, és

a rendelkezésre álló adatok és elemzéseink nem elégségesek a szétválasztásukhoz. A magyarul tanuló diákok különösen jó anyanyelvi eredményeit – szemben a román nyelv és irodalomból vagy matematikából szerzett jegyekkel – az is magyarázhatja, hogy ezek a jegyek (egyaránt normatív és interakciós) közösségi nyomásra születnek, a közösség megőrzése érdekében, és ez a nyomás eredményezi a kisebbségi közösség összes szereplőjénél az anyanyelv elsajátításában és használatában tanúsított fokozott érdekeltséget.

Következtetések és korlátozások

Bár módszertani szempontból egyszerű, a jelen tanulmány néhány kiegészítést javasol a többségi és a kisebbségi diákok (esetünkben a kisebbségi referenciacsoport a magyar) iskolai eredményei között fennálló különbségeket meghatározó társadalmi és pszichoszociális mechanizmusok alaposabb megértéséhez. A 7. osztályos diákok eredményeinek modellezésében néhány premisszára alapoztunk a tanulmányi eredmények magyarázata során, ezek: (1) néhány általános teljesítménymechanizmus működése, főként a társadalmi reprodukciós képesség és logika hatása; (2) az eredmények differenciált meghatározása a tényleges tartalom, illetve a tartalom továbbadásának kontextusa szerint. Ezekből a premisszákból kiindulva a 7. osztályos román és magyar diákok tanulmányi átlagai között észlelhető szignifikáns különbségek magyarázatára két hipotézist javasoltam: (1) a magyarok és a többségiak közötti különbségek az első csoport nyelvi korlátaival magyarázhatók; (2) a különbségek az iskolai beilleszkedés etnikumközi variációival magyarázhatók, pontosabban az iskolai attitűdökkel és gyakorlatokkal.

A látványos különbségek, amelyeket a román és a magyar nyelvből elért átlagok kapcsán észleltünk, arra mutatnak rá, hogy a nyelvi és az etnikai interakciós tényezőnek komoly szerep jut a nyelvi-kulturális tartalmakat közvetítő tantárgyaknál szerzett jegyek meghatározásában. A magyar diákok nyilván hátrányos helyzetbe kerülnek román nyelvből, azonban jelentős előnyöket élveznek a magyar nyelvi osztályozásban. Ennek a valamelyest váratlan empirikus megállapításnak a magyarázatára két munkahipotézist javasoltam: vagy a magyarok élveznek egyfajta engedékenységet anyanyelvi teljesítményük értékelésében a szaktanárok részéről, vagy sokkal intenzívebb erőfeszítést tesznek az anyanyelvi tananyag elsajátítására, ami ideológiailag és attitűd szempontjából igazolható. Akkor is, ha nehezen beazonosítható mértékben, mindezek a mechanizmusok – a nyelvi korlátok és a torzító értékelés vagy az ideológiailag motivált tanulás mechanizmusai, amelyek javasolt munkahipotézisekként fogalmazódtak meg – ott munkálnak ezekben a helyzetekben.

A magyar diákok fő oktatási nyelvből adódó esetleges teljesítménykülönbségeinek megtárgyalása további érdekes megállapításokhoz vezetett. Egyrészt komoly jelek utalnak arra, hogy a nagyváradi román nyelvű osztályokba olyan magukat

magyarnak valló diákokat választanak módszeresen, akik az iskolai teljesítményre nézve kedvező szociális és pszichoszociális jellemzőkkel rendelkeznek. Ez azonban negatív szelekciót feltételez a magyar nyelvű osztályokban. Másrészt pedig fontos következtetés, hogy a magyar nyelvű osztályokban az ellensúlyozó értékelés hatása annyira erőteljes, hogy semlegesíti a román nyelvből és matematikából elért eredmények különbségeinek tanulmányi átlagra gyakorolt hatását.

A kisebbségi diákok tanulmányi eredményeivel foglalkozó kutatások szerint a magyar diákok iskolai beilleszkedése hiányos – ellentétben román társaikkal. A magukat magyarnak valló diákok iskolai elégedettségi és önhatékonyági pontszámai kisebbek a román társaiknál kimutatottaknál. Ezért még a nyelvi különbségekből fakadó hatások nagy részének kizárását követően is, a matematikából szerzett jegyek figyelembevételével – amelyet alacsony szintű nyelvi elfogultságnak kitett tantárgyként tartunk számon –, a magyar diákok eredményei gyengébbek román társaikénál. Ebből a szempontból tanulmányunk fontos alapokat nyújt az ellenkultúra elméletének alkalmazásához, illetve az iskolai teljesítményben megmutatkozó etnikai különbségeknek a kisebbségek társadalmi beilleszkedési problémáit jelző jelenségként való kezeléséhez.

A jelen tanulmány következtetései néhány cselekvési irányt körvonalaznak az iskolák nyelvi környezetének politikáit illetően. A méltányosság célkitűzései az oktatáshoz kapcsolódó értékelés vonatkozásában előírják az értékelési torzulások ellenőrzését, attól függetlenül, hogy ezek ellensúlyozó vagy diszkriminatív jellegűek. Ezt a munkahipotézist azonban felülírhatja a konkurens magyarázat, amely szerint a magyar nyelv elsajátítása és használata iránt tanúsított fokozott érdeklődés észlelhető a magyar közösségen belül, ami az iskolai teljesítményt befolyásoló ideológia – jelen esetben nyelvi ideológia – hatását tükrözheti. A probléma kezelése első lépésben a jelenség súlyosságának felmérését feltételezi, valamint a jelenség mögött meghúzódó motívumok tisztázását. Másrészt a nyelvi korlátok hatásának csökkentését mind a kisebbségi diákok nyelvi kompetenciáinak fejlesztésével, mind pedig a pedagógusok támogató hozzáállásának előmozdításával kell elérni. A rendelkezésünkre álló adatok szerint a magyar diákok attitűdproblémái kevésbé tulajdoníthatók az osztály vagy az iskola környezeti tényezőinek, és a kisebbségi státuszhoz kapcsolódnak. Ezen a szinten az oktatási politikákat össze kell kapcsolni a magyarok általános társadalmi és intézményi beilleszkedésének fejlődésével Románia politikai és társadalmi közösségén belül. Az emocionális, viselkedési és kognitív beilleszkedést ösztönző tevékenységek a multietnikus környezetek esetén szintén pozitív hozzájárulást jelenthetnek az oktatás világában.

Az előző oldalakon ismertetett eredmények helyessége megkérdőjelezhető a hierarchikus lineáris regresszió mellőzéséből fakadó statisztikai hibák miatt. Amennyiben az adatok csoportosítása többlépcsős mintavétellel történik, ahogy esetünkben is, a megszokott regresszió során a standard hibák csökkenése a paraméterek, de főként azok jelentőségének túlértékeléséhez vezet (Snijders és Bosker

1999). A modellezés ezzel az eljárással lehetővé tette volna a kontextuális változók pontosabb ellenőrzését, amire a jelen tanulmányból a legjobb példa az oktatás nyelve lehet. Ennek ellenére a megszokott regressziós modellek kidolgozott paraméterei elegendően alaposak ahhoz, hogy azt mondhassuk, a vélhető hiba csak kis mértékben befolyásolta a bemutatott eredményeket.

A regressziók, melyekkel a függő változókat modelleztük, nem eredményeztek teljes mértékben kielégítő determinációs mutatókat (*determination measures*). El kell ismernünk, hogy újabb prediktorok bevezetése a tanulmányban alkalmazotakhoz képest jobb specifikációkat adhat meg az iskolai eredmények magyarázatánál. Másrészt fontos kiemelni, hogy az iskolai teljesítménymodellek determinációs mutatói nehezen haladják meg a 0,2-es értéket, mivel hiányoznak a prediktorok sorából a tanulási képességekre vonatkozó mutatók – mint például az intelligencia vagy bizonyos korábban elért tanulmányi teljesítmények.

A vizsgálat az egyszerűsítés érdekében olyan megközelítést alkalmaz, amely kihathat a kutatási eredményekre. A modellezésből hiányzik a diák osztályában használt oktatási nyelv változója, amely szoros összefüggésben áll az etnikai hovatartozással, és ez használhatatlanná teszi a fenti elemzésben alkalmazott lineáris regressziókban. Másrészt a román tannyelvű osztályokban tanuló magyar diákcsoport vegyes kategóriájának kizárása az elemzésből meghiúsította volna a ténymegállapítást, miszerint az iskolai beilleszkedési problémák elsősorban a kisebbségi státusszal függenek össze, meghagyva a lehetőséget, hogy az észlelt szignifikáns különbségek a kisebbségi diák osztályában alkalmazott tannyelvvel függenek össze.

Az itt bemutatott adatok és modellezések nem elegendők a hivatkozott komplex oksági mechanizmusok teljes körű megfejtéséhez. Ezért az olyan tantárgyaknál szerzett jegyek megállapításában, mint a román vagy a magyar nyelv, minden bizonnyal működik a nyelvi közelítés és távolítás mechanizmusa is – egyrészt a nyelvi korlátok, de az elfogult értékelés is, a tanár-diák etnikai „homológiája” szerint –, amelyet mi az ellensúlyozó értékelés mechanizmusának neveztünk el. Eredményeink alapján nem tudjuk megnyugtatóan szétválasztani a két magyarázatot, mi több, megállapítani a kettő nagyságrendi sorrendjét. Előrelépés lenne ebben a tekintetben olyan strukturálisgyenlet-modellek kidolgozása, amelyek megállapítják a jelen tanulmány elemzéseibe felvett függő és független változók szimultán regresszióinak paramétereit. Másrészt ezt a megközelítést megnehezíti a nyelvi hatás és az ellensúlyozó értékelés hatása elválasztásának szükségessége.

ABSTRACT: The article tests three alternative models explaining differences in grades between ethnic minority students and members of the ethnic majority: linguistic deficit, oppositional culture and ethnically biased evaluation which add to the commonly held theories of ability and social reproduction. Separate OLS models of grades, received by 7th graders from a sample of students from the ethnically mixed city of Oradea, in Maths, Romanian language, and learning of native language provided support for all three theses. Thus, besides their disadvantage with

regards their grades in Romanian language classes, Hungarian students display lower levels of integration in schools – measured through scores of school satisfaction and student self-efficacy, which explains their poorer results in Maths, whereas they receive positively adjusted grades in Hungarian language classes, enough to compensate for the other disadvantages..

Irodalom

- Boudon, R. (1973): *L'inégalité des chances; la mobilité sociale dans les sociétés industrielles*, Paris, A. Colin.
- Bourdieu, P. – Passeron, J. C. (1970) *La reproduction; éléments pour une théorie du système d'enseignement*, Paris, Éditions de Minuit.
- Downey, D. (1995): When bigger is not better: Family size, parental resources, and children's educational performance. In: *American Sociological Review*, 60(5): 746–761.
- Fredricks, J. – Blumenfeld, P. – Paris, A. (2004): School engagement: Potential of the concept, state of the evidence. In: *Review of Educational Research*, 74(1): 59.
- Hatos, A. (2010): Multilevel Analysis of Academic Achievements of Upper Secondary Students. In: a Romanian city: effect of composition, resource allocation or differentiation?, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai-Sociologia*, 55(1). 89.
- Hatos, A. (2012): Measuring Social Problems at the School Level: The Composite Index of School Problems (CISP), *Social Work Review*, 3/2012, 110–119.
- Jencks, C. – Center for Educational Policy Research (1973): *Inequality: a reassessment of the effect of family and schooling in America*, New York, Harper & Row.
- Kao, G., – Thompson, J. (2003): Racial and Ethnic Stratification in Educational Achievement and Attainment, in: *Annual Review of Sociology*, 29, 417–442.
- Korupp, S. E. – Ganzeboom, H. B. G. – Van Der Lippe, T. (2002): Do Mothers Matter? A Comparison of Models of the Influence of Mothers' and Fathers' Educational and Occupational Status on Children's Educational Attainment, *Quality and Quantity*, 36(1), 17–42.
- Levels, M., Dronkers, J. – Kraaykamp, G. (2008): Immigrant Children's Educational Achievement in Western Countries: Origin, Destination, and Community Effects on Mathematical Performance, in: *American Sociological Review*, 73(5), 835.
- OECD (2001): *Knowledge and skills for life: first results from the OECD Programme for International Student Assessment (PISA) 2000* (No. 9264196714), Paris, Organisation for Economic Co-operation and Development.
- OECD (2004): *Learning for Tomorrow's World – First Results from PISA 2003*, OECD – ORGANISATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT.
- OECD (2007): *PISA 2006: Science Competencies for Tomorrow's World*, OECD.
- Ogbu, J. (1995): Cultural problems in minority education: Their interpretations and consequences – Part two: Case studies, in: *The urban review*, 27(4), 271–297.
- Ogbu, J. – Simons, H. (1998): Voluntary and involuntary minorities: A cultural-

- ecological theory of school performance with some implications for education, in: *Anthropology & Education Quarterly*, 29(2), 155-188.
- Pasztor, A. (2006): National Minorities with Respect to Education. The Case of Hungarians, in: *Review of Sociology*, 12(2), 5-35.
- Rumberger, R. (1987): High school dropouts: A review of issues and evidence, in: *Review of Educational Research*, 57(2), 101.
- Snijders, T. – Bosker, R. (1999): *Multilevel analysis: An introduction to basic and advanced multilevel modeling*, SAGE publications Ltd.

Újdonság: hagyomány

Demeter Tamás: A szociologizáló hagyomány.

Budapest, Századvég, 2011, 214 p.

Sivadó Ákos

akos.sivado@gmail.com

Amikor valaki egy nemzet filozófiai vagy szellemtudományos teljesítményeinek átfogó keretben történő tárgyalására tesz kísérletet, a legfontosabb feladata annak alátámasztása lesz, hogy az a bizonyos keret legitim módon alkalmazható – azaz az egyes gondolkodók munkássága valóban beleilleszthető a választott narratívába. A magyar filozófia történetével kapcsolatban ez a feladat azért is tűnik különösen nehéznek, mert azt eddig leginkább mint a nyugati filozófia teóriáinak recepció-történetét tartották számon; olyasmiként tehát, ami híján van a csak rá jellemző, ha úgy tetszik „sajátságosan magyar” megfontolásoknak. Demeter Tamás legújabb könyvében azonban olyan alternatívát kínál a bevett képpel szemben, amelynek segítségével a magyar gondolkodók szellemi teljesítményei egységes keretbe illeszthetők egy jellegzetes szemléletmód alapján: a XX. század magyar filozófiai életet leginkább foglalkoztató kérdései ugyanis szerinte következetesen a társadalmiságból fakadnak, a magyar filozófiai vizsgálódások a specifikusan közép-európai társadalmi-történelmi háttér előtt rendezhetők koherens narratívába. A kérdés tehát az, hogy a „német idealizmus” vagy a „brit empirizmus” mintájára érdemes-e „magyar szociologizmusról” beszélni. Demeter válasza egyértelmű „igen”, ebből a perspektívából szemlélve pedig a magyar filozófiának olyan hagyománya látszik körvonalazódni, amely sikeresen szembeszállhat azzal a felfogással, hogy az „túlnyomórészt receptív, befogadó, kevésbé kreatív”. (Demeter, 2011, 13. o.)

A könyv a XX. század elejének pszichologizmus-vitájától (egész pontosan Palágyi Menyhért pszichologizmus-kritikájától) Nyíri Kristóf kommunikációelméleti és -történeti érdeklődésű írásaiig kísérli meg bemutatni a magyar gondolkodókra jellemző szociologizáló nézőpontot. Úgy vélem, szerencsésebb „gondolkodókról” beszélni, hiszen Demeter a kifejezetten filozófiai írások mellett a magyar kommunikációtörténet (Hajnal István), tudásszociológia (Mannheim Károly) és művészet-szociológia (Hauser Arnold) kiemelkedő teljesítményeit is sikeresen integrálja az első fejezetben felvázolt keretbe; sőt, Lukács György, Heller Ágnes vagy Nyíri Kristóf filozófiájának értelmezésére is ez az átfogóbb megközelítésmód kínál számára lehetőséget.

Demeter szerint tehát a szociologizáló szemléletmód a magyar filozófiatörténet hagyományteremtő jellegzetessége: kialakulásának, megszilárdulásának valamint továbbélésének egy-egy lépcsőfokát mutatja be a kötetben szereplő kilenc tanulmány. Az írások a témából kifolyólag nem pusztán a filozófiai közélet érdeklődésére tarthatnak számat, hanem reflexióra készíthetők a magyar szociológia- és társadalomelméletek kutatóit is. Ahhoz, hogy ez megtörténhessen, érdemes röviden megvizsgálni, hogy milyen típusú szociologizálás az, amelyet a Demeter kínálta narratíva szereplői folytattak/folytatnak.

A XX. század elejére kialakult a társadalomtudományok feladatával és az általuk alkalmazott módszertannal kapcsolatos álláspontok két élesen elkülönülő tábora: az egyik oldalon a társadalomtudományos *oksági magyarázatok* primátusát hirdető, alapvetően pozitivistá szociológia-felfogás hívei, míg a másikon a társadalmi jelenségeket *megérteni* kívánó elméletek képviselői foglaltak helyet. Az előbbieket számára Émile Durkheim és köre, az utóbbiaknak a Georg Simmel és Max Weber nevével fémjelzett szellemtudomány-koncepció jelentette a kiindulási pontot – és míg a Magyarországon szintén a századelőn megalakult Társadalomtudományos Társaság szociológiai érdeklődésű tagjai elsősorban Spencer, Marx és Durkheim tanításaiból kiindulva kísérelték meg a társadalomelméleti problémák megközelítését,¹ addig a Lukács György köré csoportosult Vasárnapi Kör Simmel és Tönnies meglátásait igyekezett továbbgondolni. Mint arra Demeter is utal (25-26. o.), a kifejezetten társadalomtudományos indíttatású társaságok egyáltalán nem, vagy csak alig foglalkoztak filozófiai kérdésekkel, így – kevés kivételtől eltekintve – nem is tudtak gyümölcsözőleg hatni a századelő magyar filozófiai törekvéseire. A szociologizáló hagyomány tehát nem a magyar szociológiai/társadalomtudományos élet hatására, hanem inkább *annak ellenére* alakult ki, érte ezen azt, hogy társadalmi, gondolkodásmód-beli, eszmetörténeti problémákra adott filozófiai válaszai jellegzetesen „anti-pozitivistá” nézőpontból bontakoztak ki.²

A pozitívizmussal szembeni szellemtudományos attitűd a legtöbb esetben a kötetben szereplő gondolkodók antropológiájának egyenes következménye: az individuomot a társadalomtól elválasztó, azt történeti-szociológiai meghatározottságából kiszakító emberkép nem fér össze olyan ideológiákkal, melyek a szociológiai problémákat a társadalmiság felől kísérlik meg megérteni és értelmezni. Szándékosan használom itt az *ideológia* fogalmát – Demeter könyve ugyanis sokat tesz azért, hogy az ideológiakritika napjainkban is általánosan elfogadott, leleplező értelme mellett a Márkus György meglátásaiból kibontakozó *emancipatorikus-hermeneutikai* ideológiakritika-fogalom is bekerüljön (azaz inkább visszakerüljön) a tudományos diskurzusba. Így jelen esetben sem kívánok mást jelezni, mint hogy a kora XX. századi magyar filozófusok világnézete nem tette lehetővé a pozitivistá tendenciák elfogadását, helyettük viszont termékenyen integrálta a szellemtudományos megértés XIX. század végi, XX. század eleji koncepcióit.³

1 Ld. ehhez *A szociológia első magyar műhelye* (1973) válogatást, valamint Némedi Dénes (2007) tanulmányát Durkheim és Mauss magyar recepciójáról.

2 Különösen igaz ez Lukács György kvantifikálással szembeni ellenérzéseire, melyekről részletesen olvashatunk a IV. fejezetben.

3 Az ideológiafogalmak használatáról részletesebben ld. a IV-V. fejezeteket, érintőlegesen pedig a IX – t.

Ez a hozzáállás tette lehetővé – többek között –, hogy a lukácsi drámaértelmezésben az osztályhanyatlás központi szerepet játsszon (IV. fejezet), avagy hogy Hajnal alternatív interpretációját kínálja a kapitalizmus kialakulásának (a protestantizmusról [Max Weber] vagy a zsidó vallásról [Werner Sombart] áthelyezve a hangsúlyt az írásbeliség széles körű elterjedése által lehetővé tett bürokratizálódásra – mint arról a III. fejezetben olvashatunk).

Fontos megjegyezni, hogy Demeter nem gondolja sem azt, hogy a szociologizáló hagyomány lehet az *egyetlen* értelmezési keret, melyben a XX. század magyar filozófiai teljesítményei elhelyezhetőek, sem pedig azt, hogy annak háttere előtt minden filozófiai törekvés értelmezhető lenne. A szociologizáló értelmezés határai jól kivehetően mutatkoznak meg a VI. és VII. fejezetben, melyek Lakatos Imre és Hauser Arnold munkásságának elemzésére tesznek kísérletet a hagyományon belül – és jutnak arra a következtetésre, hogy noha a problémafelvetés és hozzáállás tekintetében mindkét szerző erősen kötődik a szociologizáló hagyományhoz, tudomány- és művészetfilozófiájukat végül mégsem rendelik teljes mértékben a szociologizálás alá.

A tudományos tudás társadalmi meghatározottságára vonatkozó fejtegetések kapcsán azonban felmerülhet a kérdés, hogy Polányi Mihály munkássága miért nem kapott helyet a kötetben, akár önálló fejezet formájában is. (Hasonló, ám kisebb horderejű kritika mondható el a művészetszociológiai megközelítések szempontjából Antal Frigyessel kapcsolatban, aki szintén szerepelhetne hangsúlyosabban is a művészetrel foglalkozó fejezetben.) Amíg ugyanis Lakatos „objektív tudomány” és „szociológiai meghatározottság” kérdésében végül az előbbit helyezi az utóbbi elé, addig Polányi – mintegy megelőlegezve Thomas Kuhn későbbi belátásait – már az 1940-es évek végén azt az álláspontot képviselte, hogy a tudományos tudás létrejöttében központi jelentősége van annak a társadalmi rendszernek, mely fenntartja a kutatók és tanítványaik közötti hierarchiát és biztosítja a bevett tudományos igazságok átadását.⁴ Ezzel Polányi nem annyira az objektív világban, mint inkább a tudományágakon belüli tudásátadási folyamatok területén látja kialakulni a tudományos tudás előfeltételeit – ez a kép pedig szervesen illeszkedik a Demeter által felvázolt szociologizáló hagyományba.

Polányi tudományfilozófiáját, különösképp pedig a tudományos tudás társadalmi eredetére vonatkozó fejtegetéseit a nemzetközi recepció is elismeri – elég itt Mary Jo Nye legújabb monográfiájára utalni (Nye 2011).⁵ Mindezen túl az is megállapítható, hogy a szerző maga sem becsüli le Polányi fontosságát, hiszen a *Studies in East European Thought* idén tavasszal megjelent tematikus különszámának (“The Origins of Social Theories of Knowledge”) szerkesztőjeként megjelenti Michael Hagner Polányival és Ludwik Fleckkel foglalkozó tanulmányát (Hagner 2012).⁶ Ezek alapján tehát joggal várna az olvasó Polányiról szóló fejtegetéseket

4 Ld. ehhez Polányi (1947), 28–48.

5 Nye, Mary Jo: *Michael Polanyi and His Generation*, University of Chicago Press, 2011.

6 Hagner, Michael: *Vision, Gestalt and Knowledge in the Age of Extremes: On the Historical Epistemology of Ludwik Fleck and*

vagy fejezetet, tekintve, hogy a könyv fejezetei végigkísérik a szociologizáló hagyomány kialakulását és továbbélését a XX. század elejétől napjainkig, egységes eszme- és filozófiatörténeti narratívát képezve. A Lakatossal és Hauserrel foglalkozó fejezetek, melyek a kötetben kerülnek először publikálásra, szervesen illeszkednek Demeter többi tanulmánya közé, így a kötet – a fent említett hiányosságok ellenére – eléri célját: egy évszázad filozófiai teljesítményéhez nyújt olyan értelmezési keretet, melyben felismerhető valami sajátosan *magyar* vonás.

A szociologizáló hagyomány pedig nem ér véget a XX. századdal, legalábbis erre engedhet következtetni a könyv két zárófejezete, melyek Heller Ágnes és Nyíri Kristóf filozófiájának és antropológiájának szociologizáló aspektusait elemzik; de még inkább a hagyomány továbbélésére utalhat Demeter Tamás saját filozófiai munkássága. Demeter legutóbbi monográfiájában a XX. századi analitikus filozófia egyik legfontosabb területén, az elmefilozófián belül képviselt olyan álláspontot, mely a mentális állapotok tulajdonítását alapvetően az interszubjektív megértés és értékelés eszközeként értelmezi – azaz a szubjektum helyett (a szociologizáló hagyományra jellemző módon) a társas viszonyokra helyezi a hangsúlyt, és amellet érvel, hogy mentális állapot-tulajdonításaink alapvetően *nem* tényállító diskurzusként értelmezendők, a sikeres kommunikációhoz és sikeres társiassághoz viszont elengedhetetlenek.

A Demeter által ajánlott narratíva tehát mindenképp újdonságot hozhat a magyar eszme- és a filozófiatörténet-írásba azzal, hogy az általánosan elfogadott kép (a recepciótörténet) helyébe a gondolatok olyan közös jellemzőjét állítja, mely eddig jórészt reflektálatlan volt. Ez a reflexió pedig arra az eredményre is vezet, hogy Demeter könyve szintén a hagyomány részévé válik, és interdiszciplináris jellegéből kifolyólag méltán tarthat számot nem pusztán a hazai és nemzetközi filozófiai közélet, hanem a társadalom- és bölcsészettudományok egyéb képviselőinek érdeklődésére is.

Irodalom

- Demeter T. (2008) *Mentális fikcionalizmus*. Budapest: Gondolat.
- Hagner, M. (2012) Vision, *Gestalt* and Knowledge in the Age of Extremes: On the Historical Epistemology of Ludwik Fleck and Michael Polanyi. *Studies in East European Thought* 64, 91–104.
- Litván Gy. – Szűcs L. (szerk.) (1973) *A szociológia első magyar műhelye I-II*. Budapest: Gondolat.
- Némedi D. (2007) Durkheim Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2007/3–4, 149–174.
- Nye, M. J. (2011) *Michael Polanyi and His Generation – Origins of the Social Construction of Science*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Polanyi, M. (1947) *Science, Faith and Society*. London: Oxford University Press.

A homofóbia sokféle arca

Takács Judit (szerk.): Homofóbia Magyarországon,

Budapest: L'Harmattan, 2011, 188 p.

Gregor Anikó

aniko.gregor@gmail.com

Közhely úgy kezdeni egy recenziót, amely szerint hiánypótló kötetet tarthat kezében az olvasó, ha elolvassa a téma egyik legnagyobb magyarországi szakértője, Takács Judit szerkesztésében napvilágot látott *Homofóbia Magyarországon* című könyvet. Ebben az esetben azonban valóban teljesen indokolt így indítani a kötet bemutatását, mert magyarul a magyarországi viszonyokról valóban nem született még ilyen sokrétű válogatás a homofóbia témakörében.

A könyv által felkarolt téma aktualitását sem kell hosszasan igazolni. Évről évre újabb és újabb támadás éri az LMBT(QI)-embereket a magán- és nyilvános szférában egyaránt. Nem csak a Budapest Pride felvonulást érő erőszakos támadásokra kell gondolni, hanem például a 2012. január 1-jével hatályba lépő új magyar alaptörvény szövege is egyértelműen kinyilvánítja, hogy a házasság intézménye ma Magyarországon még mindig egy férfi és egy nő közössége, és az azonos nemű párok számára jogilag elérhetetlen forma.

A kötet egyik legnagyobb értéke, hogy szinte az összes benne szereplő tanulmány olyan aspektusát ragadja meg a hazai homofóbiának, amelyről eddig keveset hallhatott, olvashatott az érdeklő szakmai közeg. A tanulmányok mindemellett a megszokott terjedelemhez képest rövidebbek, viszont problémaszpecifikusabbak, ezért különösen érdekes olvasmányt jelentenek azoknak, akik bár már valamilyenre járatosak a szexualitások szociológiájában, illetve a homofóbiával kapcsolatos témákban, de arra is kíváncsiak, hogy a sokszor tárgyaltakhoz képest milyen újabb kérdések merülnek fel a téma kapcsán, mindezek ráadásul hazai szerzők tollából a hazai viszonyokra reflektálva.

A *Homofóbia Magyarországon* című könyv 13 tanulmányt tartalmaz, amelyek a legváltozatosabb tudományos nézőpontokból tekintenek rá a homofóbia jelenségére. Fontos megemlíteni, hogy a kötetben szereplő írások egy 2011 májusában az MTA Szociológiai Kutatóintézete által szervezett interdiszciplináris műhelykonferencia előadásainak írott és átdolgozott verziói, vagyis a szervezők már a konferencia programjának megszerkesztésekor ügyeltek arra, hogy minél többféle megközelítés és témafelvetés képviseltesse magát. Az említett tanulmányok így

általános szociológiai, családszociológiai, oktatásszociológiai, jogi és pedagógiai oldalról közelítik meg a homofóbia jelenségét.

A kötet nyitótanulmánya mintegy megágyaz a könyv későbbi írásainak. Takács Judit a magyarországi és nemzetközi nagymintás adatfelvételek adatainak segítségével mutatja be a homoszexuális emberek társadalmi elfogadottságának mértékében mutatkozó országon belüli és országok közötti különbségeket. A tanulmány a már többször is ismertetett, mondhatni szokásos megállapítások mellett (a nők, a fiatalabbak, az iskolázottabbak, a kevésbé vallásosak, a magukat mérsékelt baloldalinak vallók tűnnek a leginkább elfogadónak a homoszexualitás iránt) érdekes kapcsolatokra világít rá a saját élettél való elégedettség, a demokrácia működésével kapcsolatos elégedettség és a homofóbia országos szintje között – azt a releváns kérdést ugyanakkor nem veti fel a szerző, hogy van-e értelme bármilyen formában ok-okozati viszonyról beszélni az említett tényezők között (ahogyan azt ő maga teszi), avagy a pusztán tapasztalati együttjárás deklarálásán túl komplexebb elemzésekkel lenne több esély az összefüggések pontosabb feltárására a jövőben.

A társadalmi kontextus vizsgálata után a fókusz az egyéni tapasztalatokra helyeződik Dombos Tamás, Takács Judit, P. Tóth Tamás és Mocsonaki László írásában, amely egy 2010-es magyar LGBT-mintán végzett kvantitatív kutatás eredményeit ismerteti. Bár a kutatás módszertanilag több problémát is felvet (nem valószínűségi mintavételi módszerrel dolgoztak a kutatók a populáció nehezen elérhető volta miatt, ezáltal nem lehetséges mintavételi hibát és így a populációs becslések pontosságát becsülni), nagyméretű és nem csak budapesti mintát jelenleg a kutatók által alkalmazott módszeren kívül sokkal költségesebb, időigényesebb és bonyolultabb módon lehet csak venni (például válaszadó-vezérelt reprezentatív mintavétel). A kutatás igen szerteágazó területeken mérte fel a hazai LGBT-emberek helyzetét. Akár az előbújást, akár a gyermekvállalási terveket, a munkahelyi vagy iskolai, vagy a konkrét erőszakos diszkriminatív tapasztalatokat tekintjük, az LGBT-emberek szinte napi tapasztalatai közé tartoznak a hátrányos megkülönböztetés és a homofóbia legváltozatosabb formái.

Az általánosabb áttekintő tanulmányok után a kötet többi írása valamilyen jól lehatárolt kutatási vagy policy problémának a bemutatását tűzi ki célul. Turai Katalin Ráhel biszexuálisokkal folytatott mélyinterjúiban keresi és találja meg a homofóbia és a bifóbia jeleit. A biszexuálisok kutatásának volumene még a nemzetközi irodalomban is háttérbe szorul a meleg- és lesbizkuskutatások mellett, itthon egyértelműen úttörő jellegű Turai kutatási érdeklődése. A tanulmány újdonságai közé nem csak a biszexuálisok kutatása tartozik, hanem a szerző által felvetett kutatási kérdés is: vajon miként jelennek meg a pozitív és negatív auto- és heterosztereotípiák a biszexuális emberek fejében a biszexuálisokkal és a homoszexuálisokkal kapcsolatban.

Borgos Anna és Béres-Deák Rita tanulmányaikban lesbizkus, illetve meleg párok gyermekvállalásával foglalkoznak, és nagyon fontos újabb adalékokkal szol-

gálnak a hazai és nemzetközi családszociológiai szakirodalomhoz. Borgos Anna írásában a legfontosabb és legújabb nemzetközi kutatások eredményeit foglalja össze, amely kutatások a kétanyás családokkal foglalkoznak. Borgos néhány kutatás kérdésfeltevéseit is kritizálja, melyekre az jellemző, hogy a kutatók a kutatási kérdést valamilyen (hetero)normatív nézőpontból teszik fel (például: nem lesz-e nagyobb arányban meleg a melegek által nevelt gyermekekből, mint a nem meleg szülők által neveltekből), így kérdéses, hogy vajon milyen jellegű tudás az, amit a meleg családokról újratermel maga a tudomány. Borgos néhány bekezdés erejéig az ilyen irányú magyar kutatásokat is megemlíti, valamint kevésbé kiforrott, sokkal inkább illusztratív jelleggel mutatja be, hogy miként nyilvánulnak meg egyesek a nyilvános szférában a szivárványcsaládokkal kapcsolatban.

Ugyanezen a témán belül maradvá Béres-Deák Rita tanulmányában arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen hasonlóságok és különbségek rajzolódnak ki a meleg és leszbikus párok gyermekvállalásával kapcsolatosan az LGBT-közösség tagjai között. Bár a szerző mélyinterjúk elemzésén keresztül arra a nem meglepő következtetésre jut, hogy a leszbikus és meleg párok helyzetét egyaránt megnehezíti a homofóbia, mivel mindenhol a heteroszexuális párkapcsolatra épülő család képének követendő normája köszön vissza, fontos különbséget is talál: a meleg férfipároknak sokkal nehezebb a helyzetük, ha gyermeket szeretnének, hiszen homoszexualitásuk és nemük miatt is kiválthatják a társadalmi környezet furcsállását vagy rosszindulatát.

A tanulmánykötet következő három tanulmánya a jog prizmáján keresztül vizsgálja a magyarországi homofóbiát, és mind valamilyen rendszerszintű hiányosságra mutat rá, amelyeket orvosolva hatékonyabb lehetne az LGBT-emberek jogi védelme. Uizt Renáta írása a homofóbiát mint emberi jogi problémát definiálja, és azt elemzi, hogy a jog eszköztára mennyivel kevésbé hatékony, amikor két egyenrangú egyén (például iskolatársak vagy munkatársak) közötti problémát kíván rendezni, ahhoz képest, amikor egyértelműen alá-fölé rendeltségi viszonyban (például tanár és diák, főnök és beosztott között) jelenik meg a homofóbia, itt ugyanis az alárendelt egyént védené a jog az önkényeskedő magasabb szintű entitással szemben.

Polgári Eszter a homofób gyűlöletbeszéd elleni papíron létező, de a gyakorlatban mégsem megfelelő jogi lehetőségekről ír tanulmányában. Hasonló következtetésre jut Balogh Lídia és Pap András László a tágabb tartalmú gyűlölet-bűncselekményekkel és ezek büntetethetőségével kapcsolatosan.

A jogi megközelítések után újra inkább a szociológiai, nevezetesen az oktatás-szociológiai, majd pedagógiai kerethez érkezik az olvasó. Rédei Dorottya budapesti heteroszexuális középiskolás diákok véleményét kérdezte a homoszexualitásról csoportos mélyinterjúk segítségével. Bár Magyarországon még alig láttak napvilágot olyan esetek, amikor iskolákban vélt vagy valós szexuális másságuk miatt bántottak, zaklattak volna diákok (ami nem jelenti azt, hogy nincsenek ilyen esetek), az USA-ban egyre több ilyen, nemritkán tragikus kimenetelű esetre derül

fény. Rédei kutatása tulajdonképpen a hazai közeg elővizsgálatként is felfogható, bár kutatása inkább illik az esettanulmány kategóriájába, hiszen mindössze egy fővárosi szakközép- és szakiskola diákjainak vizsgálatán alapszik. Eredményei szerint a fiúk sokkal elutasítóbbak a homoszexualitással (meleg férfiak közti kapcsolattal) szemben, mint a lányok, és ez a fajta vélemény a saját heteroszexuális maszkulinitásuk megerősítéséhez kíván hozzájárulni. A tanulmány külön érdekessége, hogy a szerző a diákok neme mellett az etnicitás dimenzióját is bevette az analitikus kategóriák közé. Bár Rédei Dorottya deklarálja, hogy nem áll szándékában etnicizáló általánosításokat tenni, kérdés, mennyire tudja ezt elkerülni azért, hogy a mintájába kerülő cigány diákok egy homogén csoport tagjaként jelennek meg a kutatás alanyai között. Vajon az olvasó is elkerüli-e ezt a fajta általánosítást, amelyre akarva-akaratlanul éppen a kutató maga ad lehetőséget?

Takács István Károly egy 2008–2009-ben zajló, szegedi középiskolás fiatalok körében lefolytatott kvantitatív kutatás eredményeiről számol be, amely kutatás célja az volt, hogy feltérképezzék, milyen ismeretekkel, attitűdökkel rendelkeznek a szegedi 14–20 éves középiskolások a homoszexualitással kapcsolatban. Sajnos meg kell jegyeznünk, hogy a szerző állításaival ellentétben a minta nem alkalmas arra, hogy a kutatásból származó eredmények általánosíthatóak legyenek a szegedi középiskolásokra, hiszen nem történt valószínűségi mintavétel, és annak ellenőrzésére sem utal a szerző, hogy vajon a minta – a kutatás során releváns kemény változók mentén való – összetétele mennyiben különbözik az említett alapsokaságtól. Ez a kérdés, és a minta kiválasztásának a módja azért is fontos, mert a szerző az eredmények ismertetésekor többször utal arra, hogy a várakozásokkal ellentétes eredmények születtek, sőt a szerző szerint a 14–20 év közötti szegedi középiskolások kifejezetten toleránsak a homoszexualitással szemben. Ha a kérdőívek kitöltése önkéntes volt, akkor viszont elképzelhető, hogy olyan diákok töltötték ki a kérdőívet, akik eleve toleránsabbak a homoszexuálisokkal szemben.

Hasonló logikát követ Lányi Katalin tanulmánya, melyben egy fővárosi főiskola hallgatói körében végzett kérdőíves kutatás eredményeit elemzi. Eredményei szerint a női hallgatók elfogadóbbnak tűnnek a férfiaknál, kérdésként merülhet fel ugyanakkor, hogy vajon számíthat-e ebben az eredményben az, hogy a tanulmány alapján a kérdőív következetesen „melegekről” teszi fel a kérdéseit, amiről elsősorban jellemzően férfi homoszexuálisokra asszociálnak az emberek. Erre a lehetséges torzításra a szerző sajnálatosan nem tér ki. Lányi tanulmányának legvégén egy érdekes és nagyon fontos programra, a Szimpozion Egyesület által tartott *Melegség és megismerés* programra és annak hatására hívja fel a figyelmet. A program keretében egy meleg férfiből és egy lesbikus nőből álló pár látogat el középiskolai osztályokba vagy felsőoktatási csoportokba, hogy ott beszélgessen a diákokkal a homoszexualitásról. Lányi Katalin arra tesz kísérletet, hogy lemérje, vajon milyen hatása van ennek a programnak a hallgatói véleményére, és bár itt is módszertani problémákba ütközik, általánosságban úgy tűnik, hogy a program

rövid távon valóban képes az előítéletek enyhítésére. Itt nyitott kérdés maradt a program hosszabb távú hatása, ennek feltérképezése még várat magára.

A tanulmánykötet záró tanulmánya Mészáros Györgytől származik, aki homo- és heteroszexuális tanárok és tanárhallgatók részvételével zajló fókuszcsoporthoz beszélgetések keretében vizsgálta azt, hogy a vizsgált csoportok miként viszonyulnak az LGBT-téma iskolán belüli formális és informális megjelenéséhez. Könnyen belátható a szerző állításának igaz volta, miszerint különösen fontos lenne a pedagógusok véleményének megismerése és esetleges intoleranciájuk megváltoztatása annak érdekében, hogy az LGBT-diákok számára az iskola ne olyan terep legyen, ahol homofóbiával (akár a tanárok részéről is) találkozhatnak. Mészáros György eredményei szerint az LGBT-téma szinte tabunak számít az iskolákon belül, legfeljebb biológia- vagy irodalomórán kerül elő a tananyaghoz kapcsolódóan. Még maguk az LGBT-tanárok is félve változtatnának a helyzeten, de mindenképpen tanácstalanok tűnnek abban, hogy miként lehet a témát bevinni az intézmény falai közé, és ez a heteroszexuális tanárookra is igaz. Mészáros kutatása egy nagyon fontos hiányt tár fel, nevezetesen azt, hogy a pedagógusképzésbe mihamarabb szükséges lenne egy olyan képzést beépíteni, ami segítené a leendő pedagógusokat abban, hogy miként érdemes a diákokkal erről a témáról beszélgetni, és nem csak akkor, amikor a szapphói költészet kerül szóba. Fontos hozadéka lenne ezeknek a képzéseknek az is, hogy várhatóan emelkedne a pedagógushallgatók toleranciájának szintje, és ez segíthetne abban, hogy az iskolai környezet elfogadóbbá váljon az LGBT-diákokkal szemben is.

A *Homofóbia Magyarországon* című kötetet nem csak azoknak érdemes tehát elolvasni, akik a gender studies vagy a társadalmi nemek szociológiája iránt érdeklődnek, hanem azoknak is, akik a család- vagy az oktatásszociológia, a jog vagy éppen a pedagógia művelői. A tanulmányok azon kívül, hogy tartalmasak, nagyon gondolatébresztőek is. Bár egyesek hiányolhatják, hogy miért nem került bele írás a munkahelyen tapasztalható homofóbiáról, a homofóbia mögött álló szociálpszichológiai tényezőkről, valamint a magyarországi transznemű közösség tagjairól, a kötet elolvasása után minden bizonnyal kedvet éreznek majd ahhoz, hogy saját maguk foltozzák be ezeket a tudományos lyukakat.

Szociológiai

SZEMLE

2012/2

22. ÉVFOLYAM

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Ceglédi Tímea

e-mail: ceglledi.timea@cherd.unideb.hu
Debreceni Egyetem
CHERD-Hungary Felsőoktatási Kutató és
Fejlesztő Központ
H-4032, Debrecen, Egyetem tér 1.

Sivadó Ákos

e-mail: akos.sivado@gmail.com
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Filozófiai Intézet
H-1014, Budapest, Úri utca 53.

Feischmidt Margit

e-mail: feischmidt@mtaki.hu
Pécsi Tudományegyetem BTK
Kommunikáció- és Médiatudományi
Tanszék
H-7622 Pécs, Zsolnay Vilmos utca 16.
MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
Kisebbségkutató Intézet
H-1014, Budapest, Országház utca 30.

Gregor Anikó

e-mail: aniko.gregor@gmail.com
ELTE Társadalomtudományi Kar
H-1117, Budapest, Pázmány Péter sétány
1/a.

Hatos Adrian

e-mail: ahatos@gmail.com
University of Oradea
C.P. nr. 114, Oficiul Postal 1,
str. Universitatii nr. 1, Oradea, Romania

Huszár Ákos

e-mail: akos.huszar@gmail.com
Központi Statisztikai Hivatal
H-1024, Budapest Keleti Károly utca 5-7.

Neményi Mária

e-mail: nemenyi@socio.mta.hu
MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
Szociológiai Intézet
H-1014, Budapest, Országház utca 30.

